

Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûceẓ fi'l-Mantık* İsimli Eseri: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme

ÖZ: Zeynuddin el-Keşşî (ö.607/1210-625/1228), klasik sonrası İslam düşüncesinin önemli isimlerinden biridir. Fahreddin er-Râzî'nin (ö.607/1210) öğrencisidir ve ondan ders almıştır.

Zeynüddin el-Keşşî'nin hayatı hakkında kaynaklarda az bilgi bulunmaktadır. Ancak eserlerinin kendi döneminde yaşayanlar ve kendisinden sonra gelenler tarafından bulunduğu ve bir şöhrete sahip olduğu söylenebilir. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Eserleri üzerinde yaptığımız incelemeğe göre Keşşî 1210-1228 tarihleri arasında vefat etmiştir. Halid er-Ruayheb'in verdiği bilgiye göre el-Keşşî'nin 1221-1222 yıllarında Nişabur ve Herat halkının Moğollar tarafından uğradığı baskın ve katliamlar sırasında ölmüş olması muhtemeldir. Mevcut eserlerine baktığımızda el-Keşşî'nin çağdaşı müellifler gibi çok yönlü bir ilmî kişiliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, felsefe, kelam ve mantık alanlarında eserler vermiştir. Ancak Keşşî'yi İslam düşüncesinde bilinir kılan eseri *Hadâiku'l-Hakâik*'tir. *Mukaddime* de Keşşî'nin bilinen diğer bir eseridir. Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eseri; mantık, tabiat ve ilahiyat üçlemesinden oluşmaktadır. Onun bu üçlemesi İbn Sînâ'nın *İşaretler ve Tembiller* isimli eserinin tasnifini benimsediğini gösterir. Biz daha önce Keşşî'nin mantık, tabiat ve ilahiyat bölümlerinden oluşan *Hadâiku'l-Hakâik*'inin mantık bölümünü tahkik ve tercüme ederek dilimize kazandırmıştık. Daha sonraki çalışmalarımız sırasında onun *el-Mûceẓ fi'l-Mantık* isimli eseriyle karşılaştık. Onun bu eseri suret ve içerik bakımından *Hadâiku'l-Hakâik* ve elimizde şerhi olan *Mukaddime* ile uyum içindedir. Keşşî, *Hadâiku'l-Hakâik*'te mantık konularını tasavvur ve tasdik ikilisi üzerine inşa ederken *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'ta böyle bir tasnif yapmamış konuları doğrudan tasavvur ve tasdik kapsamına girecek şekilde ele almıştır. Ancak biz ilgisine yol göstereceği ümidiyle tahkik metnine ve tercümeğe ilgili başlıkları ekledik. Keşşî *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'ta konuları özlü olarak ele almış ve ayrıntılara girmemiştir. Bu yüzden eserin pratik bir ihtiyaca binaen yazıldığı söylenebilir. Çalışmamız iki katmanlıdır: Birincisi, ilgililerine yeni anlamların doğacağı ümidiyle eserin edisyon kritiği yapılmış ve eser dilimize tercüme edilmiştir. İkincisi, eser, tasnifi ve içeriği bakımından değerlendirilmiştir. Tespitlerimize göre eserin tek bir nüshası bulunmaktadır ve daha önce üzerine herhangi akademik bir çalışma yapılmamıştır. Keşşî, *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'ta modal önermelerin düz ve ters döndürülmeleri ile modal kıyasların sonuç vermeleri noktasında diğer mantıkçılardan farklı düşünmektedir. Onun bu farklı görüşleri kendisinden sonraki önde gelen müelliflerin çoğu tarafından eleştirilmiştir. Mesela Hunecî (ö.646/1248) *Keşfu'l-Esrâr*'da, Ebherî (ö.663/1265) *Keşfu'l-Hakâik fi Tabrîri'd-Dekâik*'te,

Urmevî (ö.682/1283) *Metâliu'l-Envar*'da, Kutbuddîn er-Râzî (ö.767/1365) *Levâmiu'l-Esrar fi Şerhi Metâliu'l-Envar*'da, Kâtibî (ö.675/1277) *Şerhu Keşfi'l-Esrâr*'da, Semerkandî (ö.722/1322) *Kıstasu'l-Efkâr* ve *Şerhu Kıstasu'l-Efkâr*'da isim vererek Keşşî'ye atıfta bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Mantık, Zeynuddin el-Keşşî, *el-Mücez fi'l-Mantık*, İsağoci, Muhtasar.

Zayn al-Din al-Kashshî's Work *al-Mûjaz fi al-Mantiq*:

Critical Edition, Translation and Analysis

Abstract: Zayn al-Din al-Kashshî is one of the important scholars of Islamic thought, which we call post-classical. He was a student of Fahrüddin al-Râzî (d.607/1210) and took lessons from him. There is little information about Zayn al-Din al-Kashshî's life in the sources. However, it can be said that his works were known and had a reputation among those who lived in his time and those who came after him. There is no exact information about the date of his death. According to our examination of his works, Kashshî died between 1210-1228. According to the information given by Khaled el-Rouayheb, it is possible that al-Kashshî died between these dates, in 1221-1222, during the raids and massacres suffered by the people of Nishapur and Herat by the Mongols. When we look at his existing works, we can say that al-Kashshî has a versatile scientific personality like his contemporary authors. Because he produced works in the fields of philosophy, theology, and logic. The work that brought Kashshî to prominence in Islamic thought is *Hadâiq al-Haqâiq*. Another well-known work of al-Kashshî for which commentary was written is *Muqaddimab*. Kashshî's *Hadâiq al-Haqâiq* consists of the trilogy of logic, nature, and theology. It can be said that his classification is based on Avicenna's *Remarks and Admonitions*. We had previously brought the logic section of al-Kashshî's *Hadâiq al-Haqâiq*, which consists of logic, nature, and theology sections, into our language by translating and creating a critical text of it. During our later studies, we came across his work, which is called *al-Mûjaz fi al-Mantiq*. This work is in agreement with *Hadâiq al-Haqâiq* and the *Muqaddimab*, whose commentary we have, in terms of form and content. While Kashshî built the subjects of logic on the duo of conception and assent in *Hadâiq al-Haqâiq*, he did not examine conception and assent under separate headings in *al-Mûjaz fi al-Mantiq* but directly addressed the subjects within the scope of conception and assent. However, we added relevant headings to the critical text and translation. In *al-Mûjaz fi al-Mantiq*, al-Kashshî's work was concise and did not go into detail. Thus, it can be said that the author probably wrote the work on the basis of a practical need. Our work has two phases: first, the work is edited and translated into our language in the hope that new meanings will emerge for those interested. Second, the work is evaluated in terms of its classification and content. According to our research, there is only one copy of his work, and it has not had a critical edition nor been published before. In *al-Mûjaz fi al-Mantık*, al-Kashshî differs from other logicians in his views on the converse and contraposition of modal propositions and the conclusion of modal syllogisms. These different views of his were criticized by most of the leading authors after him. For example, Hunajî (d.646/1248) in *Kashf al-Asrâr*, Abharî (d.663/1265) in *Kashf al-Haqâ'iq fi Tahrîr al-Daqâ'iq*, Urmawî (d.682/1283) in *Maṭâli' al-Anwâr*, Qutbuddîn al-Râzî (d.767 /1365) in *Lawâmi' al-Asrâr fi Sharh Maṭâli' al-Anwâr*, al-Kâtibî (d.675/1277) in *Sharḥ Kashf al-Asrâr*, Samarqandî (d.722/1322) in *Qistas al-Afkâr* and *Sharḥ Qistas al-Afkâr* referred to al-Kashshî by name.

Keywords: Classical Logic, Zayn al-Din al-Kashshî, *al-Mûjaz fi al-Mantiq*, İsağoci, Muhtasar.

Giriş

Zeynuddin el-Keşşî 13. yüzyılda yaşamış önemli mantıkçılardan biridir ve Fahreddîn er-Râzî'nin öğrencisidir. Mantığın yanında Kelâm felsefe gibi alanlarda da eserler vermiştir. Kendisine yapılan atıflara bakarak hem çağdaşları hem de daha sonra gelenler tarafından eserlerinin bilinip okunduğunu ve bir şöhrete sahip olduğunu söyleyebiliriz. Keşşî'nin görüşleri, mantık anlayışı ve eserleri ile ilgili bizim daha önce yaptığımız yüksek lisans ve doktora tezi dışında ülkemizde yapılan bir çalışmaya rastlayamadık.

Keşşî ile ilgili yaptığımız çalışmalar sırasında onun *el-Mûcezz fi'l-Mantık* isimli eseriyle karşılaştık. Onun bu eseri suret ve içerik bakımından onun *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserine ve elimizde şerhi bulunan *Mukaddime* isimli eserine çok benzemektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun *el-Mûcezz fi'l-Mantık* isimli eserinin tek nüshası vardır ve daha önce bunun üzerine herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu makalede onun *el-Mûcezz fi'l-Mantık* isimli eseri mevcut tek nüshaya dayanılarak tahkik ve tercüme edilerek incelenmiştir. Çalışmanın araştırma ve değerlendirme bölümünde Keşşî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Yine bu bölümde *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'in müellife aidiyeti, *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'in tashihi gibi konular ele alınarak eserin içerik bakımından bir değerlendirilmesi yapılmış ve onun *Hadâiku'l-Hakâik* ve *Mukaddime* isimli eserleriyle karşılaştırılmıştır.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Zeynuddin el-Keşşî'nin Hayatı

Burada Keşşî'nin hayatı ile ilgili bilgi vermeden önce onunla ilgili yaptığımız çalışmalarda¹ bizden önce yapılan bir çalışmaya atıfta bulunarak² Keşşî'nin doğum ve

1 Ali Rıza Şahin, *Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler*, (Ankara: Kitabe Yayınları, 2023), 21; Ali Rıza Şahin, “*Zeynuddin el-Keşşî'nin, Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasdikler Kısımının, Tabkiki, Tercümesi ve Önermeler Kısımının Değerlendirmesi*”, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 1. Bundan sonra bu çalışmaya Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, şeklinde atıf yapılacaktır.

2 Bkz. Turgut Akyüz, Fahreddîn er-Râzî'nin Mantık Okulu: Temsilciler ve Eserleri, *Uluslararası Felsefe Araştırmaları Derneği* (UFAD), 1/40, (2017), 9; Burada Akyüz'ün doğum ve ölüm tarihlerini Nicholas Resher'in *Tatavvuru'l-Mantıkı'l-Arabî* isimli eserine dayanarak 1180/1268

ölüm tarihleri olarak verdiğimiz (1180-1268) tarihleri hakkında bir tashihte bulunmak istiyoruz. Keşşî'nin *el-Mûceẓ fi'l-Mantık* isimli eserinde besmeleden sonra “Allah ona rahmet etsin Zeynuddîn el-Keşşî'nin *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'ı”³ ibareleri mevcuttur. Bu ibarelerden *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'in istinsah edildiği tarihte Keşşî'nin hayatta olmadığını anlıyoruz. Eserin son varağındaki bilgilere göre tensih tarihi Cemâziyelevvel ayının üçüncü çarşamba, 651/1253 yılıdır. Tensih yeri Amasya şehri Atabey Medresesi'dir. Müstensihisi ise Bedî' b. Amr er-Rûmî'dir.⁴ Buna göre *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'in Bedî' b. Amr er-Rûmî tarafından istinsah edildiği tarih olan 1253 yılında Keşşî'nin hayatta olmadığını söyleyebiliriz.

Hadâiku'l-Hakâik'in 14b varağının sonunda “Bu el-Îmâm Zeynuddîn el-Keşşî'nin *Hadâik*'idir Allah onun kabrini nurlandırsın”⁵ ibareleri vardır. Buna göre elimizdeki nüsha müellif nüshası değil ve *Hadâiku'l-Hakâik* istinsah edildiğinde Zeynuddîn el-Keşşî hayatta değildir. *Hadâiku'l-Hakâik*'in son varağında “El-Îmâm el-Hakîm Zeynuddîn el-Keşşî'nin hikmetteki tasnifi olan tabiat, mantık ve ilâhî kitap (bölümlerinden oluşan) *Hadâiku'l-Hakâik*, Allah'ın yardımı ve hüsnü tevfikeyle recep ayının sonlarında 625/1228 yılında tamamlandı” şeklinde ferağ kaydı vardır. Yine varağın sağ alt köşesinde dikey olarak: “Onu, Allah'ın rahmetine muhtaç olan Hatim b. Hakem yazdı. Allah onu ve anne babasını ve bütün Müslümanları bağışlasın” şeklinde müstensih kaydı vardır.⁶ Bu kayda göre *Hadâiku'l-Hakâik* 1228 yılında Hatim b. Hakem tarafından istinsah edilmiştir ve istinsah tarihi olan 1228 yılında Keşşî hayatta değildir.

Ancak bu söylediklerimiz tarihçi İbnu'l-İbrî'nin (ö.685/1286) Fahreddin er-Râzî'nin öğrencileri ile ilgili verdiği bilgilerle çelişmektedir. İbnu'l-İbrî 632/1235

olarak verdiği kişi Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisi olan Abdurrahman b. Muhammed Zeynuddin el-Keşşî değil el-Kâşî (الكاشي) isminde bir başkası olmalıdır. Bkz. Nicholas Resher, *Tatavvuru'l-Mantıkî'l-Arabî*, ter. Muhammed Mihran, (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1985), 433.

- 3 Zeynudin el-Keşşî, *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*, İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesi, no:9463, vr. 1a.
- 4 Zeynudin el-Keşşî, *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*, İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesi, no:9463, vr. 114a.
- 5 Şahin, *Zeynuddin el-Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasavvurat Kısmının, Tabkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 177. Bundan sonra bu çalışmaya “Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*” şeklinde atıf yapılacaktır.
- 6 Zeynuddin el-Keşşî, *Hadâik'ul-Hakâik*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864), vr. 218b.

yılında meydana gelen olayları ve önemli şeyleri sayarken Fahreddin er-Râzî'nin öğrencilerinden mantık ve hikmet alanında kıymetli eserler verenlerin ileri gelenlerinden bir grubun isimlerini zikretmektedir. Bunlar: Horasan'da Zeynuddin el-Keşşî ile Kutbüddin el-Mısrî (ö.618/1221), Mısır'da Efdalüddin el-Hunecî, Dımaşk'ta Şemseddin el-Hüsrevşâhî (ö.652/1254), Anadolu'da Esîrüddin el-Ebherî, Konya'da Taceddin el-Urmevî (ö.653/1255) ve Sirâceddin el-Urmevî'dir”.⁷ Bu kayda göre ise Keşşî 1234-1235 yıllarında hayattadır. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi elimizde bir bütün olarak tek nüshası bulunan *Hadâiku'l-Hakâik*'in son varışındaki kayda göre *Hadâiku'l-Hakâik* 1228 yılında tensih edilmiştir; yine *Hadâiku'l-Hakâik*'in 14b varışının sonunda “Bu el-İmâm Zeynuddîn el-Keşşî'nin *Hadâik*'idir Allah onun kabrini nurlandırın” şeklinde müstensih kaydı vardır. Buna göre 1228 yılında Keşşî hayatta değildir. İbnu'l-İbrî'nin 632/1235 tarihinde Fahreddin er-Râzî'nin hayatta olan öğrencileri arasında saydığı Zeynuddin el-Keşşî ile ilgili bilgi şüpheli görünmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Keşşî, tam adını kendisi *Hadâiku'l-Hakâik*'te Abdurrahman b. Muhammed el-Keşşî olarak zikretmiştir. Keşşî'nin hayatı ile ilgili kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun ölüm tarihine kaynaklarda açık olarak rastlayamadık. Fakat onun ismindeki *el-Keşşî* ibaresinden doğum yeri ile ilgili bir çıkarımda bulunabiliriz. *Mu'cemu'l-Buldân*'a göre Keş, bir dağ üzerinde kurulu bir köydür ve Cürçân'dan üç fersah (yaklaşık 5km) uzaklıktadır. Aynı zamanda “Keşşî” nisbesi, Mâverâünnehir bölgesinde yaşayanlar için de kullanılmaktadır.⁸ Benzer bilgiler İbnu'l-Esîr el-Cezerî'nin *el-Lubâb fi Tebzîbu'l-Ensâb* ve Muhammed b. Mansur et-Temîmî'nin *el-Ensâb* isimli eserlerinde de geçmektedir. Bahse konu kaynaklara göre “*el-Kissî*” Mâverâünnehir bölgesinde bir beldenin adıdır ve oraya mensup olanlar için kullanılmaktadır. Fakat insanlar arasında meşhur olan “el-Keş” ve oraya mensup olanlar anlamında “el-Keşşî” ibareleridir. Keş Cürçân'dan üç fersah uzaklıkta dağın üzerinde kurulu bir köydür. Keşşî de bu köye mensup olanlar için kullanılmaktadır ve bu köy Semerkant yakınlarındadır.⁹

7 Müstakim Arıcı, “VII./XIII Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26 (2011), 8; Bkz. Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 6.

8 Şihâbu'd-Dîn Ebu Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, thk. Ferdi Abdulaziz el-Cündî, (Beyrut: Dârul-Kütübîl-İlmiyye, tarihsiz), 4/525; Bkz. Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 5.

9 İbn Sad Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Semânî, *el-Ensâb*, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Baskı, 1981), s. 429 ve 440; İzzuddîn İbn Esîr el-Cezerî, *el-Lubâb fi Tebzîbu'l-Ensâb*, (Bağdat: Mektebetü'l-Mesenî, tarihsiz), s. 98-100.

Âsaru'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd sahibi Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî'nin verdiği bilgilere göre "Keş", Semerkand şehrinin on iki kapısından birisinin adıdır.¹⁰ Kapının bu şekilde isimlendirilmesi, muhtemelen yukarıdaki eserlerde bir köy ve yerleşim yeri olarak ismi zikredilen "Keş" cihetinde olmasından dolayıdır. Müellifin Hârizmşahlar döneminde yaşamış olduğu ve Horasan bölgesinden bahsettiği, el-Kazvinî'nin verdiği bu bölgeye ait Semerkand şehrinin bir kapısının isminin de "Keş" olduğu bilgisi bir araya getirildiğinde, kesin olmamakla beraber, müellifimizin bu köye nispetle "el-Keşî" olarak anıldığı söylenebilir.¹¹

Hadâiku'l-Hakâik'teki şu ifadeler bize Keşî'nin Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisi olduğunu söyleme imkânı vermektedir:

"... Benim şeyhim, hocam, efendim *Fabru'l-Hak ve'd-Din er-Râzî -Allah yattığı yeri güzel kılsın (طيب الله ثراه)*, en yüksek makamları meskeni kılsın, Allah'ın rahmeti ve rızası onun üzerine olsun."¹²

Keşî burada Fahreddin er-Râzî için benim şeyhim, hocam ve efendim ibarelerini kullanmaktadır. Ayrıca yukarıda Keşî'nin hocası Fahreddin er-Râzî için ifade ettiği "Allah yattığı yeri güzel kılsın ve Allah'ın rahmeti ve rızası onun üzerine olsun"¹³ şeklindeki ifadelerinden onun *Hadâiku'l-Hakâik*'i yazdığı sırada hocası Fahreddin er-Râzî'nin hayatta olmadığını anlıyoruz. Fahreddin Râzî 1210 yılında vefat ettiğine göre Keşî'nin bu tarihte hayatta olduğunu ve bu tarihten sonraki bir tarihte vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Bağdatlı İsmail Paşa da *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn Âsaru'l-Musan-nifîn* isimli eserinde müellifler ve eserleri ile ilgili bilgi verirken Keşî ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Abdurrahman b. Muhammed Zeynuddin el-Keşî, Fahreddin er-Râzî'nin talebelerindedir. Onun eserleri şunlardır: Mantıkta *Ta'dîli'l-Mi'yar Şerhu Tenzîli'l-Efkâr* ve mantık tabiat ve ilahiyat hakkında olan *Hadâiku'l-Hakâik*. O bu eserinde müellifler ile ilgili adı, baba adı, lakabı, memleketi, mezhebi, ölüm tarihi, Türk olup olmadığı ve eserleri hakkında bilgi vermektedir. Onun bu eserine

10 Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsaru'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, (Beyrut: tarihsiz), 536; Bkz. Şahin, *Keşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 5

11 Şahin, *Keşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 5

12 Şahin, *Keşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 223; Zeynuddin el-Keşî, *Hadâikül-Hakâik*, (Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864), vr.30a.

13 طيب الله ثراه، رحمة الله ورضوانه عليه

baktığımızda Keşşî'den önce ve sonra 515 ve 527 sayfaları arasında 58 müellifin ismini ölüm tarihlerine göre kronolojik olarak vermektedir. Bu sayfalar arasında sadece 2 müellifin ölüm tarihlerini kronolojik olarak vermemiştir. Keşşî'den önceki müellif olan Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Kasım el-Vâstî et-Tıbbî'nin ölüm tarihi 624/1227 olarak, Keşşî'den sonraki müellif olan Abdurrahman b. En-Necm Abdu'l-Vahhab b. Abdu'l-Vâhid b. Muhammed b. Ali Nâsihu'd-Din'in ölüm tarihi 634/1237 olarak kayıtlıdır.¹⁴ Buna göre Keşşî'nin bu iki müellifin ölüm tarihleri olan 1227 ile 1237 tarihleri arasında veya en azından bu tarihlere yakın bir tarihte vefat etmiş olması muhtemeldir. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik*'inin 1228 yılında istinsah edildiği ve bu tarihte Keşşî'nin hayatta olmadığı düşünülürse Keşşî'nin 1227 tarihine yakın bir tarihte vefat ettiği söylenebilir.

Cezayir'de Fahreddin er-Râzî ile ilgili yapılan bir doktora çalışmasında Terâcim kitaplarının Keşşî'nin 666/1268 dolaylarında olan vefat tarihini zikretmediğini ve onun hayatı hakkında yeterli bilgilerin bulunmadığı belirtilir.¹⁵ Ancak müellif neye dayanarak Keşşî'nin vefat tarihinin 666/1268 dolaylarında olduğu ile ilgili bir açıklama ve bilgi vermez.

Khaled el-Rouayheb *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800* isimli eserinde Keşşî ile ilgili bilgi verirken onun hayatı hakkında az bilgi sahibi olduğumuzu ve İbn Ebî Usaybi'a (ö.668/1270) ile İbnü'l-İbrî'nin (ö.685/1286) onu Fahreddin er-Râzî'nin en seçkin talebelerinden biri olarak zikrettiğini kaydeder. İbnü'l-İbrî, Keşşî'nin Horasan bölgesinde ve muhtemelen bölgenin en önemli iki şehri olan Nişabur ve Herat'ta ilmi faaliyetlerini sürdürdüğünü kaydeder. Ona göre Keşşî'nin ölüm tarihi bilinmemektedir ancak Nişabur ve Herat halkının 618-619/1221-1222 yıllarında Moğollar tarafından uğradığı toplu katliamlardan kurtulamamış olması muhtemeldir. Nitekim Razi'nin bir diğer seçkin öğrencisi Kutbüddin el-Mısrî de Moğolların Nişabur'u yağmalaması sırasında öldürülmüştür.¹⁶ Bu bilgilere göre Khaled el-Rou-

14 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin Êsmâu'l-Müellifin Âsâru'l-Musannifin*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 515-527.

15 Reşid Kûkâm, *et-Tefkîru'l-Felsefi leda Fahreddin er-Râzî ve Nakdubu li'l-Felâsifeti ve'l-Mutekel-limîn*, (Cezayir: Cezayir Beşeri ve Sosyal İlimler Fakültesi Felsefe Bölümü, Doktora Tezi, 2005) 1, 85.

16 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, çev. Yusuf Daşdemir, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 41-42.

ayheb Keşşî'nin ölüm tarihinin Moğolların 1221-1222 tarihlerinde Nişabur ve Herat'a yaptıkları baskın ve katliamlar sırasında olabileceğini belirtir. Bu tarihler bizim Keşşî'nin ölüm tarihi ile ilgili yukarıda verdiğimiz 1210 ile 1228 arasında şeklindeki tarih ile de uyusmaktadır. Bize göre de Keşşî'nin 1220 yılına yakın bir tarihte vefat etmiş olması muhtemeldir.

Zeynuddîn el-Keşşî Fahreddin er-Râzî'nin öğrencilerinden biridir. Elimizde olan eserlerine bakarak özellikle felsefe, mantık ve kelam alanlarına ilgi duyduğu ve bu alanlarda eserler verdiğini söyleyebiliriz. Müellifin hayatıyla ilgili bilgiler sınırlı olsa da çağdaşı ve sonraki müellifler tarafından eserlerinin bilindiği ve bir şöhreti olduğu söylenebilir. Mesela onun *Mukaddime* isimli eserine şerh yazan Fahreddin el-Bendeî (ö. 657/1258)¹⁷ bu esere şerh yazmasının gerekçisini şu şekilde açıklamaktadır:

“Zeynuddin Keşşî'nin mantık ilmi ile ilgili yazdığı *Mukaddime*'nin diğer kitaplarda olmayan çeşitli mücevherleriyle eşsiz olduğunu, birçok faydayı bir araya getirdiğini, uzun olmayan bazı ziyadeleri ve kısaltmaları içerdiğini gördüğümde ve insanların bu kitap ile meşgul olmaya teveccüh ettiklerine ve ona yöneldiklerine şahit olduğumda bu mantığın usüllerini içeren, amacı hak olan bir şerh yazmaya karar verdim.”¹⁸

Bu ifadelerle bakarak Keşşî'nin eserlerinin ilim çevresinde bilindiğini ve okunduğunu söyleyebiliriz. Keşşî özellikle modal önermelerde düz döndürme ve ters döndürme konusunda modal kıyasların bileşimi ve bunların sonuç vermesi noktasında farklı fikirler ileri sürmüş bundan dolayı da birçok mantıkçı tarafından kendisine atıfta bulunulmuş ve daha çok eleştirilmiştir. Hunecî *Keşfu'l-Esrâr*'da,¹⁹ Ebherî,

17 Khaled el-Rouayheb Bendeî'nin ölüm tarihini *İslam Mantığının Gelişimi* isimli eserinde (ö. 657/1258) şeklinde vermektedir. Bkz. Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, s. 43.

18 Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler, 28; Fahreddin el-Bendeî, *Şerbu'l-Keşşîyyeti fi'l-Mantık*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 2663), vr.1b.

19 Hünecî, Ebu Abdillâh Efdalu'd-Dîn Muhammed b. Nâmâver b. Abdulmelik, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidil'-Efkâr*, Edited Critical. Khalid el-Rouayheb, (Tâhran: Iranian Institute of Philosophy of Berlin, 1389/1969), 134, 140, 172-175, 178, 282.

Keşfu'l-Hakâik fi Tabrîri'd-Dekâik'te,²⁰ Urmevî, *Metâliu'l-Envar*'da,²¹ Kutbuddîn er-Râzî, *Levâmiu'l-Esrar fi Şerhi Metâliu'l-Envar*'da,²² Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-Esrâr*'da²³ Semerkandî²⁴ *Kıstasu'l-Efkâr*²⁵ ve *Şerhu Kıstasu'l-Efkâr*'da isim vererek Keşşî'ye birçok yerde atıfta bulunmaktadır.

2. Zeynuddin el-Keşşî'nin Eserleri

2.1. *Hadâiku'l-Hakâik*

Hadâiku'l-Hakâik üçlü tasnif olarak mantık, tabiat ve ilâhî ilim bölümlerinden oluşur. *Hadâiku'l-Hakâik*'in biri, Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü Fazıl Ahmet Paşa: 864'te, diğeri Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye:1447/30 da kayıtlı iki nüshası mevcuttur. Ancak Hamidiye:1447/30 olarak kayıtlı nüsha sadece beş varaktan oluşur ve Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864'te kayıtlı olan nüshanın iki mukaddimesinden meydana gelir. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'da kayıtlı nüsha 222 varaktan meydana gelir ancak baştan dört varak kitabın kabı, kütüphane kayıt numarasını göstermektedir. Asıl metin ise 218 varaktan meydana gelir. Yukarıda belirttiğimiz gibi *Hadâiku'l-Hakâik*'in son varığındaki müstensih kaydına göre *Hadâiku'l-Hakâik* 1228 yılında Hatim b. Hakem tarafından istinsah edilmiştir

Zeynuddin el-Keşşî'ye ait olan *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserin 1210-1220 yılları arasında Hârizmşahlar Devletinin sultanı Alaaddin Muhammed döneminde yazıldığını düşünüyoruz. *Hadâiku'l-Hakâik*'in 1210 yılından sonra yazıldığını söy-

- 20 Esîruddîn Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi Tabrîri'd-Dekâik*, Edisyon kritik ve inceleme: Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001), (tahkik bölümü) 65, 109, 156.
- 21 Hasan Akkanat, *Kadı Sirâceddîn el-Urmevî ve Metâliu'l-Envar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 1/49, 52, 64, 75, 76, 77.
- 22 Kutbuddîn er-Râzî, *Levâmiu'l-Esrar fi Şerhi Metâliu'l-Envar*, thk. Ebu'l-Kasım er-Rahmânî, (İran: Iranian Institute of Philosophy, tarihsiz), 2/374-377, 391-392.
- 23 Enver Şahin, *Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tabkiki ve Değerlendirmesi*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 2/74, 78, 383, 407, 430, 503, 534, 540, 541, 546,734, 837, 852, 888, 953, 954, 1033, 1036, 1037.
- 24 Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref Es-Semerkandî, *Şerhu Kıstasu'l-Efkâr*, thk. Necmettin Pehlivan, (Ankara: A.Ü.İ.F, 2021(Yayınlanmamış), 311, 456, 458, 469, 470, 476.
- 25 Necmettin Pehlivan, *Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref Es-Semerkandî'nin Kıstasu'l-Efkâr fi Tabkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tabkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2010), 1, 102, 153, 159.

lememizin sebebi yukarıda belirttiğimiz gibi Keşşî bu eserinde Fahreddin Râzî için “...benim şeyhim, hocam, efendim, Allah ona güzel muamelede bulunsun en yüksek makamları meskeni kılsın, Allah’ın rahmeti ve rızası onun üzerine olsun” demektedir. Yani *Hadâiku’l-Hakâik* yazıldığı sırada Fahreddin er-Râzî vefat etmiştir. Fahreddin er-Râzî 1210 yılında vefat ettiğine göre *Hadâiku’l-Hakâik* 1210 yılından sonra yazılmıştır.²⁶ *Hadâiku’l-Hakâik*’in 1220 yılına kadar yazıldığını söylememizin sebebi Hârizmşahlar Devletinin sultanı Alaaddin Muhammed’in 1220 yılında vefat etmiş olmasıdır. Keşşî *Hadâik* isimli eserinde dönemin sultanına şu ibareleri ile kitabını ithaf etmektedir:

“Allah’ın kullarının en zayıfı ve Allah’ın rızasına, rahmetine ve onun lütuf ve ihsanına en çok ihtiyacı olan Abdurrahman b. Muhammed el-Keşşî –Allah onun sonunu iyilikle getirsin ve onu en büyük mutluluklara ulaştırısın- diyor ki: Allah’a hamd ve O’nun Rasulüne (s.a.v) duadan sonra İslâm’ın sultanına dua ile kitabı sağlamaştırma ve bölümlerini tasdik etmek adettendir. Çünkü O, Allah’ın gölgesi ve O’nun Rasulü’nün (s.a.v) yeryüzündeki halifesidir ve o, din ve dünya işlerinde (Aladdin ve’-dünya) sultanların sultanı, İslâm’ın ve müslümanların yardımcısı, insanların ve cinlerin sığınağı, doğuda ve batıda Allahın gölgesi, *Muhammed İbnu’s-Sultan Burbân Emiru’l-Mü’minîn’dir.*”²⁷

Keşşî’nin yukarıda “*es-Sultan Muhammed b. es-Sultan Burbânu Emiru’l Mü’minîn*” ifadeleri ile kendisine duada bulunduğu ve kitabını ithaf ettiği sultanın Hârizmşahlar devletinin hükümdarı olan ve 1200-1220 yılları arasında hükümdarlık yapan Muhammed Hârizmşah olduğunu düşünüyoruz. İhsan Arslan, Hârizmşah hükümdarı Muhammed Hârizmşah’ın altın sikkelerinin üzerinde “*es-Sultan Muhammed b. es-Sultan Burbânu Emiru’l Mü’minîn*” ibarelerinin olduğunu belirtir.²⁸ Buna göre Keşşî’nin *Hadâiku’l-Hakâik* isimli bu eserinin 1200-1220 yılları arasında Harizmşahlar devletinin hükümdarı olan Muhammed Hârizmşah döneminde yazıldığı ve ona ithaf edildiği ancak bu yıllar içerisinde de yukarıda belirttiğimiz gibi Fahreddin er-Râzî’nin ölüm tarihi olan 1210 yılından sonra yani 1210-1220 tarihleri arasında yazıldığı sonucuna varılabilir.

26 Bu eser ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Şahin, Zeynuddin el-Keşşî’de Önermeler, 23-26

27 Şahin, *Keşşî’nin Hadâiku’l-Hakâik’inin Tasavvurat Kısmı*, 128-129; Zeynuddin el-Keşşî, *Hadâik’ul- Hakâik*, (Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864), vr. 2a.

28 İhsan Arslan, “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:16 sayı: 51 (Bahar 2012), 78.

2.2. *er-Risâletu'l-İhtiyâriyye*

Keşşî'nin böyle bir eserinin varlığını onun *Hadâiku'l-Hakâik*'indeki kendi ifadelerinden anlıyoruz. Keşşî *Hadâik*'te:

“İşin başında bir yetersizlik (taksîr) ve bir üstünlük sayılmayacak kadarını 'er-Risâletu'l-İhtiyâriyye' olarak isimlendirilen kitabımızda zikrettikten sonra biz *Hadâiku'l-Hakâik*'te insanı sıkan gereksiz uzatmalardan sakınarak ve düzeni bozan karışık hale getiren icatlardan uzak durarak uzun ile kısa arasında orta yolu tutmaya çalıştık...”²⁹

İfadelerini kullanmaktadır. Bu ifadelerden Keşşî'nin '*er-Risâletu'l-İhtiyâriyye*' olarak isimlendirdiği ve *Hadâiku'l-Hakâik*'ten daha önce yazdığı bir kitabının daha olduğu anlıyoruz. Ayrıca Keşşî'nin *er-Risâletu'l-İhtiyâriyye* isimli eserinin onun *Hadâiku'l-Hakâik*'inden hacim olarak daha uzun olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ülkemiz kütüphanelerinde yaptığımız araştırmada maalesef şimdilik Keşşî'nin bu kitabına ulaşamadık.

2.3. *Mukaddime*

Keşşî'nin *Mukaddime* isimli eserine ülkemiz kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalarda rastlayamadık ancak Fahreddîn el-Bendeî tarafından onun bu *Mukaddime*'sine yapılan şerhin iki farklı nüshası ülkemiz kütüphanelerinde mevcuttur. Bendeî tarafından Keşşî'nin *Mukaddime*'sine yapılan bu şerhlerden birisi Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli koleksiyonunda 2663 numara ile kayıtlıdır. Bu nüsha 161 varaktan oluşmaktadır. Her varakta ortalama 50 satır bulunmaktadır. Laleli koleksiyonundaki bu nüshanın ilk varağında “Mantıkta Bendeî'nin Keşşî'ye şerhi Allah onu rahmetiyle kuşatsın” ibaresi yer almaktadır. Bu nüshanın son varağında 661/1263 yılında istinsah edildiği kaydı vardır. Bendeî tarafından Keşşî'nin *Mukaddime*'sine yapılan bu şerhin ikinci nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa koleksiyonunda 905 numara ile kayıtlıdır. Bu nüsha bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Mecmuanın 59. varağında *Mukaddime* şerhi başlayıp 183. varağında sona ermektedir. 183. varaktan sonra muğalata konusu ile ilgili 2 va-

29 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 7-8 ve 150; Bkz. Zeynuddin el-Keşşî, *Hadâik'ul-Hakâik*, FAP: 864; vr. 7b, Zeynuddin el-Keşşî, *Hadâiku'l-Hakâik*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye: 1447/30), vr.354a.

rak daha bulunmaktadır. Her varakta ortalama olarak 55-56 satır bulunmaktadır. *Mukaddime* şerhinin ilk varağında “Bu Zeynuddin el-Keşşî'nin Mantıkta yazdığı *Mukaddime*'sine Allâme Fahreddîn el-Bendehî tarafından yapılan şerhtir” ibaresi bulunmaktadır. Ayrıca Khaled el-Rouayheb *İslam Mantığının Gelişimi* isimli eserinde Mukaddimenin mevcut en erken iki nüshasının Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde (Arberry 1955, 6, 4931) ve Vatikan Kütüphanesi'nde (Levi Della Vida 1935, 1, 20) bulunduğunu kaydeder.³⁰

Keşşî'nin *Mukaddime* isimli şerhine baktığımızda burada ele alınan konular, bunların sıralaması ve kullanılan ibareler onun *Hadâiku'l-Hakâik*'i ile büyük benzerlik göstermektedir. Bendehî'nin *Mukaddime* şerhinde şerh etmek için aldığı her satır ve bölümün aynıyla *Hadâiku'l-Hakâik*'te mevcut olduğunu gördük. Hatta eğer *Mukaddime*'nin bu şerhinde birkaç yerde *Hadâiku'l-Hakâik*'e yapılan atıflar³¹ olmasaydı bunun *Hadâiku'l-Hakâik*'in şerhi olduğunu söyleyecektik. Ayrıca Keşşî'ye atfedilen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde 38189 no ile *Mukaddime fi'l-Mantık* ismiyle kayıtlı sadece iki varaktan oluşan ve çok kısa bir şekilde tasavvur, tasdik, hüküm, delâlet, beş tümel, kıyas, istikrâ, temsil ve kıyasın madde-leri başlıklarını açıklayan küçük bir mantık risalesi daha vardır.³²

2.4. *Tuhfetu'l-Asbâb fi Ma'rifeti Rabbi'l-Erbâb*

Keşşî'nin bu eseri Kum Ayetullah Mara'sî kütüphanesinde 4416 no ile kayıtlıdır ve kelim konusu ile ilgidir.³³

2.5. *Şerbu'r-Risâle fi'l-Cevberi'l-Müfârik*

Eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Koleksiyonunda 99-011 no ile kayıtlıdır. Eser bir mecmua içerisinde 94b ile 107b varakları arasındadır.

İsmail Paşa'nın *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin Âsâru'l-Musannifin* isimli eserinde Keşşî'ye atfettiği *Ta'dili'l-Mi'yar Şerbu Tenzili'l-Efkâr* isiminde bir eser

30 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, 43.

31 Fahreddin el-Bendehî, *Şerbu'l-Mukaddime*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 905), vr. 125a, 126b, 133b; Bkz. Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler, 29-30.

32 Bkz. Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler, 27-30.

33 Bkz. Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler, 30.

daha vardır. Keşşî'ye atfedilen bu eser muhtemelen Ebherî'nin *Tenzîlü'l-Efkâr fi Ta'dîli'l-Esrâr* isimli eserine yapılan bir şerhtir. İsmail Paşa bu eserinde müellifler ve eserleri ile ilgili bilgi verirken Keşşî ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Abdurrahman b. Muhammed Zeynuddin el-Keşşî, Fahreddin er-Râzî'nin talebelerindedir. Onun eserleri: Mantıkta *Ta'dîli'l-Mi'yar Şerhu Tenzîli'l-Efkâr* ve mantık tabiat ve ilahiyat hakkında olan *Hadâiku'l-Hakâik*'tir.³⁴ Ancak bu eserin Keşşî'ye aidiyetine şüphe ile yaklaşmak gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik*'in istinsah edildiği tarih olan 1228'de Müstensihin ifadelelerine göre hayatta değildir. Keşşî'nin 1228 tarihinden önce Ebherî'nin bu eserine şerh yazmış olması uzak ihtimal olarak görünmektedir.

Ebherî'nin hayatı ile ilgili kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Musul'da doğmuştur ancak doğum tarihi ile ilgili kesin bilgi yoktur. İlk tahsilini Musul'da yaptıktan sonra Horasan ve Bağdat'a giderek burada öğrenimini tamamlamıştır. 625/1228'de Erbil'e giderek buraya yerleşmiştir. Ölümü ile ilgili kaynaklarda 1263 ve 1265 gibi farklı tarihler zikredilmektedir.³⁵ Khaled el-Rouayheb 1265 tarihinin Tûsî'nin Ebherî'nin *Tenzîlü'l-Efkâr*'ına reddiye olarak yazdığı *Tâ'dîlü'l-Mi'yar*'ın telif edildiği tarih olan (656/1258) de Ebherî'nin hayatta olmadığına dair başka yazmalarda geçen bilgilerle çeliştiğini söyler.³⁶

Ebherî Keşşî ile aynı dönemde yaşamış olsa da Keşşî'nin onun *Tenzîlü'l-Efkâr fi Ta'dîli'l-Esrâr* isimli eserine şerh yazmış olması pek mümkün görünmemektedir. Eğer yukarıda Keşşî'nin ölüm tarihi ile ilgili yaptığımız çıkarımlar doğruysa o tarihlerde (1228) Ebherî Horasan ve Bağdat'ta tahsilini daha yeni bitirmiş ve Erbil'e gelerek buraya yerleşmiştir. Khaled el-Rouayheb Ebherî'nin Nişabur'da Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisi olan Kutbüddîn el-Mısrî'den ders (ö. 618/1221) aldığını söylemektedir.³⁷ Keşşî'nin de muhtemelen 1221'deki Moğal katliamlarında öldüğünü kaydeder. Buna göre Ebherî ile Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisi olan Kutbüddîn el-Mısrî arasındaki hoca öğrenci ilişkisi Keşşî'nin de aynı bölgelerde Nişabur ve Herat şehirlerinde ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü ve Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisi olduğu ve aynı tarihlerde öldüğü düşünülürse Keşşî'nin de Ebherî'ye hocalık yapmış

34 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin Âsârü'l-Musannifin*, 524.

35 Abdülkuddûs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddin”, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1994),10/75

36 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, 49.

37 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, 48.

olması mümkündür. Ayrıca yukarıda Keşşî'ye atıf yapanlar konusunda belirttiğimiz gibi Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi Tabrîri'd-Dekâik*'te Keşşî'ye atıfta bulunmaktadır. Bu sebeplerle Bağdatlı İsmail paşa tarafından Keşşî'ye atfedilen bu eser başka bir müellife ait olmalıdır. Mesela yukarıda belirttiğimiz gibi Tûsî de *Ta'dilü'l-Mi'yar fi Nakdi Şerbi Tenzili'l-Efkâr* ismiyle Ebherî'nin bahse konunu eserine şerh yazmıştır.³⁸

2.6. el-Mûcez fi'l-Mantık

Eser İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesinde (Kütübhan-e-i meclis-i şurây-ı millî) 9463 no ile bir mecmua içerisinde kayıtlıdır. Bu mecmuanın 1a varlığında mecmua içerisindeki beş eserin ismi zikredilmiştir. Bunlar: (1) *Hidâyetü'l-Hikme*, Esîrüd-din Ebherî (2) *Şerbu Hidâyetü'l-Hikme*, Kemâleddin Mîr Hüseyin b. Muînüddin el-Hüseyinîm el-Meybûdî (ö. 909/1503-1504) veya başkası tarafından yapıldığı kaydı vardır. (3) *el-Mûcez fi'l-Mantık*, Zeynuddin el-Keşşî (s. 1-35) (4) *Kitâb fi'l-Hikme* (s. 37-73) (5) *Makâletü'l-Ûlâ fi'l-Mantık* (s. 74...), Sonra bazı önemli şahsiyetlerin kelim ile ilgili görüşleri vardır.³⁹

Mecmuayı genel olarak incelediğimizde içinde bazı varakların eksik olduğunu bazı varakların birbirine karıştığını gördük. Keşşî'nin eserinde bazı bölümlerin müstensihthen kaynaklı takdim ve tehir yapıldığını düşünüyoruz. Bunlardan Keşşî'nin eseri *el-Mûcez fi'l-Mantık* ile ilgili olanları ayrıca zikredeceğiz. Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ı mecmua içerisinde 97a ve 114a varakları arasında yer almakta ve 18 varaktan oluşmaktadır. Ancak aşağıda bilgi verileceği üzere mecmua içerisinde mantık konularını işleyen başka bir risâleden bir varak Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ı içerisinde sehven yerleştirilmiştir. Bu varığı çıkardığımızda varak sayısı bir düşecektir. Her varakta ortalama 20 satır bulunmaktadır. Bölüm ve başlıklarda farklı mürekkep kullanılmamıştır ve yazı stili okunaklıdır. Sayfa kenarlarında birkaç düzeltme dışında herhangi bir açıklama mevcut değildir. Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ında 1'den başlayarak her varakta iki sayı olmak üzere mecmuanın sonuna kadar ayrı bir numaralandırma daha yapılmıştır. Biz Keşşî'nin eseri için üzerindeki 97a ve 114a varaklarını esas aldık. Ayrıca Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ı ve sonraki eserler mecmuanın

38 Esîrüd-din el-Ebherî. *Keşfu'l-Hakâik fi Tabrîri'd-Dekâik*. Edisyon Kritik ve İnceleme: Hüseyin Sarioğlu, 16.

39 Zeynuddin el-Keşşî, *el-Mûcez fi'l-Mantık*, İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesi, no:9463, vr. 1a.

sonuna, 176. varâğa kadar aynı müstensih tarafından yani Bedî' b. Amr er-Rûmî tarafından istinsah edilmiştir.

Mecmuanın 1a varâğında mecmuanın içindeki eserler listelenirken üçüncü sırada: “*el-Mûcezz*, Zeynuddîn el-Keşşî'nindir. Bu eser maruf değildir, belki bu eser şahsa özeldir. Tarihi eskidir 651/1253”⁴⁰ kaydı vardır. Eserin 114a varâğındaki müstensih kaydı şu şekildedir:

“Bu eser Cemâziyelevvel ayının üçüncü Çarşambasında 651/1253 yılında Rum diyarında Amasya şehrinde Atabey Medresesi'nde -Allah onu ve onun bazı sakınlerini mamur etsin- Bedî' b. Amr er-Rûmî tarafından kendisi için tamamlanmıştır. Hamd onun velilerine ve salât onun peygamberine olsun.”

Mecmua içerisindeki *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'tan sonraki risâle olan *Kitâb fi'l-Hikme* de Bedî' b. Amr er-Rûmî tarafından yazılmıştır. Risâlenin sonunda 113a varâğında risâlenin Rebîülevvel ayının dördünde 651 yılında Bedî' b. Amr er-Rûmî tarafından Atabey Medresesi'nde kendi el yazısı ile yazımının bitirildiği kaydı vardır.

Mecmua içerisinde *Kitâb fi'l-Hikme*'den sonra “Bismillahirrahmanirrahim Birinci makale Mantık İlmi Hakkında” ibareleri ile 134a varâğında başlayan ve 140b varâğında biten muhtasar bir mantık risâlesi vardır. Burada sırasıyla on fasıl içinde lafızların delâleti, tarif, önermeler, önermelerin çeşitleri, döndürme, kıyas, modal kıyaslar, şartlı kıyaslar ve burhanın öncülleri gibi konular kısa olarak ele alınmıştır. Bu mecmuanın sonunda bir veya birkaç varak eksik görünmektedir. Burhanın öncülleri konusundan sonra 141a varâğında tasavvur ve tasdik konusu vardır. Ayrıca tespitlerimize göre bu muhtasar mantık risâlesi içerisinde modal önermelerin düz döndürülmesi ile ilgili bir varak Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ının içerisine sehven konulmuştur. Bununla ilgili aşağıda bilgi vereceğiz.

2.6.1. *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ın Müellife Aidiyeti

Eserin başında besmeleden sonra “Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ı” ibaresi vardır. Bu ifadelerden eserin Keşşî'ye ait olduğunu anlıyoruz. Ayrıca içerik ve suret bakımından da incelediğimizde eserin Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik*'inin ve *Mukaddime*'sinin şerhi ile büyük benzerlik gösterdiğini ve onun bu eserlerindeki

40 Zeynuddin el-Keşşî, *el-Mûcezz fi'l-Mantık*, İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesi, no:9463, vr. 1a.

bilgileri özlü olarak bir araya getirdiğini söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu eserin son varlığında müstensihini bunu kendisi için tamamladığı kaydı vardır. Burada şöyle bir soru akla gelmektedir. Acaba Bedî' b. Amr er-Rûmî bu eseri Keşşî'nin diğer eserlerinden mesela *Hadâiku'l-Hakâik* ve *Mukaddime*'den kendisi özet çıkararak oluşturmuş olabilir mi? İlk olarak yukarıda belirttiğimiz gibi eserin başında “Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık*” (الموجز في المنطق لزين الدين الكشي) ibaresi vardır. Bu ifadelerden açıkça eserin Keşşî'ye ait olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca eğer müstensih bunu kendisi Keşşî'nin eserlerinden özetlemiş olsaydı bunu bir şekilde eserin başında veya sonunda belirtmesi gerekirdi. Bu eserin Keşşî'nin kitaplarından müstensih tarafından derlenen bir özet değil de bizzat Keşşî tarafından yazılan bir muhtasar mantık risâlesi olduğunu düşünüyoruz. İkinci olarak Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık* isimli eseri her ne kadar *Hadâiku'l-Hakâik*'in bir kopyası gibi görünse *Hadâiku'l-Hakâik* ile karşılaştırdığımızda aralarında birçok küçük farklılıklar olduğunu görüyoruz. Ayrıca az da olsa *Hadâiku'l-Hakâik*'te bulunmayan bazı cümleler *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ta vardır. *Hadâik*'te olmayan bazı cümlelerin *el-Mûcezz*'de olması bunun *Hadâiku'l-Hakâik*'in müstensih tarafından yapılan özet bir kopyası olmadığını göstermektedir. Eğer müstensih bunu Keşşî'nin diğer bir eseri olan *Hadâiku'l-Hakâik*'ten bakarak özet çıkarmış olsaydı *Hadâik*'te bulunmayan bazı cümlelerin *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ta olmaması gerekirdi. Çünkü *Hadâiku'l-Hakâik*'te konular daha geniş olarak ele alınırken *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ta konular özet olarak ele alınmıştır. Bu da bu eserin Keşşî'nin mantık konularını özlü olarak ele alan müstakil bir eseri olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak içerik olarak eseri incelediğimizde ve onu Keşşî'nin elimizde olan *Hadâiku'l-Hakâik* ve *Mukaddime* isimli mantık eserinin şerhiyle karşılaştırdığımızda aralarında büyük benzerlik olduğunu görüyoruz. Ancak bunun her iki eserin de aynı müellife ait olması ve *el-Mûcezz fi'l-Mantık*'ın özlü bir eser olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık* isimli eseri isminden de anlaşılacağı üzere özlü bir şekilde yazılmış bir eserdir ve hacim olarak onun diğer mantık kitaplarından daha küçüktür. Bu bakımdan bir müellifin özlü şekilde yazılmış olan bir eserinin onun aynı konuda daha hacimli olan eseriyle benzerlik göstermesi belki bir sureti gibi görünmesinin anlaşılabilir olduğunu düşünüyoruz. Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık* ve *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserleri arasındaki birbirlerinin kopyası olduğunu düşündürecek kadar olan benzerliği onun *Hadâiku'l-Hakâik*'i ve *Mukaddime*'sinin şerhi arasında da gördük. Bendehî tarafından onun *Mukaddime*'sine yapılan şerhi incelediğimizde yukarıda belirttiğimiz gibi Bendehî'nin şerh

etmek için *Mukaddime*'den aldığı her cümle ve pasaj aynıyle *Hadâiku'l-Hakâik*'te mevcuttur. *Mukaddime*'nin bu şerhinde birkaç yerde *Hadâiku'l-Hakâik*'e yapılan atıflar olmasaydı *Mukaddime*'nin bu şerhinin *Hadâiku'l-Hakâik*'in şerhi olduğunu söyleyecektik. Benzer durum Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık ve Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserleri arasında da mevcuttur.

2.6.2. *e-Mûcez fi'l-Mantık*'ın Tashihi

Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ının da içinde olduğu mecmuaya baktığımızda bazı varakların eksik olduğunu ve bazı varakların birbirine karıştığını gördük. Mecmuayı incelediğimizde mecmua içerisinde 134a varağında başlayan ve 140b varağında biten muhtasar bir mantık risâlesinde içerisinde modal önermelerin düz döndürülmesi ile ilgili bir varağın Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ının içerisine sehven konulduğunu tespit ettik. Ayrıca *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta müstensihden kaynaklı bazı takdim ve tehirlerin yapıldığını düşünüyoruz. Bunları tablo üzerinde şu şekilde gösterebiliriz:

113a varak başlangıcı	112b varağı sonu
ضرورية وهي داخله في سالبه الممكنة الخاصة وهي داخله في سالبه المطلقة العامة وهي داخله في سالبه الممكنة العامة...	وأما المنفصلة المانعة من الجمع، فاستثناء عين كل واحد منهما ينتج نقيض الآخر، وإلا لكذب العناد في الثبوت
114a varak başlangıcı	Mecmuada yukarıdaki 112b varağının sonundaki ibareleri 113a varağı başlangıcındaki ibareler takip etmektedir. Ancak 112b varağının yandaki 114a varağı ile devam etmesi gerektiğini düşünüyoruz.
واستثناء نقيض كل واحد منهما لا ينتج عين الآخر، وإلا لكذب العناد في الانتفاء.	

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi mecmuada Keşşî'nin *el-Mûcez*'inde 112b varağının sonunda ayrık şartlı önermelerde önbitişen ve ardbitişeni seçmeden bahsederken 113a varağında farklı bir konu olan modal önermelerden bahsetmektedir. Bundan dolayı mecmuadaki 112b varağının 114a varağı ile devam etmesi gerektiğini görüyoruz. Ayrıca burada olduğu gibi araya bir varak girdiğinde veya müstensih istinsah ederken sehven varak sıralarını yanlış olarak yazdığında bunları düzelttiğimizde mecmuadaki varak sıralaması ile bizim oluşturduğumuz tahkik metnindeki varak sıra yerlerinin değiştiğini ve araya bir varak koyduğumuzda veya çıkardığımızda tahkik metnindeki sonraki varakların sırasının mecmuadaki sıralamaya göre değiştiğini ve farklılık gösterdiğini belirtmek isteriz.

Mecmuada *el-Mûcez fi'l-Mantık* içerisindeki 113a ve devamındaki 113b varağı-
nın “Mantık İlmi Hakkında” ibareleri ile 134a varağında başlayan ve 140b varağında
biten muhtasar bir mantık risâlesi içerisinde olması gerekirken sehven *el-Mûcez
fi'l-Mantık* içerisine konmuştur. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere mecmua içe-
risinde 113a ve 113b varakları olarak görünen varakların 137b varağında sonra
gelmesi gerekir.

138a varak başlangıcı	137a varağı sonu
عامة، فاعلم أن عكس المشروطة العامة والعرفية العامة والمطلقة العامة والممكنة العامة يكون ⁴¹ ممكنة عامة.	وهي سبعة قضايا سالبة وقتية وسالبة منتسرة، وهما دخلتا في السالبة الوجودية اللادائمة وهي داخله في السالبة الوجودية الآ
113a varak başlangıcı	Mecmuada yukarıdaki 137a varağını sol taraftaki 138a varağı takip etmektedir. Ancak 137a varağının yandaki 113a varağı ile devam etmesi gerektiğini düşünüyoruz.
ضرورية وهي داخله في سالبة الممكنة الخاصة وهي داخله في سالبة المطلقة العامة وهي داخله في سالبة الممكنة العامة...	

Tabloda görüldüğü gibi 137a varağında modal önermeler arasında genel ve
özel olma anlamında özelden genele doğru bir sıralama yapılırken 138a vara-
ğında meşrûte-i âmme, örfiye-i âmme, mutlaka-i âmme ve mümküne-i âmme-
nin döndürülmesinin mümküne-i âmme olduğu söylenmektedir. Ancak 113a
varağında da modal önermeler arasında genel ve özel olma anlamında özelden
genele doğru bir sıralama yapılmaktadır. Bundan dolayı 137a varağının Keşşî'nin
el-Mûcez'i içinde bulunan 113a ve 113b varakları ile devam etmesi gerektiğini
düşünüyoruz.

Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ında yukarıda anlattığımız varakların araya ka-
rışmış olması durumundan başka müstensihden kaynaklandığını düşündüğümüz va-
rak karışıklıkları da mevcuttur. Bunları aşağıda tablo halinde göstereceğiz.

41 Mecmuada “يكون” ibaresi iki kere yazılmış.

Şahin, “Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık* İsimli Eseri:
Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme”

104bvarağı	104b varağı
يلزم من كذب الأعم كذب الأخص من غير عكس، لكنهما يكذبان موجبين ...	لأنه ليس يلزم من عدم التنافي بين الشئيين تلازمهما لاحتمال أن يصح وجود كل واحد من الشئيين مع وجود الآخر وعدمه. في الشرطية المنفصلة،
105b varağı	Mecmuada sağ taraftaki 104b varağındaki ifadeleri sol tarafta 104b varağındaki ifadeler takip etmektedir. Ancak sağ tarafta 104b varağındaki ifadeleri sol tarafta 105b varağındaki ifadelerin takip etmesi gerektiğini düşünüyoruz.
وهي التي حكم فيها بامتناع اجتماع أمرين أو أكثر ثبوتا و انتفاء وهي المانعة من الجمع والخلو، وهي المنفصلة الحقيقية. أو ثبوتا فقط، وهي المانعة من الجمع دون الخلو. أو انتفاء فقط، وهي المانعة من الخلو دون الجمع. وهي أقسام المنفصلة الموجبة.	

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi mecmuada 104b varağının ortalarında “Ayrık Şartlı Önermeler Hakkında” başlığı atıldıktan sonra burada ayrık şartlı önermelerin türlerini ve onlara dair hükümleri anlatması gerekirken başlıktan sonra sol tarafta görüldüğü gibi “Aksi doğru olmayacak şekilde genelin yanlış olmasından özele de yanlış olması gerekir, fakat o ikisi birlikte olumlu olduklarında yanlış olurlar” demektedir. Bundan dolayı 104b varağındaki “Ayrık Şartlı Önermeler Hakkında” şeklindeki başlıktan sonra 105b varağı 5. satırındaki yukarıdaki ifadelerin gelmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu değişikliği yaptığımızda metinde “Ayrık Şartlı Önermeler Hakkında” başlığından sonra sırasıyla hakikiye, mâniatu’l-cem ve mâniatu’l-huluv önermelerinin ne olduğu açıklanmaktadır.

Şu anda tahkikini yaptığımız metinde 132. ve 143. Paragraflar ve bunların arasındaki paragraflar mecmua içerisindeki sıraya göre 155. paragrafın ilk satırından sonra gelirken yaptığımız bu değişikliklerle 132-143 arasındaki paragrafları şu anda oldukları sıraya yerleştirmiş olduk.

105b 5. satır	105b 4. satır
وهي التي حكم فيها بامتناع اجتماع أمرين أو أكثر ثبوتا وانتفاء وهي المانعة من الجمع والخلو، وهي المنفصلة الحقيقية. ...	وأما المنفصلة المانعة من الخلو فقط يلزمها متصلة مقدمها نقيض أحد جزئي المنفصلة وتالها
106a 19. satır	Mecmuada yukarıda 105b 4. satırdaki ibareleri 105b 5. satırdaki ibareler takip etmektedir. Ancak 105b 4. Satırdaki ibareleri 106a 19. satırdaki ibarelerin takip etmesi gerektiğini düşünüyoruz.
الجزء الآخر وإلا لكذبت المنفصلة، كقولنا: هذا الشيء إما أن لا يكون إنسانا وإما أن لا يكون حيوانا.	

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi sağ taraftaki 105b varağında ayrıık şartlı mâniatu'l-huluv olan önermenin bitişik şartlı önermeyi gerektirme ilişkisi anlatılırken mecmuada onun devamı olan sol taraftaki 105b (5. satır) de ayrıık şartlı mâniatul-cem ve mâniatu'l-huluv yani hakikiye olan önermenin tanımı verilmektedir. Daha sonra da mâniatul-cem ve mâniatu'l-huluv önermelerin ne olduğu açıklanmaktadır. Yani ayrıık şartlı önermenin kısımları anlatılmaktadır. Bundan dolayı sağ taraftaki 105b varağındaki ifadelerden sonra sol taraftaki 106a varağındaki ifadelerin gelmesi gerekmektedir. Bu şekilde her iki taraf arasında anlam bakımından da uyum gerçekleşmektedir ve anlam şöyle olmaktadır: “Sadece mâniatu'l-huluv'a gelince; önbitişen ayrıık şartlı önermenin cüzlerinden birinin çelişği olan ve önbitişeni ayrıık şartlıının diğer cüzü olan bitişik şartlı önermeyi gerektirir. Aksi durumda ayrıık şartlı yanlış olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu şey ya insan olmayandır ya da canlıdır.”

Bahse konu bu yukarıda anlattığımız değişiklikleri yaptığımızda *el-Mûcez*'in bu metni Keşşî'nin diğer bir eseri olan *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eseriyle de tam bir uygunluk göstermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz araya başka bir risâleden varak karışması dışındaki *el-Mûcez*'in kendi içindeki karışıklıkların müstensihden kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü metindeki karışıklık ve kaymalar varak sonunda değil de varağın ortasında metin içinde olmuştur. Muhtemelen müstensih metni istinsah ederken ara verip tekrar çalışmaya başlayınca bazı yerlerde kullanılan benzer ibarelerden dolayı bu sefer başka bir yerden metni istinsah etmeye başlamıştır.

2.6.3. *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ın İçeriği

Eser ismindeki *el-mûcez* (=özlü/hülasa) ibaresinden de anlaşılacağı üzere mantık konularını özlü bir şekilde kısa olarak ele almıştır. Eserde sırasıyla lafızlar, beş tümel, tanım, önermenin tanımı, yüklemli önermelerde nicelik ve nitelik, madule ve muhassala önerme, önermelerde modalite ve modal önermeler, çelişki, modal önermelerde çelişki, düz döndürme, ters döndürme, bitişik ve ayrıık şartlı önermeler, şartlı önermelerin terkiibi, yüklemli kesin kıyas, modal kıyaslar, şartlı kesin (iktirani) kıyas, seçmeli (istisnâi) kıyas konuları yer almaktadır.

Eseri içerik bakımından incelediğimizde eserin Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* ve *Mukaddime* isimli eserlerinin bir özeti olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi *el-Mûcez* ile *Hadâiku'l-Hakâik* arasındaki bu büyük benzerlik her ikisinin aynı müellifin eserleri olması sebebiyledir. Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ı ile

onun *Hadâiku'l-Hakâik*'i arasındaki bu benzerliği onun *Mukaddime* isimli eseri ile *Hadâiku'l-Hakâik*'i arasında da mevcuttur. Keşşî'nin *Mukaddime* isimli eserini incelediğimizde Bendehî'nin şerh etmek için *Mukaddime*'den aldığı her satırı aynıyla Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik*'inde de gördük. Öyle ki *Mukaddime* içerisinde birkaç yerde *Hadâiku'l-Hakâik*'e yapılan atıflar olmasaydı Bendehî'nin şerhettiği bu eserin *Hadâiku'l-Hakâik* olduğunu söyleyecektik.

Şimdi burada Keşşî'nin *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*'i ile onun *Hadâiku'l-Hakâik*'i arasında ele alınan bazı konular bağlamında bir karşılaştırma yapmak istiyoruz. Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik*'te tasavvurlar konusu içerisinde on kategori konusunu ele alıp incelerken⁴² *el-Mûceẓ*'de bu konu ele alınmamıştır. Yine *Hadâik*'te bölme ve türleri ele alınırken *el-Mûceẓ*'de bu konu incelenmemiştir. Misal ile tarif etme konusu da *Hadâiku'l-Hakâik*'te ele alınırken *el-Mûceẓ*'de bu konu incelenmemiştir.⁴³ Son olarak tasavvurlar konusu içerisinde ele alınan tanımda ortaya çıkan hata türleri konusu *Hadâiku'l-Hakâik*'te incelenirken⁴⁴ *el-Mûceẓ*'de bu konu ele alınmamıştır.

Tasdikler konusuna baktığımızda *Hadâiku'l-Hakâik*'te konu ile yüklem bir-birlerine karşı genel ve özel olma durumları ve yüklem konuya ilişmesi konuları geniş olarak ele alınırken⁴⁵ bu konular *el-Mûceẓ*'de ele alınmamıştır. Nicelik lafızlarının zorunlu, imkânsız ve mümkün maddelerde yükleme ilişmesi ve buna göre önermenin doğruluk değerinin olumlu ve olumsuz önermelerde nasıl olacağı konusu *Hadâiku'l-Hakâik*'te incelenirken⁴⁶ bu konu *el-Mûceẓ*'de ele alınmamıştır.

Zorunlu, mümkün ve imkânsız tabakaları arasında telâzum ilişkisi ve bunların çelişiklerinin nasıl olduğu konusu *Hadâiku'l-Hakâik*'te geniş bir şekilde incelenirken⁴⁷ *el-Mûceẓ*'de bu konu ele alınmamıştır. Ancak klasik geleneğe daha çok üzerinde durulan basit ve bileşik on üç modal önermenin çelişiklerinin nasıl olduğu her iki eserde aynı şekilde ele alınmıştır.⁴⁸

42 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 218-221.

43 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 228-230.

44 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 232-236.

45 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 285-290.

46 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 292-294.

47 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 302-307.

48 Keşşî, *el-Mûceẓ fi'l-Mantık*, p. 56-71.

Keşşî *Mukaddime* isimli eserinde ve *Hadâiku'l-Hakâik*'te çelişkiyi: "İki önermenin tahkiki (doğrulanmış) veya takdiri (doğrulanabilir) olarak olumluluk ve olumsuzluk bakımından zatı itibarıyla zorunlu, imkânsız, geçmişteki mümkün ve şu andaki mümkünde olduğu gibi aynıyle ya da gelecekteki mümkünde olduğu gibi aynıyle olmadan birinin doğru diğerinin yanlış olacak şekilde farklı olmasıdır" şeklinde tarif ederken⁴⁹ tarifte geçen *tabkiken* ve *takdiren* ibarelerinin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta geçmemesi dikkat çekicidir. Bendehî Keşşî'nin *Mukaddime*'sinin şerhinde bu tanımları tahlil ederken söz konusu "tahkiken ya da takdiren" şeklindeki ibareleri başka bir mantıkçının zikretmediğini ve bunun *Mukaddime*'nin bazı nüshalarında bulunmadığını ancak kendisinin Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik*'inde de söz konusu ibarelere rastlandığını söylemektedir.⁵⁰ Bu ibarelerin *el-Mûcez*'de geçmemesi ancak Keşşî'nin diğer iki eserinde geçmesi *el-Mûcez*'in diğer eserlerin bir kopyasından ziyade özeti olduğu ve bunun diğer iki eserden ayrı müstakil bir eser olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Çelişki için gerekli olan sekiz şart *Hadâiku'l-Hakâik*'te örnekleri ile açıklanırken⁵¹ *el-Mûcez*'de sadece iki cümle ile bu şartlar sayılarak hiç örnek verilmez.⁵² Ancak modal önermeler arasında çelişki konusu yukarıda söylediğimiz gibi her iki eserde aynı şekilde ele alınır. Bitişik şartlı önermelerin yüklemli önermeye, yüklemli önermenin bitişik şartlı önermeye çevrilmesi ve ayrık şartlı önermenin yüklemli önermeye çevrilmesi konuları *Hadâiku'l-Hakâik*'te yer alırken⁵³ bu konular *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta yer almaz.

Klasik gelenekte mantık konuları tasdik türleri ve beş sanat ele alınarak tamamlanır. Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik*'te yüklemli ve şartlı önermelerden sonra içerik bakımından önerme türlerini inceler. Burada burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata olarak isimlendirilen beş sanatta kullanılan on iki önerme türünü ele alır.⁵⁴ Kıyas konusundan sonra ise cedel, şiir ve muğatayı incelerken *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta

49 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 307; Fahreddin el-Bendehi, *Şerhu'l-Keşşiyeti fi'l-Mantık*, (Laleli Koleksiyonu, 2663), 53b.

50 Şahin, *Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler*, 179.

51 Şahin, *Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler*, 195-198.

52 Keşşî, *el-Mûcez fi'l-Mantık*, p.49.

53 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 333-334 ve 347.

54 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 348-356.

içerik bakımından önermeleri ve beş sanatta öncül olmalarını çok kısa olarak iki cümle ile ele almıştır.⁵⁵

Keşşî *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta ve *Hadâiku'l-Hakâik*'te düz döndürmenin ve ters döndürmenin tarifinde önermenin doğruluk halinin yanında yanlışlık halinin de aynı kalması şartını koşmaktadır. Sâvî *el-Basâir*'de Fahreddin er-Râzî de *Mûlahbas*'ta düz döndürmenin tarifinde yanlışlık halinin de aynı kalmasını zikreder. Ancak Hunecî, Kâtibî, Kutbuddin er-Râzî ve Semerkandî gibi mantıkçılar düz döndürmede sadece önermenin nitelik ve doğruluk halinin aynı kalması gerektiğini söylemişlerdir.⁵⁶

Keşşî *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta tikel olumlu önermelerin ters döndürülmeyeceğini söylemektedir. Ona göre tikel olumluda konu yüklem çelişiginden daha genel olabileceğinden ve daha genelin çelişiginin daha özel olana yüklem olması imkânsız olduğundan tikel olumlunun ters döndürülmesi gerekli değildir. Keşşî buna şu misali verir: “Bazı insan olmayanlar canlıdır” önermesinin “Bazı canlı olmayanlar insandır” şeklindeki ters döndürmesi doğru değildir.⁵⁷ Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik*'te bu bilgilerin aynısını verirken farklı olarak bazı durumlarda tikel olumlunun ters döndürüleceğini söyler. Ona göre eğer tikel olumlu önermede yüklem mutlak olarak konudan genel ise ya da ona eşit ise veya yüklem mutlak olarak konudan özel ise ters döndürülür. Ancak eğer yüklem bir yönden konudan daha genel bir yönden daha özel ise mesela canlı ve insan olmayan arasındaki ilişki gibi, bu durumda yüklem çelişiginin konunun çelişigi ile aralarında küllî mübayenet ilişkisi olabileceğinden döndürülmez. Mesela “Bazı insan olmayanlar canlıdır” önermesi gibi. Yine olumlu önermede yüklem madule olursa bu olumlu ister tümel olsun ister tikel olsun ters döndürülmez. Mesela “Her insan kâtip olmayandır” önermesi gibi.⁵⁸ Keşşî *Hakâik*'te bir başka pasajda ise olumlu önermelerden yedi tanesi olan vaktiye, münteşire, vücudiye-i lâ-dâime, vücudiye-i lâ-zaruriye, mümkün-e-i âmme, mümkün-e-i hâssa ve mutlaka-i âmmenin bunlar ister tümel olsunlar isterse de tikel muhassala olsunlar bunların tikel mutlaka-i âmme olarak döndürüleceğini söyler.⁵⁹ Keşşî'nin *Hakâik*'te tikel olumluların ters döndürülmeleri ile ilgili bazen döndürüleceği bazen

55 Keşşî, *el-Mûcez fi'l-Mantık*, p. 180.

56 Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'de Önergeler, 296-297.

57 Keşşî, *el-Mûcez fi'l-Mantık*, p. 98.

58 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 325-327.

59 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 319-321.

döndürülmeyeceği şeklindeki görüşleri Hunecî, Urmevî, Bendehî, Kâtibî ve Kutbuddin er-Râzî gibi mantıkçılar tarafından eleştirilmiştir.⁶⁰

Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik*'te mantığı üç bölüm (cümle) olarak tasnif etmiştir. Birinci bölüm olan mantığın ilkelerinde kavram ve önermeyi inceler. İkinci bölüm mantığın amacı başlığı altında kıyası inceler. Üçüncü bölümde kıyasın eklentileri konusunu yirmi üç fasılda incelerken⁶¹ *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta bu üçüncü bölüm olan kıyasın eklentileri ile ilgili konular yer almaz. Yine Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserinde diğer mantıkçılardan farklı olarak önermeler ve kıyas konusu arasında “Övülen Bilgiler” ve “Ahlak İlminin Özeti” isimlerinde iki bölüme çok geniş olarak yer verirken⁶² bu her iki bölüm ile ilgili bilgilere *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta yer vermemiştir.

2.6.4. Tahkikte İzlenen Yöntem

Bu çalışmada İsam Tahkikli Neşir Esasları dikkate alınmıştır. Tahkik İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesinde 9463 no ile bir mecmua içerisinde kayıtlı olan tek nüsha esas alınarak yapılmıştır. Tahkikte *el-Mûcez fi'l-Mantık*, eserin isminden esinlenilerek (⤵) rumuzuyla gösterilmiştir. Tahkikte Arapça metin konunun bittiği ve yeni konuya başlanan yerlerde paragraflandırılarak numaralandırılmıştır. Bu okuyucunun konuyu takip etmesine ve tercüme ile Arapça metni karşılaştırmasında kolaylık sağlayacaktır. Yine hem Arapça metinde hem de tercümesinde gerekli görülen yerlerde noktalama işaretleri kullanılmıştır. Okuyucunun neyin nerde olduğunu görmesini sağlamak amacıyla gerekli görülen yerlerde bazı başlıklar kullanılmış ve bunlar köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir. Yine Arapça metin ve eşgüdümlü olarak tercümesinde gerekli görülen yerlerde (1), (2), (3) veya (a), (b), (c) şeklinde numaralandırmalar yapılmıştır.

Sonuç

Zeynuddin el-Keşşî klasik sonrası İslam düşüncesi müelliflerindedir. Keşşî Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisidir ve ondan ders almıştır. Keşşî, İslam dünyasında daha

60 Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'de Önermeler, 243-262.

61 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 475-543.

62 Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasdikler Kısmı*, 356-416.

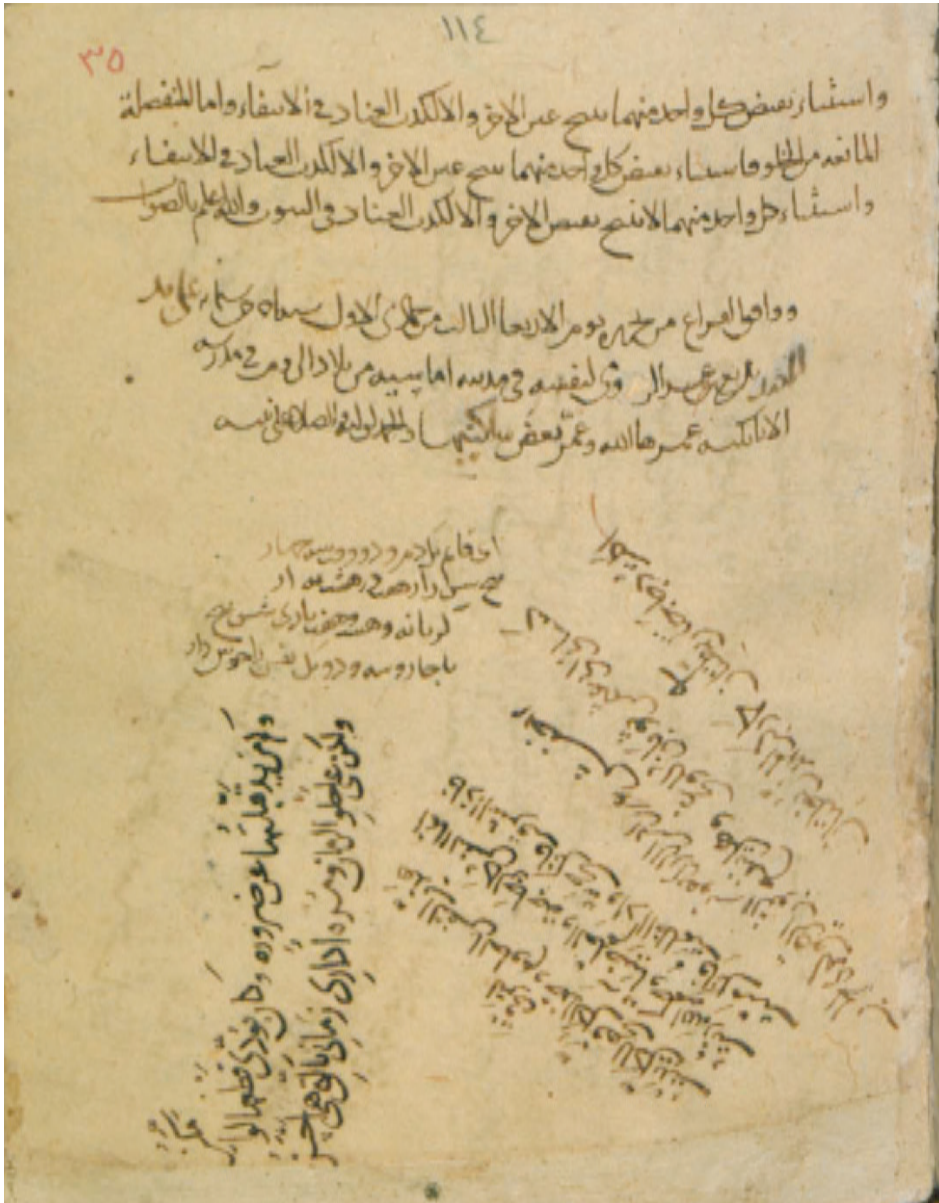
çok mantık, tabiat ve ilahiyat bölümlerinden oluşan *Hadâiku'l-Hakâik* ve *Mukaddime* isimli eseriyle şöhret bulmuştur. Onun çalışmamıza konu edindiğimiz *el-Mûcez fi'l-Mantık* isimli eseri suret ve içerik bakımından *Hadâiku'l-Hakâik* ve günümüze şerhi ulaşmış olan *Mukaddime* isimli eseriyle uyusmaktadır. Keşşî *el-Mûcez fi'l-Mantık* (özlü mantık) isimli bu eserinde isminden de anlaşılacağı üzere mantık konularını özlü olarak ele almıştır.

Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik*'te mantık konularını tasavvurlar ve tasdikler ikilisi üzerine kurarken *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta tasavvurlar ve tasdikler ile ilgili bütünlüklü bir taksim yoktur. Keşşî, *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ta tasavvur ve tasdikleri müstakil başlıklar halinde incelememiştir. Ancak biz okuyucunun mantık konularını daha bütünlüklü görmesi için tahkik metnine ve tercümesine bunlarla ilgili başlıkları ekledik ve *el-Mûcez*'i tasavvurlar ve tasdikler olarak iki bölüm ve her bölümü de kendi içinde fasıllara ayırdık.

Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ını onun *Hadâiku'l-Hakâik* ve *Mukaddime*'sinin şerhiyle karşılaştırdığımızda aralarındaki içerik ve suret bakımından olan benzerlik bu eserin bizzat müellif tarafından mı kaleme alındığı yoksa bir öğrencisi veya sonraki herhangi birisi tarafından onun eserlerinden tahric mi edildiği sorusunu akla getirmektedir. Biz bu eserin müellifin mantık konularını özlü olarak ele aldığı müstakil bir eseri olduğunu düşünüyoruz. Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ı ile *Hadâiku'l-Hakâik*'ini karşılaştırdığımızda bu ikisi arasındaki içerik ve suret bakımından olan benzerliği Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik*'i ile *Mukaddime* isimli eseri arasında da görmekteyiz. Bendehî tarafından onun *Mukaddime*'sine yapılan şerhi incelediğimizde Bendehî'nin şerh etmek için *Mukaddime*'den aldığı her cümle ve pasajın aynıyle *Hadâiku'l-Hakâik*'te mevcut olduğunu gördük. Bendehî'nin *Mukaddime*'nin şerhinde *Hadâiku'l-Hakâik*'e yaptığı birkaç atıf olmasaydı bunun *Hadâik*'in mi yoksa *Mukaddime*'nin mi şehi olduğunu söylemek güç olurdu.

Biz de bu çalışmada mantık konularını özlü bir şekilde ele alan bu eseri tahkik ve tercüme ederek dilimize kazandırmak ve bu eseri gün yüzüne çıkararak ilgilerin istifadesine sunmayı amaçladık. Tespitlerimize göre onun bu eserinin tek bir nüshası vardır ve daha önce tahkik ve neşri yapılmamıştır. Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık* ve *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserlerine ve Keşşî'nin *Mukaddime*'sinin şerhine baktığımızda onun modal önermelerde döndürme ilişkisi ile modal kıyasların sonuç vermesi konularında diğer mantıkçılardan farklı görüşlere sahiptir. Onun bu farklı görüşleri kendisinden sonraki müellifler tarafından daha ziyade tenkit edilmiştir.

٩٧
بشما والما من الجسم الموجوع المنطوق من الدين الكشي جمعا لله الحمد لله حمد ما يليق
شانه وباصبر رها نه وصل على الله على محمد واله صل اللفظ المفيد اما ان تبرز بالنسبة الى تمام
مسماه كالانسان بالنسبة الى الحيوان الناطق وكدلالة المطابقيه او بالجزء مسماه من حيث وجوده
كالانسان بالنسبة الى مجرد الحيوان او الناطق وحده وهو كدلالة التضمن او لطرح الارز الذي يتنقل
الذهن من المسبب اليه كالاسد بالنسبة الى الشجاع او الحمار بالنسبة الى البليد وهو كدلالة الالتزام والاول
هو الحقيقة والآخران هما الجائز وسعي الادراك منها اطلاق اسم الكل على البعض والباقي اطلاق اسم المميز
على الارز وقد صدر دلاله اللفظ على المنقول اللفظي من دلالتة على المنقول في قسمي الفاظ
من قوله شرعية اطلاق الناق هو الشرح كاسم الزكوة والصاوة والصورة وغير ذلك عرفه ان
الناق هو العرف العام كاسم الدابة بالنسبة الى الفرس او عطلاصه ان الناق هو العرف الخاص
كاسم عطلاص الحمار والظار وعرفها امراب العلم وهذا يكون كذلك في قسمي بالنسبة الى المنقول في حقيقة
وبالنسبة الى المنقول في محار والدال المطابقيه اما ان يكون جزءه الالفاظ جزوه من جزوه كدلاله
وغيره وهو المذكور لا يدرى وهو المفرد وهو اما ان يكون مسكرا للفظ متحد المعنى بالحد والحقيقة
كالعز الماسو والقواره والشمل والجب وكالمشهور لعابا على البيع والكوك الذي يجمع المحبون
من السعور والقرد لظهور الحضر وهي الاسما المشتركة كجملة بالنسبة الى كل واحد من جانباها
متحد اللفظ متحد المعنى بالحد والحقيقة بل بالعدد فقط كالجوار بالنسبة الى الحاده الانسان
بالنسبة الى الشخصيه والفرس بالنسبة الى الافراده وهي الاسما المتواطيه اي المتوافقه اجادها
في معناها او مقلتها اللفظ والمعنى جميعا وهي الاسماء المتباينه سوادا على الفاعل والواحد
على الفاعل والآخر على الصفة كالسيف الصارم او على مجموع الفاعل والصفة كالمهتد الذي يهدي السبيل
مع وصفه كونه منتسبا الى الهدى او على الصفة كالناطق والفسح ثم المفرد اما ان الاستقل
لا يتغير به وهو الاداء او مستقل وهو اما ان يدل على الزمان المعين لوجوده بعوارضه وهي الحيات

Kaynakça

- Arıcı, Müstakim. "VII. / XIII Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26 (2011).1-37. 00_Jenerik 26.indd (isam.org.tr)
- Akkanat, Hasan. *Kadı Sirâceddîn el-Urmevî ve Metâliu'l-Envâr (Tabkik, Çeviri, İnceleme)*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).
- Bingöl, Abdülkuddûs. "Ebherî, Esîruddîn". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 10/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. TDV DİA (islamansiklopedisi.org.tr)
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin Âsârü'l-Musannifin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- el-Ebherî, Esîruddîn. *Keşfu'l-Hakâik fi Tabriri'd-Dekâik*. Edisyon Kritik ve İnceleme: Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.
- el-Hûnecî, Ebu Abdillâh Efdalu'd-Dîn Muhammed b. Nâmâver b. Abdulmelik. *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidî'l-Efkâr*. Edited Critical. Khalid el-Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy of Berlin, 1389/1969.
- es-Semânî, İbn Sad Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, *el-Ensâb*, 10. Cilt, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Baskı, 1981.
- el-Cezerî, İzzuddîn İbn Esîr, *el-Lubâb fi Tebzîbu'l-Ensâb*,3. Cilt, Bağdat: Mektebetü'l-Mesenî, tarihsiz.
- el-Bendeî, Fahreddîn. *Şerbu'l-Keşîyyeti fi'l-Mantık*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 2663, 1a-161a).
- el-Bendeî, Fahreddîn. *Şerbu'l-Mukaddime*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, 905, 59a-183b).
- el-Rouayheb, Khaled. *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*. çev. Yusuf Daşdemir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Kutbuddîn er-Râzî. *Levâmiu'l-Esrar fi Şerbi Metâliu'l-Envar*. thk. Ebu'l-Kasım er-Rahmânî. İran: Iranian Institute of Philosophy, trhsiz.
- Kûkâm, Reşid. "*et-Tefkîru'l-Felsefî leda Fahreddin er-Râzî ve Nakdubu li'l-Felâsifeti ve'l-Mutekellimin*". Cezair: Cezayir Beşeri ve Sosyal İlimler Fakültesi Felsefe Bölümü, Doktora Tezi, 2005.
- Resher, Nicholas. *Tatavvuru'l-Mantıkî'l-Arabî*. ter. Muhammed Mihran. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1985.
- Pehlivan, Necmettin. *Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref Es-Semerkindî'nin Kıtasu'l-Efkâr fi Tabkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tabkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Şahin, Ali Rıza. *Zeynuddin el-Keşî'nin, Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasavvurat Kısımının, Tabkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Şahin, “Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûcezz fi'l-Mantık* İsimli Eseri:
Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme”

- Şahin, Ali Rıza. “Zeynuddin el-Keşşî'nin, *Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasdikler Kısımının, Tabkiki, Tercümesi ve Önergeler Kısımının Değerlendirmesi*”. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Şahin, Ali Rıza, *Zeynuddin el-Keşşî'de Önergeler*, Ankara: Kitabe Yayınları, 2023.
- Şahin, Enver. *Kâtibi'nin Şerbu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tabkiki ve Değerlendirmesi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Şemsü'd-Din Muhammed b. Eşref Es-Semerkindî. *Şerbu Kıtasu'l-Efkâr*. thk. Necmettin Pehlivan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2021 (Yayınlanmamış çalışma).
- Zeynuddin el-Keşşî. *Hadâiku'l-Hakâik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864. 1a-218b
- Zeynuddin el-Keşşî. *Hadâiku'l-Hakâik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye: 1447/30, 352a-356a
- Zeynuddin el-Keşşî, *el-Mûcezz fi'l-Mantık*, İran Milli Şurâ Meclisi Kütüphanesi, no:9463, 97a-114a.

B. Zeynuddîn el-Keşşîn'in *el-Mûceẓ fi'l-Mantık* İsimli Eserinin Tahkiki

[تحقيق الموجز في المنطق لزين الدين الكشي]

[الموجز في المنطق]

بسم الله الرحمن الرحيم

الموجز في المنطق لزين الدين الكشي - رحمه الله -.

[١] الحمد لله حمدا يليق شأنه ويأهر برهانه، وصلى الله على محمد وآله.

[الباب الأول في التصورات]

[الفصل الأول في اللفظ المفيد]

[دلالة الألفاظ على المعنى]

[٢] [وهو]:^{٦٣}

- إمّا أن يعتبر بالنسبة إلى تمام مسّماه، كالإنسان بالنسبة إلى الحيوان الناطق وهو "دلالة المطابقة".

- أو إلى جزء^{٦٤} مسّماه من حيث هو^{٦٥} جزئه، كالإنسان بالنسبة إلى مجرّد الحيوان أو الناطق وحده وهو "دلالة التضمن".

- أو الخارج اللازم الذي ينتقل الذهن من المسمّى إليه، كالأسد بالنسبة إلى الشجاع أو الحمار بالنسبة إلى البليد وهو "دلالة الالتزام".

٦٣ م - وهو.

٦٤ م: يكتب المؤلف كلمة جزء ومشتقاتها كذلك: جزؤ، جزؤه، جزؤية (همزة فوق الواو). بعد ذلك نحن لن نشير إليها في الحاشية.

٦٥ م - هو، صح هامش.

[الحقيقة والمجاز]

[٣] والأوّل هو "الحقيقة" والأخران هما "المجازان" ويسمى الأول منهما إطلاق اسم الكل على البعض، والثاني إطلاق اسم الملزوم على اللازم. وقد يصير دلالة اللفظ على المنقول إليه أقوى من دلالة على المنقول عنه.

[٤] (١) فتسمى "ألفاظا منقولة شرعية" إن كان الناقل هو الشرع، كإسم الزكاة^{٦٦} والصلوة والصوم غير ذلك. (٢) "وعرفية" إن كان الناقل هو العرف العام، كإسم الدابة بالنسبة إلى الفرس. (٣) و"اصطلاحية" إن كان الناقل هو العرف الخاص كإصطلاحات النحاة والنظار وغيرهما من أرباب العلم.

[٥] وقد لا يكون كذلك فيسمى بالنسبة إلى المنقول عنه "حقيقة"، وبالنسبة إلى المنقول إليه "مجازاً".

[المفرد والمركب]

[٦] والبدال بالمطابقة (١) إمّا أن يكون جزئه دالا على جزء حين هو جزئه كدار زيد وغلّام عمر، وهو المركب (٢) أو لا يدل وهو المفرد:

[٧] وهو: (١) إما أن يكون [متحد]^{٦٧} اللفظ [مختلف]^{٦٨} المعنى بالحد والحقيقة، كالعين الباصرة والفؤارة والشمس والذهب، وكالمشترى لقبال عقد البيع والكوكب الذي يعده المنجمون من السعود والقرّء للظهير^{٦٩} والحیض. وهي "الأسماء المشتركة [وتسمى]^{٧٠} مجملة"، بالنسبة إلى كل واحد من معانيها.

(٢) أو متحد اللفظ مختلف المعنى لا بالحد والحقيقة بل بالعدد فقط كالحيوان بالنسبة إلى آحاده والإنسان بالنسبة إلى أشخاصه والفرس بالنسبة إلى أفراده، وهي "الأسماء المتواطية" أي المتوافقة آحادها في معناها.

٦٦ م: الزكوة.

٦٧ م: متكرر. | متحد: علي رضا شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق لعبد الرحمن بن محمد زين الدين الكشي، (أنقرة، جامعة أنقرة، رسالة الماجستير، ٢٠١٧، ص. ٢٠٥. بعد ذلك سنشير إلى هذه الدراسة كذلك: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص.

٦٨ م: متحد. | مختلف: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص. ٢٠٥.

٦٩ م: لظهير

٧٠ م - تسمى. | تسمى: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص. ٢٠٥.

(٣) أو متكرر اللفظ والمعنى جميعا وهي ”الأسماء المتباينة“، سواء دلت على الذات أو دل الواحد على الذات والآخر على الصفة، كالتيف والصارم، أو على مجموع الذات والصفة كالمهتد الدال على ذات السيف مع وصف كونه منتسبا إلى الهند. أو على الصفة كالناطق والفصيح.
[٨] ثم المفرد: - إما أن لا يستقل لأن يخبر به وهو ”الأداة“.

- أو يستقل وهو: (١) إما أن يدل على الزمان المعين لوجوده بعوارضه، وهي الهيات / التي تعرض [٩٧ظ] للمصدر في التصريف كـ”ضرب يضرب“ وهو ”الكلمة“. (٢) أو لا يدل وهو ”الإسم“.

[الجزئي والكلي]

[٩] وهو: (١) إما أن يمنع نفس تصور معناه من وقوع الشركة فيه كزيد وعمرو وهو ”العلم لفظا“ والجزئي والشخصي معنى. (٢) أو لا يمنع كالإنسان وهو الكلي فيسمى ”لفظا مطلقا“.

[الفصل الثاني في الكليات الخمس]

[١٠] وهو: (١) إما أن يكون تمام الماهية، (٢) أو داخلا فيها، وهو الذي لا توجد الماهية إلا بعد وجوده وتنعدم عند عدمه في الخارج والذهن جميعا، ويسمى ”ذاتيا“ لتلك الماهية. (٣) أو خارجا عنها وهو الذي لا يكون كذلك ويسمى ”عرضا“ لها.

[١١] والداخل:

(١) إما أن يكون ”مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو“، وهو ”كمال الجزء المشترك بينهما“ كالجوهر والحسم، والجسم ذي النفس والحيوان، وهو ”الجنس“، لأنه ”الكلي المقول على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو“. وله أربع مراتب.

(٢) أو ”مقولا على كثيرين مختلفين بالعدد^١ في جواب أي شيء هو“ وهو كمال الجزء المميز. كالناطق بالنسبة إلى الحيوان وهو ”الفصل“، لأنه: ”الكلي المقول على كثيرين مختلفين بالعدد في جواب أي شيء هو“. وهو لا يجوز أن يكون عدما، لأن العدم لا يجوز أن يكون جزءا من الموجود. ولا يجب أن يكون علة لوجود حصّة النوع من الجنس. لأن الجسم النامي جنس النبات والحيوان، وإمّياز كل واحد منهما عين الآخر يقوي قائمه لتلك الأجسام، والقائم بالشيء محتاج إليه فيستحيل أن يكون علة له.

[١٢] والفصل:

(١) يكون "مقسّمًا" للجنس، (٢) "مقومًا" للنوع. وكل ما قوم الجنس قوم النوع ولا ينعكس. فكل ما قسم النوع قسم الجنس ولا ينعكس.

[١٣] وأما نفس الماهية، فهو:

(١) إما "أن يكون مقولا على كثيرين مختلفين بالعدد فقط في جواب ما هو". كالإنسان بالنسبة إلى آحاده، وهو "النوع الحقيقي". لأنه "الكلي المقول على كثيرين مختلفين بالعدد فقط في جواب ما هو."

(٢) أو يكون موضوعا لما فوقه من الجنس وقسما منه، على معنى أنه يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو كالإنسان بالنسبة إلى الحيوان. وهذا الإعتبار هو "النوع الإضافي": وله أربع مراتب أيضا.

[١٤] لأنه: (١) إما أن يكون فوقه نوع، لكن ليس تحته نوع كالفرس، وهو "النوع الأخير" ويسمى "نوع الأنواع" (٢) أو بالعكس كالجسم^{٧٢} وهو "النوع العالي". (٣) أو يكون فوقه نوع وتحته نوع كالحیوان والجسم النامي وهو "النوع المتوسط". (٤) أو لا يكون فوقه نوع ولا تحته نوع. كالملك وهو "النوع المفرد".

[١٥] وهكذا نقول في مراتب الأجناس إلا أن العالي ثم هو جنس الأجناس لا الجنس الأخير. والجنس المفرد هو^{٧٣} / العقل إن لم يكن الجوهر جنسا.

[٩٨ و]

[١٦] وأما الخارج عن الماهية، فهو:

(١) إما أن يكون لازما لها مختصا بنوع واحد كالضاحك بالقوة بالنسبة إلى الإنسان وهو "الخاصة"

(٢) أو بالكثيرين نوع واحد. كالمتحرك والموجود^{٧٤} بالنسبة إلى أنواع كثيرة وهو "العرض العام".

(٣) أو لا يكون لازما لها وهو "العرض المفارق" وهو أيضا^{٧٥} قد يسمى "خاصة" إن كان مختصا بنوع

واحد و"عرضا عاما"، إن كان يوجد في أكثر من نوع واحد. وهو:

(أ) إما أن [يكون]^{٧٦} سريع الزوال: كحمرة الخجل وصفرة الوجل. (ب) أو بطيء الزوال: كالشيب والشباب.

٧٢ م: كالجنس. كالجسم: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص. ٢١٠.

٧٣ م: ... | هو: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص. ٢١١.

٧٤ م: الموجود. | والموجود: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص. ٢١١.

٧٥ م: أيضا.

٧٦ م - يكون. | يكون: شاهين، تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق، ص. ٢١١.

[المركب]

[١٧] والمركب: (١) إما أن يكون "تقييداً" كالحيوان الناطق في حد الإنسان. (٢) أو "خبرياً" وهو "القضية". (٣) أو لا تقييداً ولا خبرياً وهو إما أن يفيد طلب شئ إفادة أولية أو لا يفيد. فإن كان الأول، فالمطلوب إما ماهيات الأشياء وهو "الإستفهام". أو فعل يصدر عن المخاطب وهو مع الإستعلاء "أمر" ومع الخضوع "سؤال" ومع التساوي "إلتماس". وبه ظهر الفرق بين قولنا "ما الروح؟" وبين قولنا "إفهمني ماهية الروح". لأن المطلوب من الأول ماهية الروح، ومن الثاني إفهام تلك الماهية. وإن كان الثاني فهو "التنبيه" ويندرج فيه "الترجي" و"القسم" و"النداء".

[الفصل الثالث في التحديد]

[١٨] وأما التحديد، فهو: إما أن يكون بالجنس والفصل. كقولنا: "الإنسان هو الحيوان الناطق". وهو الحد التام. أو بالفصل وحده كقولنا: "الإنسان هو الناطق". وهو الحد الناقص. أو بالجنس والخاصة كقولنا: "الإنسان > هو الحيوان الضاحك" وهو الرسم التام. أو بالخاصة وحدها، كقولنا: "الإنسان < هو الضاحك". وهو الرسم الناقص.

[الباب الثاني في التصديقات]

[الفصل الأول في ماهية القضية]

[١٩] وأما القضية، "فهو قول محتمل للتصديق والتكذيب"، كقولنا: "الجسم متحرك." أي الجسم له الحركة. ويسمى "حمل الإشتقاق". وكقولنا: "المتحرك جسم." أي الذي له الحركة هو الجسم، ويسمى "حمل المواطات".

[٢٠] والحكم في القضية: (أ) إما أن يكون جازماً كما ذكرنا، وهو الحملي. (ب) أو معلقاً بالشرط وهو الشرطي.

[٢١] ثم المعلق: (أ) إما أن يكون تعلق اللزوم وهو "المتصلة"، كقولنا: "كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود." (ب) أو تعلق العناد وهو "المنفصلة"، كقولنا: "كل عدد إما زوج وإما فرد."

[٢٢] وأما القضية الحملية، فلا بد لها من "موضوع"، وهو المحكوم عليه؛ "ومحمول" وهو المحكوم به. وهو الموصوف والصفة في^{٧٨} اصطلاح الكلام، والمبتدأ والخبر في النحو.

[٢٣] وليس من الشرط كون الشيء موضوعا كونه هو هو بالفعل وقت كونه موضوعا، بل يكفي في كونه موضوعا مجرد كونه هو هو بالفعل في الحملة سواء كان ماضيا أو حاضرا أو مستقبلا.

[الكمية والكيفية في القضية الحملية]

[٢٤] وإن كان [الموضوع]^{٧٩} شخصا سميت القضية "مخصوصة". كقولنا: "زيد كاتب / أو زيد ليس بكاتب".

[٩٨٩]

[٢٥] وإن كان كليا، فهو: (١) إما أن يكون مسورا بسور "كل" أو "بعض" أو "لا شيء" و"لا واحد" و"ليس كل" أو "ليس بعض" أو "بعض ليس". وهو اللفظ [الدال]^{٨٠} على كمية القدر الذي ثبت له الحكم. ويسمى القضية "محصورة" و"مسورة". (٢) وإن لم تكون مسورا تسمى "مهملة"، موجبة كانت أو سالبة، كقولنا: "الإنسان ضاحك"، الإنسان ليس بضاحك. وهو في قوة الجزئية لتوقف صدقها على صدق الجزئية دون الكلية

[٢٦] والقضية المحصورة تنقسم إلى: (١) "كلية" وهي^{٨١} المسورة بسور "كل" أو "لا شيء" و"لا واحد" وتسمى^{٨٢} "عامة". (٢) وإلى "جزئية" وهي المسورة بسور "بعض" أو "ليس كل" وتسمى "خاصة".

[٢٧] ثم كل واحدة من الكلية والجزئية تنقسم إلى: (١) "موجبة" وهي التي حكم فيها بثبوت شيء لشيء، سواء كانا وجوديين أو عدميين أو احدهما وجوديا والآخر عدميا، وتسمى "مثبتة". (٢) وإلى "سالبة" وهي التي حكم فيها بلا ثبوت شيء لشيء على ما ذكرناه من التفسير، وتسمى "نافية".

٧٨ م: و.

٧٩ م - الموضوع: | الموضوع: علي رضا شاهين، تحقيق وترجمة التصديقات وتقييم القضايا من المنطق لحقائق لعبد الرحمن بن محمد زين الدين الكشي، (أنقرة، جامعة أنقرة، أطروحة الدكتوراه، ٢٠٢٣، ص. ٢٩٠. بعد ذلك سنشير إلى هذه الدراسة كذلك: شاهين، التصديقات من حقائق الحقائق، ص.

٨٠ م - الدال. | الدال: شاهين، التصديقات من حقائق الحقائق، ص. ٢٩٠.

٨١ م: وهو.

٨٢ م: تسمى.

[٢٨] فإذاً المحصورات أربع، وهي هذه: ”كل إنسان حيوان.“ ”فبعض الحيوان إنسان.“ ”لا شيء من الإنسان بفرس.“ ”فبعض الحيوان ليس بفرس.“ ”وليس كل حيوان بفرس أيضاً.“ إذ لا تفاوت بينهما في المعنى.

[العدول والتحصيل] [٢٩] ثم كل واحدة^{٨٣} من الموجبة والسالبة تنقسم إلى: (١) ”معدولة“ وهي التي جعل^{٨٤} حرف السلب فيها جزءاً من الموضوع أو المحمول أو منهما جميعاً. كقولنا: ”كل ما ليس بحي فهو جماد. وكل جماد فهو غير عالم. وكل ما ليس بحي فهو غير عالم.“ (٢) وإلى ”محصلة“ و”بسيطة“. والمحصلة مختصة بالموجبة، والبسيطة بالسالبة. والإمياز إنما يكون بتقديم حرف السلب على الرابطة.

[الفصل الثاني] في جهات القضايا

[٣٠] لا بد لنسبة المحمولات إلى الموضوعات من كيفية إيجابية كانت النسبة أو سلبية، وتسمى تلك^{٨٥} الكيفية ”جهة القضية“.

[٣١] وهي^{٨٦}: (١) إما أن تكون بالقوة وهو ”الإمكان الخاص“. (٢) أو بالفعل وهو الإطلاق العام.^{٨٧}

[٣٢] ثم الفعل: (١) إما أن يكون بالدوام، وهي ”الدائمة“. (٢) أو لا بالدوام، وهي ”اللادائمة“.

[٣٣] ثم الدوام: (١) إما أن يكون بالضرورة، وهي ”الضرورية المطلقة“. (٢) أو لا بالضرورة، وهي ”اللاضرورية“.

[٣٤] فهذه الستة هي جهات القضايا على معنى أنه لا يمكن خلو شيء من القضايا عنها في نفس الأمر.

[٣٥] وهي، ”الممكنة العامة“ المحتملة لهذه القضايا، إن كانت مقيدة بالإمكان العام. وهي التي حكم فيها بارتفاع الضرورة عن جانبها المخالف لها. كقولنا:

”كل نار حارة بالإمكان العام.“

٨٣ م: واحد. | واحدة: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٢٩٤.

٨٤ م: حكم جعل.

٨٥ م: لتلك. | تلك: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٢٩٦.

٨٦ م: وهو.

٨٧ م: العام من.

”وكل حار محرق بالإمكان العام.“

”فكل نار محرقة بالإمكان العام.“ /

[٩٩٩و]

[٣٦] وإن لم يكن موجهة في اللفظ ولا مقيدة بقيد أصلا فلا بد من الاستفسار لتبين أنها ما هي؟

[٣٧] وإن كانت موجهة في اللفظ بإحدى ما ذكرنا من الجهات فهي:

[٣٨] (١) إما أن تكون موجهة بالإمكان الخاص، وهي ”الممكنة الخاصة“، أي التي حكم فيها

بارتفاع الضرورة عن جانبي الوجود والعدم جميعا، كلية كانت أو جزئية، موجبة كانت أو سالبة. كقولنا:

”كل ذهب ذائب بالإمكان الخاص.“

”فكل ذائب منعقد بالإمكان الخاص.“

”فكل ذهب منعقد بالإمكان الخاص.“

[٣٩] (٢) أو موجهة بالإطلاق العام، وهي ”المطلقة العامة“، أي التي حكم فيها بأصل ثبوت

المحمول للموضوع أو سلبه عنه بالفعل كقولنا:

”كل فرس صاهل بالإطلاق العام“

”لا شيء من الصهال بناهق بالإطلاق العام“

”فلا شيء من الفرس بناهق بالإطلاق العام“

[٤٠] (٣) أو موجهة بالدوام، وهي: (أ) إما بحسب [دوام]^{٨٨} ذات الموضوع وهي ”الدائمة“، أي التي

حكم فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه بحسب دوام ذات الموضوع. كقولنا:

”دائما كل جسم مؤلف“

”ودائما لا شيء من واجب الوجود بمؤلف“

”فدائما لا شيء من الجسم بواجب الوجود“

[٤١] (ب) أو بحسب دوام وصف الموضوع: (ب ١) إما مطلقا وهي ”العرفية العامة“. أي التي حكم فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه بحسب دوام وصف الموضوع. كقولنا: ”كل حيوان حساس ما دام حيوانا.“

(ب ٢) أو مقيدا بقيد اللادوام. وهي ”العرفية الخاصة“، أي التي حكم فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه لا دائما بحسب دوام ذات الموضوع، بل بحسب دوام وصف الموضوع. كقولنا:

”لا شيء من المسكر بعنب لا دائما، بل ما دام مسكرا.“

”وكل خمر مسكر لا دائما، بل ما دام خمرا.“

”فلا شيء من العنب بخمر لا دائما، بل ما دام عنبا.“

[٤٢] (٤) أو موجهة بجهة اللادوام. وهي الوجودية اللادائمة، أي التي حكم فيها بثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه [بالفعل]^{٨٩} لا دائما. كقولنا:

”بعض الإنسان ضاحك بالفعل لا دائما.“

”ولا شيء من الضاحك بالفعل بنائم لا دائما.“

”بعض الإنسان ليس بنائم [بالفعل]^{٩٠} لا دائما.“

[٤٣] (٥) أو موجهة بجهة الضرورة، وهي: (أ) [إما]^{٩١} بحسب دوام ذات الموضوع كما في الدائمة وهي ”الضرورة المطلقة“، أي التي حكم فيها بدوام ضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه بحسب دوام ذات الموضوع. كقولنا:

”بالضرورة كل جسم ممكن.“

”بالضرورة ولا شيء من الممكن بمتنع.“

”فبالضرورة لا شيء من الجسم بمتنع.“

٨٩ م - بالفعل. | وضع من طرف المحقق.

٩٠ م - بالفعل. | وضع من طرف المحقق.

٩١ م - إما. | إما: شاهين، التصديقات من حقائق الحقائق، ص. ٢٩٩.

[٤٤] (ب) أو موجهة بحسب دوام / وصف الموضوع: (ب ١) إما مطلقا كما في العرفية العامة. وهي "المشروطة العامة"، أي التي حكم فيها بدوام ضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه بحسب دوام وصف الموضوع. كقولنا:

"بالضرورة كل كاتب متحرك ما دام كاتباً."

"وبالضرورة لا شيء من المتحرك ساكن ما دام متحركاً."

"فبالضرورة لا شيء من الكاتب ساكن ما دام كاتباً."

(ب ٢) أو مقيدا بقيد اللادوام كما في العرفية الخاصة، وهي "المشروطة الخاصة" أي التي حكم فيها بدوام ضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه لا دائما بحسب دوام ذات الموضوع، بل بحسب دوام وصف الموضوع. كقولنا:

"بالضرورة لا شيء من اليقظان^{٩٢} بنائم لا دائما بل مادام يقظانا."

"وبالضرورة كل مسبوت نائم لا دائما بل ما دام مسبوتا."

فبالضرورة لا شيء من اليقظان بمسبوت لا دائما بل مادام يقظانا."

[٤٥] (ج) أو بحسب الوقت: (ج ١) إما معينة وهي "الوقئية"، أي التي حكم فيها بثبوت ضرورة المحمول للموضوع أو سلبه عنه لا دائما، بل بحسب وقت معينة. كقولنا:

"بالضرورة كل قمر منخسف لا دائما، بل وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس."

"وبالضرورة لا شيء من القمر بمضيء لا دائما بل في غير هذا الوقت."

"فبالضرورة بعض المنخسف ليس بمضيء لا دائما بل في غير هذا الوقت."

(ج ٢) أو غير معين، وهي "المنتشرة"، أي التي حكم فيها [بضرورة]^{٩٣} ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه لا دائما، بل بحسب بعض الأوقات، كقولنا:

"بالضرورة كل إنسان متنفس لا دائما بل في بعض الأوقات."

٩٢ م: اليقضان. | يكتب الكاتب كلمة "يقظان" كذلك: يقضان، بدون نقطة على حرف ظ. لن نشير إليها بعد ذلك.

٩٣ م - بضرورة. | بضرورة: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٠١.

”وبالضرورة لا شيء من الإنسان بمستثنى لا دائما بل في بعض الأوقات.“

”فبالضرورة بعض المتنفس ليس بمستثنى لا دائما بل في بعض الأوقات.“^{٩٤}

[٤٦] (٦) أو موجهة بجهة اللاضرورة، وهي ”الوجودية اللاضرورية“، أي التي حكم فيها بثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه لا بالضرورة. كقولنا:

”كل كاتب متحرك لا بالضرورة المطلقة.“

”فبعض الإنسان كاتب لا بالضرورة المطلقة.“

”فبعض المتحرك إنسان بالاطلاق العام لا بالضرورة المطلقة.“

[٤٧] فجملة القضايا التي فصلناها ثلاثة عشر قضية. وهي: (١) الممكنة العامة، (٢) والممكنة الخاصة،^{٩٥} (٣) والمطلقة العامة، (٤) والدائمة، (٥) والعرفية^{٩٦} العامة، (٦) والعرفية الخاصة، (٧) والوجودية اللدائمة، (٨) والضرورية المطلقة، (٩) والمشروطة العامة، (١٠) والمشروطة الخاصة، (١١) والوقتية، (١٢) والمنتشرة،^{٩٧} (١٣) والوجودية اللاضرورية.

[الفصل الثالث] في التناقض

[٤٨] التناقض إختلاف قضيتين بالسلب والايجاب / بحيث يقتضي لذاته أن تكون أحدهما صادقة والأخرى كاذبة: (١) إما بعينه، كما في الواجب^{٩٨} والممتنع والممكن الماضي والممكن الخاص. (٢) أو بغير عينه، كما في الممكن المستقبل. إذ لو تعين أحد الطرفين للوقوع لخرج عن الإمكان ولبطل^{٩٩} الاختيار. هذا بالنظر إلى ذاته. أما بالنظر إلى السبب، فالتعيين ليس.

٩٤ م - فبالضرورة بعض المتنفس ليس بمستثنى لا دائما بل في بعض الأوقات. | فبالضرورة بعض المتنفس ليس بمستثنى لا دائما بل في بعض الأوقات: التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٠١.

٩٥ م: الخاص. | الخاصة: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٠١.

٩٦ م: العرفية.

٩٧ م: المنتشرة.

٩٨ م: كما لواجب. | كما في الواجب: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٠٧.

٩٩ م: الإمكان في الوجوب ولبطل. | الإمكان ولبطل: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٠٧.

[٤٩] واعلم بأن القضية إن كانت مخصوصة، كفى في التناقض وَحُدَّة الموضوع والمحمول ويندرج تحته وحدة الشرط، والجزء والكل ووحدة المكان، والإضافة، والقوة والفعل ووحدة الزمان.

[٥٠] وإن كانت محصورة، وجب الاختلاف أيضا في الكم، لأن الكليتين قد تكذبان في مادة الإمكان. كقولنا: "كل موجود ممكن." "لا شيء من الموجود بممكن."

[٥١] والجزئيتان قد يصلقان أيضا في مادة الإمكان. كقولنا: "بعض الموجود ممكن." "بعضه ليس بممكن." وإن اختلفا في الكم، أقسماء الصدق والكذب، كقولنا: "كل موجود ممكن." "بعض الموجود ليس بممكن."

[٥٢] ولما امتنع تحقق التناقض إلا مع وحدة الزمان وكان في تحققها عسرا، فزدنا كل واحدة^{١٠٠} من القضايا بالذكر.

[٥٣] فنقول: المطلقة العامة لا يناقضها شيء من نوعها، لأنها^{١٠٢} محتملة اللادوام. فبتقدير أن يكون المادة كذلك لم يتحقق المنافاة بين السلب والإيجاب لاحتمال أن يكون زمان أحدهما غير زمان الآخر، بل لا بد من اعتبار قيد الدوام في نقيضها. لأن السلب الدائم ينافي الإيجاب دام أو لم يدم.

[٥٤] ثم الدائم (١) قد يكون ضرورية (٢) وقد لا يكون. ولا يجوز أن يعتبر أحد هذين القيدتين في نقيض هذه المطلقة العامة لصحة اجتماع المطلقة مع كل واحد من القيدتين على الكذب عندما يكون الصادق القسم الآخر. فثبت وجوب اعتبار قيد الدوام في نقيض هذه المطلقة.

[٥٥] وكما أن المطلقة العامة لا يناقضها شيء من نوعها، فكذا غيرها من القضايا لا يناقضها شيء من نوعها لصحة اجتماعها على الصدق والكذب عندما يكون الصادق ما يخالفها في الجهة، بل الذي يناقضها هو الذي يخالفها في الكم والكيف والجهة جميعا.

١٠٠ م: عسرا.

١٠١ م: واحد.

١٠٢ م: أنها. | لأنها: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣١٢.

[التناقض بين القضايا الموجهة]

[٥٦] ثم اعلم أن القضايا تنقسم: (١) إلى ما يكون ذات جزء واحد، وهو الذي لم يتعرض فيه لحرف السلب ولا للطرفين^{١٠٣} جميعا: كالممكنة العامة، والمطلقة العامة، والدائمة، والعرفية العامة، والضرورية المطلقة، والمشروطة العامة. (٢) وإلى^{١٠٤} ما يكون ذا جزئين، والذي يتعرض فيه إما للطرفين جميعا: كالممكنة الخاصة متعرض فيها لارتفاع الضرورة عن الجانبين جميعا، أو بحرف السلب كما في الخاصتين والوقتيتين والوجوديتين.

[٥٧] وإن نقيض القسم الأول ذو جزء واحد، وهو المخالف له في الكم والكيف^{١٠٥} / والجهة جميعا. [١٠٠]ظا

[٥٨] ونقيض القسم الثاني ذو جزئين، وهو إما الموافق له في الكيف،^{١٠٦} المخالف له في [الكم و]^{١٠٧} الجهة أو المخالف له في الكم والكيف والجهة جميعا.

[٥٩] ونقيض الممكنة العامة، ”الضروري المخالف لها في الكم والكيف“. كقولنا: ”بالضرورة بعض النار ليس بحار.“

[٦٠] ونقيض الممكنة الخاصة أنها ليست كذلك، بل الصادق إما الضروري الموافق أو المخالف. كقولنا: ”بالضرورة بعض الذهب ليس بذائب.“ أو ”بالضرورة بعضه ذائب.“

[٦١] ونقيض المطلقة العامة، ”الدائمة المخالف لها“. كقولنا: ”بعض الفرس ليس بصهال دائما.“

[٦٢] ونقيض الدائمة، ”المطلقة العامة المخالف لها“. كقولنا: ”بعض الجسم ليس بمؤلف بالإطلاق العام.“

[٦٣] ونقيض ”العرفي العام“ المخالف لها في بعض أوقات الوصف. كقولنا: ”بعض الحيوان ليس

بحساس حين هو [حيوان]^{١٠٨} بالإطلاق العام.“

١٠٣ م: للطرف. | للطرفين: زين الدين الكشي، حدائق الحقائق، (إستانبول: مكتبة سليمان، كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٥ و.

١٠٤ م: والا.

١٠٥ م: الكم والكيف المخالف. | الكم والكيف والجهة: الكشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٥ و.

١٠٦ م: في الكم والكيف. | في الكيف: الكشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٥ و، فخر الدين البندهي، «شرح الكشبية في المنطق»، (إستانبول: مكتبة سليمان، لاللي: ٢٦٦٣)، ٦١ ظ. بعد ذلك سنشير إلى هذا الكتاب كذلك: فخر الدين البندهي، «شرح المقدمة».

١٠٧ م - الكم. | في الكم والجهة: الكشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٥ و، فخر الدين البندهي، «شرح المقدمة»، (إستانبول: مكتبة سليمان، لاللي: ٢٦٦٣)، ٦١ ظ.

١٠٨ م - حيوان، م: حين هو حين. | حين هو حيوان: الكشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٥ ظ.

- [٦٤] ونقيض العرفي الخاص أنها ليست كذلك بل الصادق إما المخالف لها في بعض [أوقات] ١٠٩ الوصف أو الموافق الدائم. كقولنا: "بعض المسكر عنب حين هو مسكر." أو "بعضه ليس بعنب دائما."
- [٦٥] ونقيض الوجودية اللادائمة أنها ليست كذلك، بل الصادق إما الدائم الموافق أو المخالف الدائم . كقولنا: "لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل دائما." أو "كل إنسان ضاحك بالفعل دائما."
- [٦٦] ونقيض الضرورية المطلقة، الممكنة العامة المخالف لها في الكم والكيف. كقولنا: "بعض الجسم ليس بممكن بالإمكان العام."
- [٦٧] ونقيض المشروطة العامة، المخالف لها في بعض أوقات الوصف. كقولنا: "بعض الكاتب ليس بمتحرك حين هو كاتب بالإمكان العام."
- [٦٨] ونقيض المشروطة الخاصة أنها ليست كذلك بل الصادق إما المخالف لها في بعض أوقات الوصف أو الموافق الدائم. كقولنا: "بعض اليقظان نائم حين هو يقظان بالإمكان العام." أو "بعضه ليس بنائم دائما."
- [٦٩] ونقيض الوقتية أنها ليست كذلك بل الصادق إما المخالف الراجع للضرورة عن ذلك الوقت المعين أو الموافق الدائم. كقولنا: "بعض القمر ليس بمنخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس بالإمكان العام." أو "بعض القمر منخسف دائما."
- [٧٠] ونقيض المنتشرة أنها ليست كذلك بل الصادق إما المخالف الراجع للضرورة عن جميع الأوقات أو الموافق الدائم. كقولنا: "لا ضرورة في تنفس [بعض] ١١٠ الإنسان في شيء من الأوقات أصلا، وبعض الإنسان متنفس دائما."
- [٧١] ونقيض الوجودية اللاضرورية أنها ليست كذلك بل الصادق إما المخالف الدائم أو الموافق الضروري. ١١١ كقولنا: "بعض الكاتب ليس بمتحرك دائما." أو "بعضه متحرك بالضرورة المطلقة."

١٠٩ م - أوقات. | أوقات: الكشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٥ ظ.

١١٠ م - بعض. | بعض: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣١٥.

١١١ م: إما الموافق الدائم أو المخالف الضروري.

[ال] فصل [الرابع] في العكس [المستوى]

[٧٢] وهو أن تصوير المحكوم عليه بالإيجاب والسلب محكوماً به، والمحكوم به محكوماً عليه مع / [١٠١و] بقاء السلب والإيجاب والصدق والكذب بحالهما.

[الموجبات]

[٧٣] ثم اعلم بأن القضايا تنقسم إلى موجب وسالب:

[٧٤] (١) أما الموجب، فالفعلي^{١١٢} منها وهو ما عدا الممكنتين كلياً كان أو جزئياً ينعكس جزئياً لا كلياً في الكم، لاحتمال كون المحمول أعم من الموضوع، وامتناع كون الأخص محمولاً على كل [أفراد]^{١١٣} الأعم، وإلا لبطل العموم. هذا خلف.

[٧٥] ومطلقاً عاماً في الكيف، وإلا لصدق نقيضه، وهو السالبة الكلية الدائمة. فينعكس كنفسها وعكس نقيض عكس القضية مناقض لتلك القضية، فيلزم اجتماع النقيضين، وهو محال. كقولنا: "كل إنسان حيوان بالإطلاق العام."،^{١١٤} "فبعض الحيوان إنسان بالإطلاق العام." وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: "لا شيء من الحيوان بإنسان دائماً." فينعكس كنفسها وهو قولنا: "لا شيء من الإنسان بحيوان دائماً، وقد كان: كل إنسان حيواناً. هذا خلف.

[٧٦] وينتظم أيضاً من القضية الموجبة ونقيض عكسها قياساً سالباً الشيء عن نفسه دائماً. وانسلاّب الشيء عن نفسه دائماً محال. كقولنا: "كل إنسان حيوان." "فبعض الحيوان إنسان بالإطلاق العام"، وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: "لا شيء من الحيوان بإنسان دائماً" وقد كان "كل إنسان حيواناً دائماً" فينتج "لا شيء من الإنسان بإنسان دائماً" هذا خلف.

[٧٧] وأما الممكنتان، فتنعكسان على كل حال 'جزئياً' في الكم، كما ذكرنا و'ممكناً عام' في الكيف. وإلا لصدق نقيضها وهي السالبة الكلية الضرورية، ويلزم منه المحال كما ذكرنا.

١١٢ م: فالفعل.

١١٣ م - أفراد. | أفراد وضع من طرف المحقق.

١١٤ م - بالإطلاق العام. | بالإطلاق العام" في فخر الدين البدهي، "شرح المقدمة للكشي"، (استانبول: مكتبة سليمانة، كبريلي فاضل أحمد باشا: ٩٠٥، ١١٤ ظ).

[السوالب]

[٧٨] (٢) وأما السوالب (أ) فالجزئي منها لا ينعكس لاحتمال كون المحمول أخص من الموضوع وامتناع كون الأعم مسلوبا عن الأخص وإلا لبطل الخصوص مطلقا.

[٧٩] (ب) وأما السالبة الكلية، فسبع منها لا تنعكس وهي: الوقتيتان والوجوديتان والممكنتان والمطلقة العامة، لامتناع العكس في أخصها وهي الوقتية.^{١١٥} لأنه صدق أن يقال: "لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع" مع كونه لا يصدق أن يقال "لا شيء من المنخسف بقمر". لأن القمر منخسف بالإطلاق العام. وذلك يكفي في كونه موضوعا بهذا الوصف، فيكون بعض المنخسف قمرا بالضرورة لكون القمر بمعنى الذات قمرا بالضرورة. وذلك مما ينافي السلب الكلي بأي وجه كان. فثبت بهذا البرهان: إن الوقتي لا ينعكس. ومتى امتنع العكس في الأخص، امتنع في الأعم لوجوب صدق الأعم^{١١٦} في مواد الأخص وامتناع العكس في تلك المواد.

[٨٠] وأما الستة الباقية، فأربع منها ينعكس كنفسها، وهي: الدائمة والضرورية والعامتان^{١١٧} وإلا لصدق نقيضها وهي الموجبة الجزئية اللائقة بكل^{١١٨} واحدة^{١١٩} من هذه القضايا الأربع. يلزم منه المحال من وجود:^{١٢٠} أحدها^{١٢١} بطريق تركب نقيض العكس مع الأصل / حتى ينتج سلب الشيء عن نفسه وهو محال. كقولنا:

"بعض الساكن متحرك حين هو ساكن."

"ولا شيء من المتحرك بساكن مادام متحركا."

فينتج: "بعض الساكن ليس بساكن حين هو ساكن." هذا خلف، على ما سيأتي في اختلاط الصغرى الوقتي مع الكبرى العرفي.

١١٥ م: الوقتيتان.

١١٦ م: لوجوب الصدق والأعم.

١١٧ م: والعامتان ينعكس كأنفسها.

١١٨ م: الموجبة الجزئية الدائمة فكان كل. الموجبة الجزئية اللائقة بكل: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٧ و.

١١٩ م: واحد.

١٢٠ م: لوجهين.

١٢١ م: أحدهما.

- الثاني بطريق عكس النقيض حتى ينعكس إلى عكس نقيض عكس الأصل. لأن عكس نقيض^{١٢٢} عكس القضية مناقض لتلك القضية. فيلزم اجتماع النقيضين على الصدق وهو محال. كقولنا:

”بعض الساكن متحرك حين هو ساكن.“

”بعض المتحرك ساكن حين هو متحرك.“

وقد وكان: ”لا شيء من المتحرك بساكن حين هو متحرك“ هذا خلف، لاجتماع صفتي السكون والحركة في هذا الذات، حيث صدق قولنا: ”بعض الساكن متحرك حين هو ساكن.“

- الثالث هو: أن الموضوع مع المحمول مما يتضادان. والمضادة أبدا إنما تكون من الجانبين.

[٨١] وهكذا نقول في انعكاس الخاصيتين في القدر المشترك فيه بينها وبين العامتين إلا أنهما لا ينعكسان^{١٢٣} إلى عامتهما. لأن كل واحدة^{١٢٤} منهما محتملة^{١٢٥} للضرورة. والضرورة ينعكس كنفسها. وعكس العكس أصل، فيلزم أن يصير غير الضروري ضروريا وهذا محال. ولا ينعكسان كنفسهما^{١٢٦} أيضا، لأنه يصدق أن يقال: ”لا شيء من الكاتب بساكن [لا]^{١٢٧} دائما بل مادام كاتباً.“ ولا يصدق في عكسه وهو ”لا شيء من الساكن بكاتب لا دائما بل مادام ساكناً“^{١٢٨}. لأن بعض الساكن ساكن دائما وهو الأرض.

[٨٢] فإذا بطل العموم والخصوص في عكسهما، تعين أن يكون عكسهما^{١٢٩} عاما في البعض وخاصا في البعض الآخر.

[الفصل الخامس] في عكس النقيض

[٨٣] وهو أن يجعل مقابل المحكوم عليه بالإيجاب والسلب و محكوما به، ومقابل المحكوم به محكوما عليه مع بقاء السلب والإيجاب بحاله، والصدق والكذب بحاله.

١٢٢ م: النقيض.

١٢٣ م: لا يصدقان. | لا ينعكسان: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٧ظ.

١٢٤ م: واحد.

١٢٥ م: محتمل.

١٢٦ م: كنفسها.

١٢٧ م - لا. | لا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٧ظ.

١٢٨ م: لا شيء من الكاتب بساكن لا دائما بل ما دام ساكناً.

١٢٩ م: عكسا هما.

[٨٤] ثم اعلم أن القضايا تنقسم إلى موجب وسالب كما ذكرنا.

[الموجبات الكلية]

[٨٥] أما الموجب، فسبع منها: وهي الوقتيتان والوجوديتان والممكنتان والمطلقة العامة لا ينعكس موجباتها [كلياً] ١٣٠ كما لا ينعكس سوابها في العكس المستوى، لامتناع العكس في أحصها، وهي الوقتي، وامتناع العكس في الأعم عند امتناعه في الأخص.

[٨٦] لأنه يصدق أن يقال: "كل إنسان متنفس بالانتشار." ولا يصدق عكس نقيضه وهو "كل ما ليس بمتنفس ليس بإنسان." إذ بعض ما يقال له: "إنه ليس بمتنفس." هو واجب الاتصاف بالإنسانية.

[٨٧] ويصدق أن يقال: "كل قمر منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس." ولا يصدق عكس نقيضه وهو: "كل ما ليس بمنخسف ليس بقمر." إذ بعض ما يقال له: "إنه ليس بمنخسف" هو واجب الاتصاف بالقمرية.

[٨٨] إلا إذا أخذت نقيض محمول / الوقتي موضوعاً مؤقتاً، فحينئذ ينعكس كما في العكس المستوى، لكن ذلك لا يكون عكس النقيض. لأن ذلك ليس نقيض المحمول فقط، ومن شرط عكس النقيض أن يكون الموضوع فيه نقيض المحمول فقط.

[١٠٢و]

[٨٩] ويصدق أيضاً أن يقال: "كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص." ولا يصدق عكس نقيضه وهو: "كل ما ليس بكاتب ليس بإنسان." إذ بعض ما يقال له: "إنه ليس بكاتب" هو واجب الاتصاف بالإنسانية.

[٩٠] فثبت بهذه الدلائل القاطعة أن هذه الموجبات لا تنعكس عكس النقيض [كلياً] ١٣١ إلا إذا أخذت عكس النقيض دائم الموضوع أو ضرورية فينعكس دائم المحمول أو ضرورية ١٣٢ لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم، وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه. كقولنا: "كل إنسان نائم بالإطلاق العام." "وكل ما ليس بنائم دائماً ليس بإنسان دائماً. لانتهاء الملزوم وهو الإنسان، عند انتفاء اللازم وهو أصل ثبوت النوم له، وإلا لكذب اللزوم

١٣٠ م - كلياً. | شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣١٩.

١٣١ م - كلياً. | شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٢٠.

١٣٢ م: دائم الحمل أو ضرورية. | دائم الحمل أو ضرورية: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٨، «دائم المحمول أو ضرورية»: فخر الدين البندهي، «شرح المقدمة للكشي»، (لاللي: ٢٦٦٣)، ٨٣، و.

وصدق نقيضه وهو قولنا: "بعض الإنسان ليس بنائم دائما." وقد كان "كل إنسان نائما بالإطلاق العام" هذا خلف. وكقولنا: "كل إنسان متنفس بالإطلاق العام." "وكل ما ليس بمتنفس دائما ليس بإنسان دائما" لانتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم، وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه، وهو قولنا: "بعض الإنسان ليس بمتنفس دائما." وقد كان: "كل إنسان متنفسا بالإطلاق العام" هذا خلف. وقس الباقي عليه.

[٩١] وأما الست الباقية، فينعكس موجباتها كنفسها كما ينعكس سوالبها في العكس المستوى لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه.

[٩٢] أما الدائمة، فكقولنا: "دائما كل جسم مؤلف." "ودائما كل ما ليس بمؤلف ليس بجسم." لانتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه وهو قولنا: "بعض الجسم ليس بمؤلف بالإطلاق العام." وقد كان "كل جسم مؤلفا دائما" هذا خلف.

[٩٣] وأما العرفي العام، فكقولنا: "كل حيوان حساس ما دام حيوانا." "فكل ما ليس بحساس ليس بحيوان ما دام ليس بحساس." لانتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه. وهو قولنا: "بعض الحيوان ليس بحساس حين هو حيوان." فقد كان "كل حيوان حساسا مادام حيوانا" هذا خلف.

[٩٤] وأما العرفي الخاص، فكقولنا: "كل خمر مسكر لا دائما بل ما دام خمرًا." "فكل ما ليس بمسكر ليس بخمر لا دائما بل ما دام ليس بمسكر."^{١٣٣} "فكل ما ليس بمسكر ليس بخمر لا دائما في البعض ومحتمل الدوام واللاذوام في بعض الآخر"، كما في العكس المستوى بل "مادام ليس بمسكر" لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه. وهو قولنا: "بعض الخمر ليس بمسكر حين هو خمر." / [وقد كان "كل خمر مسكرا"]^{١٣٤} لادائما بل مادام خمرًا" هذا خلف.

[١٠٢ظ]

[٩٥] وأما الضرورية المطلقة، فكقولنا: "بالضرورة كل جسم ممكن." "فبالضرورة كل ما ليس بممكن ليس بجسم." لانتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه. وهو قولنا: "بعض الجسم ليس بممكن بالإمكان العام." وقد كان "بالضرورة كل جسم ممكن" هذا خلف.

١٣٣ م: ما دام خمرًا. | ما دام ليس بمسكر: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٢٣.

١٣٤ م - وقد كان كل خمر مسكرا. | وقد كان كل خمر مسكرا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ١٨٦٤)، ٤٩ ظ.

[٩٦] وأما المشروطة العامة، فكقولنا: "بالضرورة كل كاتب متحرك مادام كاتباً." "فبالضرورة كل ما ليس بمتحرك ليس بكاتب مادام ليس متحركاً." لانتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم الضروري^{١٣٥} وصدق نقيضه وهو قولنا: "بعض الكاتب [ليس] بمتحرك^{١٣٦} ما دام كاتباً" [وقد كان "بالضرورة كل كاتب متحركاً مادام كاتباً"]^{١٣٨} هذا خلف.

[٩٧] وأما المشروطة الخاصة، كقولنا: "[بالضرورة] كل مسبوت نائم لا دائماً بل مادام مسبوتاً." "فبالضرورة كل ما ليس بنائم ليس بمسبوت لا دائماً في البعض ومحتمل الدوام [واللادوام] في البعض الآخر" بل "ما دام ليس بنائم" لانتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم وإلا لكذب اللزوم وصدق نقيضه. وهو قولنا: "بعض المسبوت ليس بنائم حين هو مسبوت بالإمكان العام." وقد كان "بالضرورة كل مسبوت نائم لا دائماً بل مادام مسبوتاً" هذا خلف.

[الموجبات الجزئية]

[٩٨] وأما الموجبة الجزئية، فلا يلزمها^{١٤١} عكس النقيض لاحتمال كون الموضوع أعم من نقيض المحمول، وامتناع كون نقيض الأعم محمولاً على الأخص لتباينهما وإلا لبطل الخصوص مطلقاً. كقولنا: "بعض اللإنسان^{١٤٢} حيوان" لا يلزم عكس نقيضه وهو قولنا: "بعض اللاحيون^{١٤٣} إنسان." لأن الموضوع وهو اللإنسان^{١٤٤} أعم من نقيض المحمول، وهو اللاحيون، لكون الأول سلباً للأخص [وكون الثاني سلباً للأعم].^{١٤٥} وكون سلب الأخص أعم من سلب الأعم لاستلزام سلب الأعم سلب الأخص من غير عكس. وكون المستلزم للشئ من غير عكس أخص من ذلك الشئ.

١٣٥ م: الملزوم الضرورة. | اللزوم الضروري: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٤٩ ظ.

١٣٦ م - ليس. | ليس: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٤٩ ظ.

١٣٧ م: متحرك.

١٣٨ م - وقد كان بالضرورة كل كاتب متحركاً مادام كاتباً. هذه العبارة في كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٤٩ ظ.

١٣٩ م - بالضرورة. | بالضرورة: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٤٤٩ ظ.

١٤٠ م - اللادوام. | اللادوام: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٢٤.

١٤١ م: يلزم.

١٤٢ م: الإنسان.

١٤٣ م: الحيوان، صح هامش.

١٤٤ م: الإنسان. | اللإنسان: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٥٠ و.

١٤٥ م - وكون الثاني سلباً للأعم. | وكون الثاني سلباً للأعم: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٥٠ و.

[٩٩] وإذا كان اللاحيون أخص من اللإنسان كان اللإنسان أعم من اللاحيون ضرورة. فثبت أن اللإنسان أعم من اللاحيون، فيمتنع أن [يكون] ١٤٦ الإنسان ١٤٧ الذي هو نقيض اللإنسان ١٤٨ محمولا على اللاحيون. وإلا لم يكن اللاحيون ١٤٩ مستلزما للإنسان ١٥٠ ولا أخص منه، مع أنا قد دللنا دلالة قاطعة على أن اللاحيون أخص من اللإنسان ١٥١ ومستلزما له.

[السؤال]

[١٠٠] وأما السالبة، فالفعلي ١٥٢ منها، وهو ما عدا الممكنين كليا كان أو جزئيا يلزمه عكس النقيض لوجوب صدقه في أعمها، وهي ١٥٣ المطلقة العامة، فيصدق في الأخص لاستلزام الأخص الأعم المستلزم لعكس النقيض. وكون المستلزم للمستلزم الشيء مستلزم لذلك الشيء. لكن يعكس جزئيا لا كليا لاحتمال كون نقيض المحمول أعم من الموضوع، واستلزام سلب نقيض الموضوع عن كل واحد واحد من نقيض المحمول، وحمل الموضوع على / كل ١٥٤ واحد من نقيض المحمول، وامتناع كون الأخص محمولا على كل الأعم، وإلا لبطل الخصوص.

[١٠١] ومطلقا عاما في الكيف وإلا يصدق نقيضه وهو الموجبة الكلية المعدولة الدائمة المستلزمة للموجبة الكلية الدائمة المحصلة المناقضة لذلك السالب. فيلزم اجتماع النقيضين على الصدق وهو محال. كقولنا: ”لا شيء من الإنسان بكاتب بالإطلاق العام.“ [لا يلزمه] ١٥٥: ”لا شيء من اللاكاتب بلا إنسان ١٥٦ بالإطلاق العام.“ لأن هذا السلب الكلي إنما يصدق أن لو كان ”كل لا كاتب إنسانا دائما“، وقد كان ”لا شيء من اللاكاتب بلا إنسان ١٥٧ بالإطلاق العام.“ هذا خلف.

١٤٦ م - يكون، صح هامش.

١٤٧ م: اللإنسان.

١٤٨ م: الإنسان.

١٤٩ م: اللاحيون.

١٥٠ م: للإنسان.

١٥١ م: من لا إنسان.

١٥٢ م: فالفعال.

١٥٣ ك: وهو.

١٥٤ م: ...

١٥٥ م - لا يلزمه. | لا يلزمه: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٢٧.

١٥٦ م: بإنسان.

١٥٧ م: بالإنسان.

[١٠٢] ولا شك في أن اللاكاتب أعم من الإنسان، فيلزم كون الأخص محمولاً على كل الأعم. وهو محال وإلا لبطل الخصوص، لكن يلزمه^{١٥٨} "ليس كل لا كاتب [لا] إنساناً^{١٦٠} بالإطلاق العام." وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: "كل لا كاتب [لا] إنساناً^{١٦١} دائماً." فيلزم منه عكس النقيض وهو قولنا: "كل إنساناً^{١٦٢} كاتب دائماً وقد كان" "لا شيء من الإنسان بكاتب بالإطلاق" هذا خلف. وقس الباقي عليه.

[١٠٣] وأما الممكنتان، كلياً كان أو جزئياً يلزمها عكس النقيض لا كلياً بعين ما ذكرنا بل جزئياً في الكم وممكننا عاماً في الكيف وإلا لصدق نقيضه المستلزم لعكس النقيض المناقض للممكنتين، فيلزم اجتماع النقيضين على الصدق^{١٦٤} وهو محال. كقولنا: "لا شيء من الإنسان بنائم بالإمكان العام." فيلزمه عكس النقيض وهو: "ليس كل لا نائم لا إنساناً^{١٦٥} بالإمكان العام." وإلا لصدق نقيضه. وهو قولنا: "بالضرورة كل لا نائم لا إنسان." فيلزمه عكس النقيض.^{١٦٦} وهو قولنا: "بالضرورة كل إنسان نائم." وقد كان "لا شيء من الإنسان^{١٦٧} بنائم بالإمكان العام" هذا خلف.

[الفصل السادس في القضايا الشرطية وأقسامها وأحكامها]

[الشرطية المتصلة]

[١٠٤] أما الشرطية^{١٦٨} المتصلة، وهي التي توجب^{١٦٩} أو تسلب حصول قضية عند أخرى أي التي حكم فيها بلزوم قضية أو لا لزومها لقضية أخرى سواء كانا موجبين أو سالبين أو مختلطاً.

١٥٨ م: يلزم.

١٥٩ م - لا.

١٦٠ م: إنسان.

١٦١ م - لا.

١٦٢ م: إنساناً.

١٦٣ م: لا إنسان.

١٦٤ م - على الصدق، صح هامش.

١٦٥ م: بإنسان.

١٦٦ م - بالضرورة كل لا نائم لا إنسان. فيلزمه عكس النقيض. | بالضرورة كل لا نائم لا إنسان. فيلزمه عكس النقيض: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤، ٥١١، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٦، ٥١٧، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦، ٥٤٧، ٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٥٦، ٥٥٧، ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٨، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٨، ٥٨٩، ٥٩٠، ٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٣، ٥٩٤، ٥٩٥، ٥٩٦، ٥٩٧، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٢، ٦٠٣، ٦٠٤، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٠٨، ٦٠٩، ٦١٠، ٦١١، ٦١٢، ٦١٣، ٦١٤، ٦١٥، ٦١٦، ٦١٧، ٦١٨، ٦١٩، ٦٢٠، ٦٢١، ٦٢٢، ٦٢٣، ٦٢٤، ٦٢٥، ٦٢٦، ٦٢٧، ٦٢٨، ٦٢٩، ٦٣٠، ٦٣١، ٦٣٢، ٦٣٣، ٦٣٤، ٦٣٥، ٦٣٦، ٦٣٧، ٦٣٨، ٦٣٩، ٦٤٠، ٦٤١، ٦٤٢، ٦٤٣، ٦٤٤، ٦٤٥، ٦٤٦، ٦٤٧، ٦٤٨، ٦٤٩، ٦٥٠، ٦٥١، ٦٥٢، ٦٥٣، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٥٦، ٦٥٧، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٦٠، ٦٦١، ٦٦٢، ٦٦٣، ٦٦٤، ٦٦٥، ٦٦٦، ٦٦٧، ٦٦٨، ٦٦٩، ٦٧٠، ٦٧١، ٦٧٢، ٦٧٣، ٦٧٤، ٦٧٥، ٦٧٦، ٦٧٧، ٦٧٨، ٦٧٩، ٦٨٠، ٦٨١، ٦٨٢، ٦٨٣، ٦٨٤، ٦٨٥، ٦٨٦، ٦٨٧، ٦٨٨، ٦٨٩، ٦٩٠، ٦٩١، ٦٩٢، ٦٩٣، ٦٩٤، ٦٩٥، ٦٩٦، ٦٩٧، ٦٩٨، ٦٩٩، ٧٠٠، ٧٠١، ٧٠٢، ٧٠٣، ٧٠٤، ٧٠٥، ٧٠٦، ٧٠٧، ٧٠٨، ٧٠٩، ٧١٠، ٧١١، ٧١٢، ٧١٣، ٧١٤، ٧١٥، ٧١٦، ٧١٧، ٧١٨، ٧١٩، ٧٢٠، ٧٢١، ٧٢٢، ٧٢٣، ٧٢٤، ٧٢٥، ٧٢٦، ٧٢٧، ٧٢٨، ٧٢٩، ٧٣٠، ٧٣١، ٧٣٢، ٧٣٣، ٧٣٤، ٧٣٥، ٧٣٦، ٧٣٧، ٧٣٨، ٧٣٩، ٧٤٠، ٧٤١، ٧٤٢، ٧٤٣، ٧٤٤، ٧٤٥، ٧٤٦، ٧٤٧، ٧٤٨، ٧٤٩، ٧٥٠، ٧٥١، ٧٥٢، ٧٥٣، ٧٥٤، ٧٥٥، ٧٥٦، ٧٥٧، ٧٥٨، ٧٥٩، ٧٦٠، ٧٦١، ٧٦٢، ٧٦٣، ٧٦٤، ٧٦٥، ٧٦٦، ٧٦٧، ٧٦٨، ٧٦٩، ٧٧٠، ٧٧١، ٧٧٢، ٧٧٣، ٧٧٤، ٧٧٥، ٧٧٦، ٧٧٧، ٧٧٨، ٧٧٩، ٧٨٠، ٧٨١، ٧٨٢، ٧٨٣، ٧٨٤، ٧٨٥، ٧٨٦، ٧٨٧، ٧٨٨، ٧٨٩، ٧٩٠، ٧٩١، ٧٩٢، ٧٩٣، ٧٩٤، ٧٩٥، ٧٩٦، ٧٩٧، ٧٩٨، ٧٩٩، ٨٠٠، ٨٠١، ٨٠٢، ٨٠٣، ٨٠٤، ٨٠٥، ٨٠٦، ٨٠٧، ٨٠٨، ٨٠٩، ٨١٠، ٨١١، ٨١٢، ٨١٣، ٨١٤، ٨١٥، ٨١٦، ٨١٧، ٨١٨، ٨١٩، ٨٢٠، ٨٢١، ٨٢٢، ٨٢٣، ٨٢٤، ٨٢٥، ٨٢٦، ٨٢٧، ٨٢٨، ٨٢٩، ٨٣٠، ٨٣١، ٨٣٢، ٨٣٣، ٨٣٤، ٨٣٥، ٨٣٦، ٨٣٧، ٨٣٨، ٨٣٩، ٨٤٠، ٨٤١، ٨٤٢، ٨٤٣، ٨٤٤، ٨٤٥، ٨٤٦، ٨٤٧، ٨٤٨، ٨٤٩، ٨٥٠، ٨٥١، ٨٥٢، ٨٥٣، ٨٥٤، ٨٥٥، ٨٥٦، ٨٥٧، ٨٥٨، ٨٥٩، ٨٦٠، ٨٦١، ٨٦٢، ٨٦٣، ٨٦٤، ٨٦٥، ٨٦٦، ٨٦٧، ٨٦٨، ٨٦٩، ٨٧٠، ٨٧١، ٨٧٢، ٨٧٣، ٨٧٤، ٨٧٥، ٨٧٦، ٨٧٧، ٨٧٨، ٨٧٩، ٨٨٠، ٨٨١، ٨٨٢، ٨٨٣، ٨٨٤، ٨٨٥، ٨٨٦، ٨٨٧، ٨٨٨، ٨٨٩، ٨٩٠، ٨٩١، ٨٩٢، ٨٩٣، ٨٩٤، ٨٩٥، ٨٩٦، ٨٩٧، ٨٩٨، ٨٩٩، ٩٠٠، ٩٠١، ٩٠٢، ٩٠٣، ٩٠٤، ٩٠٥، ٩٠٦، ٩٠٧، ٩٠٨، ٩٠٩، ٩١٠، ٩١١، ٩١٢، ٩١٣، ٩١٤، ٩١٥، ٩١٦، ٩١٧، ٩١٨، ٩١٩، ٩٢٠، ٩٢١، ٩٢٢، ٩٢٣، ٩٢٤، ٩٢٥، ٩٢٦، ٩٢٧، ٩٢٨، ٩٢٩، ٩٣٠، ٩٣١، ٩٣٢، ٩٣٣، ٩٣٤، ٩٣٥، ٩٣٦، ٩٣٧، ٩٣٨، ٩٣٩، ٩٤٠، ٩٤١، ٩٤٢، ٩٤٣، ٩٤٤، ٩٤٥، ٩٤٦، ٩٤٧، ٩٤٨، ٩٤٩، ٩٥٠، ٩٥١، ٩٥٢، ٩٥٣، ٩٥٤، ٩٥٥، ٩٥٦، ٩٥٧، ٩٥٨، ٩٥٩، ٩٦٠، ٩٦١، ٩٦٢، ٩٦٣، ٩٦٤، ٩٦٥، ٩٦٦، ٩٦٧، ٩٦٨، ٩٦٩، ٩٧٠، ٩٧١، ٩٧٢، ٩٧٣، ٩٧٤، ٩٧٥، ٩٧٦، ٩٧٧، ٩٧٨، ٩٧٩، ٩٨٠، ٩٨١، ٩٨٢، ٩٨٣، ٩٨٤، ٩٨٥، ٩٨٦، ٩٨٧، ٩٨٨، ٩٨٩، ٩٩٠، ٩٩١، ٩٩٢، ٩٩٣، ٩٩٤، ٩٩٥، ٩٩٦، ٩٩٧، ٩٩٨، ٩٩٩، ١٠٠٠، ١٠٠١، ١٠٠٢، ١٠٠٣، ١٠٠٤، ١٠٠٥، ١٠٠٦، ١٠٠٧، ١٠٠٨، ١٠٠٩، ١٠١٠، ١٠١١، ١٠١٢، ١٠١٣، ١٠١٤، ١٠١٥، ١٠١٦، ١٠١٧، ١٠١٨، ١٠١٩، ١٠٢٠، ١٠٢١، ١٠٢٢، ١٠٢٣، ١٠٢٤، ١٠٢٥، ١٠٢٦، ١٠٢٧، ١٠٢٨، ١٠٢٩، ١٠٣٠، ١٠٣١، ١٠٣٢، ١٠٣٣، ١٠٣٤، ١٠٣٥، ١٠٣٦، ١٠٣٧، ١٠٣٨، ١٠٣٩، ١٠٤٠، ١٠٤١، ١٠٤٢، ١٠٤٣، ١٠٤٤، ١٠٤٥، ١٠٤٦، ١٠٤٧، ١٠٤٨، ١٠٤٩، ١٠٥٠، ١٠٥١، ١٠٥٢، ١٠٥٣، ١٠٥٤، ١٠٥٥، ١٠٥٦، ١٠٥٧، ١٠٥٨، ١٠٥٩، ١٠٦٠، ١٠٦١، ١٠٦٢، ١٠٦٣، ١٠٦٤، ١٠٦٥، ١٠٦٦، ١٠٦٧، ١٠٦٨، ١٠٦٩، ١٠٧٠، ١٠٧١، ١٠٧٢، ١٠٧٣، ١٠٧٤، ١٠٧٥، ١٠٧٦، ١٠٧٧، ١٠٧٨، ١٠٧٩، ١٠٨٠، ١٠٨١، ١٠٨٢، ١٠٨٣، ١٠٨٤، ١٠٨٥، ١٠٨٦، ١٠٨٧، ١٠٨٨، ١٠٨٩، ١٠٩٠، ١٠٩١، ١٠٩٢، ١٠٩٣، ١٠٩٤، ١٠٩٥، ١٠٩٦، ١٠٩٧، ١٠٩٨، ١٠٩٩، ١١٠٠، ١١٠١، ١١٠٢، ١١٠٣، ١١٠٤، ١١٠٥، ١١٠٦، ١١٠٧، ١١٠٨، ١١٠٩، ١١١٠، ١١١١، ١١١٢، ١١١٣، ١١١٤، ١١١٥، ١١١٦، ١١١٧، ١١١٨، ١١١٩، ١١٢٠، ١١٢١، ١١٢٢، ١١٢٣، ١١٢٤، ١١٢٥، ١١٢٦، ١١٢٧، ١١٢٨، ١١٢٩، ١١٣٠، ١١٣١، ١١٣٢، ١١٣٣، ١١٣٤، ١١٣٥، ١١٣٦، ١١٣٧، ١١٣٨، ١١٣٩، ١١٤٠، ١١٤١، ١١٤٢، ١١٤٣، ١١٤٤، ١١٤٥، ١١٤٦، ١١٤٧، ١١٤٨، ١١٤٩، ١١٥٠، ١١٥١، ١١٥٢، ١١٥٣، ١١٥٤، ١١٥٥، ١١٥٦، ١١٥٧، ١١٥٨، ١١٥٩، ١١٦٠، ١١٦١، ١١٦٢، ١١٦٣، ١١٦٤، ١١٦٥، ١١٦٦، ١١٦٧، ١١٦٨، ١١٦٩، ١١٧٠، ١١٧١، ١١٧٢، ١١٧٣، ١١٧٤، ١١٧٥، ١١٧٦، ١١٧٧، ١١٧٨، ١١٧٩، ١١٨٠، ١١٨١، ١١٨٢، ١١٨٣، ١١٨٤، ١١٨٥، ١١٨٦، ١١٨٧، ١١٨٨، ١١٨٩، ١١٩٠، ١١٩١، ١١٩٢، ١١٩٣، ١١٩٤، ١١٩٥، ١١٩٦، ١١٩٧، ١١٩٨، ١١٩٩، ١٢٠٠، ١٢٠١، ١٢٠٢، ١٢٠٣، ١٢٠٤، ١٢٠٥، ١٢٠٦، ١٢٠٧، ١٢٠٨، ١٢٠٩، ١٢١٠، ١٢١١، ١٢١٢، ١٢١٣، ١٢١٤، ١٢١٥، ١٢١٦، ١٢١٧، ١٢١٨، ١٢١٩، ١٢٢٠، ١٢٢١، ١٢٢٢، ١٢٢٣، ١٢٢٤، ١٢٢٥، ١٢٢٦، ١٢٢٧، ١٢٢٨، ١٢٢٩، ١٢٣٠، ١٢٣١، ١٢٣٢، ١٢٣٣، ١٢٣٤، ١٢٣٥، ١٢٣٦، ١٢٣٧، ١٢٣٨، ١٢٣٩، ١٢٤٠، ١٢٤١، ١٢٤٢، ١٢٤٣، ١٢٤٤، ١٢٤٥، ١٢٤٦، ١٢٤٧، ١٢٤٨، ١٢٤٩، ١٢٥٠، ١٢٥١، ١٢٥٢، ١٢٥٣، ١٢٥٤، ١٢٥٥، ١٢٥٦، ١٢٥٧، ١٢٥٨، ١٢٥٩، ١٢٦٠، ١٢٦١، ١٢٦٢، ١٢٦٣، ١٢٦٤، ١٢٦٥، ١٢٦٦، ١٢٦٧، ١٢٦٨، ١٢٦٩، ١٢٧٠، ١٢٧١، ١٢٧٢، ١٢٧٣، ١٢٧٤، ١٢٧٥، ١٢٧٦، ١٢٧٧، ١٢٧٨، ١٢٧٩، ١٢٨٠، ١٢٨١، ١٢٨٢، ١٢٨٣، ١٢٨٤، ١٢٨٥، ١٢٨٦، ١٢٨٧، ١٢٨٨، ١٢٨٩، ١٢٩٠، ١٢٩١، ١٢٩٢، ١٢٩٣، ١٢٩٤، ١٢٩٥، ١٢٩٦، ١٢٩٧، ١٢٩٨، ١٢٩٩، ١٣٠٠، ١٣٠١، ١٣٠٢، ١٣٠٣، ١٣٠٤، ١٣٠٥، ١٣٠٦، ١٣٠٧، ١٣٠٨، ١٣٠٩، ١٣١٠، ١٣١١، ١٣١٢، ١٣١٣، ١٣١٤، ١٣١٥، ١٣١٦، ١٣١٧، ١٣١٨، ١٣١٩، ١٣٢٠، ١٣٢١، ١٣٢٢، ١٣٢٣، ١٣٢٤، ١٣٢٥، ١٣٢٦، ١٣٢٧، ١٣٢٨، ١٣٢٩، ١٣٣٠، ١٣٣١، ١٣٣٢، ١٣٣٣، ١٣٣٤، ١٣٣٥، ١٣٣٦، ١٣٣٧، ١٣٣٨، ١٣٣٩، ١٣٤٠، ١٣٤١، ١٣٤٢، ١٣٤٣، ١٣٤٤، ١٣٤٥، ١٣٤٦، ١٣٤٧، ١٣٤٨، ١٣٤٩، ١٣٥٠، ١٣٥١، ١٣٥٢، ١٣٥٣، ١٣٥٤، ١٣٥٥، ١٣٥٦، ١٣٥٧، ١٣٥٨، ١٣٥٩، ١٣٦٠، ١٣٦١، ١٣٦٢، ١٣٦٣، ١٣٦٤، ١٣٦٥، ١٣٦٦، ١٣٦٧، ١٣٦٨، ١٣٦٩، ١٣٧٠، ١٣٧١، ١٣٧٢، ١٣٧٣، ١٣٧٤، ١٣٧٥، ١٣٧٦، ١٣٧٧، ١٣٧٨، ١٣٧٩، ١٣٨٠، ١٣٨١، ١٣٨٢، ١٣٨٣، ١٣٨٤، ١٣٨٥، ١٣٨٦، ١٣٨٧، ١٣٨٨، ١٣٨٩، ١٣٩٠، ١٣٩١، ١٣٩٢، ١٣٩٣، ١٣٩٤، ١٣٩٥، ١٣٩٦، ١٣٩٧، ١٣٩٨، ١٣٩٩، ١٤٠٠، ١٤٠١، ١٤٠٢، ١٤٠٣، ١٤٠٤، ١٤٠٥، ١٤٠٦، ١٤٠٧، ١٤٠٨، ١٤٠٩، ١٤١٠، ١٤١١، ١٤١٢، ١٤١٣، ١٤١٤، ١٤١٥، ١٤١٦، ١٤١٧، ١٤١٨، ١٤١٩، ١٤٢٠، ١٤٢١، ١٤٢٢، ١٤٢٣، ١٤٢٤، ١٤٢٥، ١٤٢٦، ١٤٢٧، ١٤٢٨، ١٤٢٩، ١٤٣٠، ١٤٣١، ١٤٣٢، ١٤٣٣، ١٤٣٤، ١٤٣٥، ١٤٣٦، ١٤٣٧، ١٤٣٨، ١٤٣٩، ١٤٤٠، ١٤٤١، ١٤٤٢، ١٤٤٣، ١٤٤٤، ١٤٤٥، ١٤٤٦، ١٤٤٧، ١٤٤٨، ١٤٤٩، ١٤٥٠، ١٤٥١، ١٤٥٢، ١٤٥٣، ١٤٥٤، ١٤٥٥، ١٤٥٦، ١٤٥٧، ١٤٥٨، ١٤٥٩، ١٤٦٠، ١٤٦١، ١٤٦٢، ١٤٦٣، ١٤٦٤، ١٤٦٥، ١٤٦٦، ١٤٦٧، ١٤٦٨، ١٤٦٩، ١٤٧٠، ١٤٧١، ١٤٧٢، ١٤٧٣، ١٤٧٤، ١٤٧٥، ١٤٧٦، ١٤٧٧، ١٤٧٨، ١٤٧٩، ١٤٨٠، ١٤٨١، ١٤٨٢، ١٤٨٣، ١٤٨٤، ١٤٨٥، ١٤٨٦، ١٤٨٧، ١٤٨٨، ١٤٨٩، ١٤٩٠، ١٤٩١، ١٤٩٢، ١٤٩٣، ١٤٩٤، ١٤٩٥، ١٤٩٦، ١٤٩٧، ١٤٩٨، ١٤٩٩، ١٥٠٠، ١٥٠١، ١٥٠٢، ١٥٠٣، ١٥٠٤، ١٥٠٥، ١٥٠٦، ١٥٠٧، ١٥٠٨، ١٥٠٩، ١٥١٠، ١٥١١، ١٥١٢، ١٥١٣، ١٥١٤، ١٥١٥، ١٥١٦، ١٥١٧، ١٥١٨، ١٥١٩، ١٥٢٠، ١٥٢١، ١٥٢٢، ١٥٢٣، ١٥٢٤، ١٥٢٥، ١٥٢٦، ١٥٢٧، ١٥٢٨، ١٥٢٩، ١٥٣٠، ١٥٣١، ١٥٣٢، ١٥٣٣، ١٥٣٤، ١٥٣٥، ١٥٣٦، ١٥٣٧، ١٥٣٨، ١٥٣٩، ١٥٤٠، ١٥٤١، ١٥٤٢، ١٥٤٣، ١٥٤٤، ١٥٤٥، ١٥٤٦، ١٥٤٧، ١٥٤٨، ١٥٤٩، ١٥٥٠، ١٥٥١، ١٥٥٢، ١٥٥٣، ١٥٥٤، ١٥٥٥، ١٥٥٦، ١٥٥٧، ١٥٥٨، ١٥٥٩، ١٥٦٠، ١٥٦١، ١٥٦٢، ١٥٦٣، ١٥٦٤، ١٥٦٥، ١٥٦٦، ١٥٦٧، ١٥٦٨، ١٥٦٩، ١٥٧٠، ١٥٧١، ١٥٧٢، ١٥٧٣، ١٥٧٤، ١٥٧٥، ١٥٧٦، ١٥٧٧، ١٥٧٨، ١٥٧٩، ١٥٨٠، ١٥٨١، ١٥٨٢، ١٥٨٣، ١٥٨٤، ١٥٨٥، ١٥٨٦، ١٥٨٧، ١٥٨٨، ١٥٨٩، ١٥٩٠، ١٥٩١، ١٥٩٢، ١٥٩٣، ١٥٩٤، ١٥٩٥، ١٥٩٦، ١٥٩٧، ١٥٩٨، ١٥٩٩، ١٦٠٠، ١٦٠١، ١٦٠٢، ١٦٠٣، ١٦٠٤، ١٦٠٥، ١٦٠٦، ١٦٠٧، ١٦٠٨، ١٦٠٩، ١٦١٠، ١٦١١، ١٦١٢، ١٦١٣، ١٦١٤، ١٦١٥، ١٦١٦، ١٦١٧، ١٦١٨، ١٦١٩، ١٦٢٠، ١٦٢١، ١٦٢٢، ١٦٢٣، ١٦٢٤، ١٦٢٥، ١٦٢٦، ١٦٢٧، ١٦٢٨، ١٦٢٩، ١٦٣٠، ١٦٣١، ١٦٣٢، ١٦٣٣، ١٦٣٤، ١٦٣٥، ١٦٣٦، ١٦٣٧، ١٦٣٨، ١٦٣٩، ١٦٤٠، ١٦٤١، ١٦٤٢، ١٦٤٣، ١٦٤٤، ١٦٤٥، ١٦٤٦، ١٦٤٧، ١٦٤٨، ١٦٤٩، ١٦٥٠، ١٦٥١، ١٦٥٢، ١٦٥٣، ١٦٥٤، ١٦٥٥، ١٦٥٦، ١٦٥٧، ١٦٥٨، ١٦٥٩، ١٦٦٠، ١٦٦١، ١٦٦٢، ١٦٦٣، ١٦٦٤، ١٦٦٥، ١٦٦٦، ١٦٦٧، ١٦٦٨، ١٦٦٩، ١٦٧٠، ١٦٧١، ١٦٧٢، ١٦٧٣، ١٦٧٤، ١٦٧٥، ١٦٧٦، ١٦٧٧، ١٦٧٨، ١٦٧٩، ١٦٨٠، ١٦٨١، ١٦٨٢، ١٦٨٣، ١٦٨٤، ١٦٨٥، ١٦٨٦، ١٦٨٧، ١٦٨٨، ١٦٨٩، ١٦٩٠، ١٦٩١، ١٦٩٢، ١٦٩٣، ١٦٩٤، ١٦٩٥، ١٦٩٦، ١٦٩٧، ١٦٩٨، ١٦٩٩، ١٧٠٠، ١٧٠١، ١٧٠٢، ١٧٠٣، ١٧٠٤، ١٧٠٥، ١٧٠٦، ١٧٠٧، ١٧٠٨، ١٧٠٩، ١٧١٠، ١٧١١، ١٧١٢، ١٧١٣، ١٧١٤، ١٧١٥، ١٧١٦، ١٧١٧، ١٧١٨، ١٧١٩، ١٧٢٠، ١٧٢١، ١٧٢٢

كقولنا: “كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود.”

”وليس البتة إذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود.“

نتج: ”ليس البتة إذا كان النهار موجودا فالليل موجود.“^{١٧٠}

وكقولنا: ”كلما لم يكن النهار موجودا لم يكن الشمس طالعة.“

”وليس ألبتة إذا لم يكن الشمس طالعة لم يكن الليل موجودا.“

فينتج: ”ليس ألبتة إذا لم يكن النهار موجودا لم يكن الليل موجودا.“

وكقولنا: ”كلما لم يكن النهار موجودا كان الليل موجودا.“

”وكلما كان الليل موجودا لم يكن الشمس طالعة.“

فينتج: ”كلما لم يكن النهار موجودا لم يكن الشمس طالعة.“

[١٠٥] والمتبوع يسمى ”مقدما وملزوما“ والتابع ”تاليا ولازما“.

[١٠٦] [وكل]^{١٧١} واحد من المقدم والتالي قد يكون مبينا لآخر بجزيئه معا كما ذكرنا وقد يكون

مشاركا / له في جزئيه معا. كقولنا: ”إن كان كل إنسان حيوانا^{١٧٢} فبعض الحيوان إنسان وبعض الإنسان حيوان.“

[١٠٧] أو في^{١٧٣} أحدهما فقط، كقولنا: ”إن كان كل إنسان حيوانا^{١٧٤} فبعض الحيوان ليس بفرس، وكل

إنسان جسم، وكل ناطق حيوان“.

[١٠٨] وحرف الاتصال يعني كلمة ”كلما“ إن كان بعد [موضوع]^{١٧٥} المقدم كانت المتصلة شديدة

الشبيهة بالحملية لكون الخبر خبرا عنه. كقولنا: ”الشمس كلما كانت طالعة والنهار موجود.“ أي من شأنها

١٧٠ م: (مقدمة الثاني والنتيجة كذلك)، ”وليس البتة إذا كان النهار موجودا لم يكن فالليل موجود“، نتج ”ليس البتة إذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود.“

١٧١ م: ... ل.

١٧٢ م: حيوان.

١٧٣ م: وفي.

١٧٤ م: حيوان.

١٧٥ م - موضوع، صح هامش.

ذلك. لأنك إذا قلت "الشمس كلما كانت طالعة فالنهار موجود." كأنك حملت هذه الخاصية على الشمس، فشيبه الحملية.

[١٠٩] وإن كان حرف الاتصال قبله كانت متصلة خالصة.

[١١٠] ثم المقدم إن استلزم التالي وهو:

(١) إما أن يكون علة له. كقولنا: "كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجودا."

(٢) ومعلولا مساويا. كقولنا: "كلما كان^{١٧٦} النهار موجودا كانت الشمس طالعة."

(٣) ومعلول علتة. كقولنا: "كلما كان^{١٧٧} النهار موجودا فالعالم مضيء."

(٤) أو مضايفا. كقولنا: "كلما كان زيد أبا عمرو فعمرو ابنه."

[١١١] بديهما كان الاستلزام أو استداليا فهو "اللزومي"، وإلا فهو "الاتفاقي"، كقولنا: "كلما كان

الإنسان ناطقا في ماهيته فالحمار ناهق في ماهيته."

[١١٢] أما بحسب الوجود الخارجي، فقد يكذب لجواز أن يوجد الإنسان في شيء من الأزمنة أو على

تقدير من التقادير الممكنة ناطقا، ولا يوجد الحمار أصلا، فضلا عن أن يوجد ناهقا.

[الكمية والكيفية في المتصلات]

[١١٣] المتصلة تنقسم^{١٧٩} إلى ما ذكرنا من الأقسام في الحملية:

[١١٤] من المخصوصة. كقولنا: "إن جئني اليوم أكرمك."

[١١٥] والمهملة كقولنا: "إن جئني أكرمك."

[١١٦] من الكلية موجبة وسالبة كما ذكرنا إلا أن المتصلة المطلقة لما كانت أعم من المتصلة اللزومية

كان سلبها أخص من سلب اللزومي. فإنه يصدق قولنا: "ليس ألبتة إذا كان الإنسان ناطقا يلزم أن يكون

الحمار ناهقا." مع صدق قولنا: "كلما كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق" بمطلق الاتصال.

١٧٦ م: كانت.

١٧٧ م: كانت.

١٧٨ م: أو مصاها.

١٧٩ م: يقسم.

[١١٧] ومن الجزئية موجبة وسالبة^{١٨٠} كقولنا: ”قد يكون إذا جئتني أكرمك. وقد لا يكون إذا جئتني أكرمك. وليس كلما جئتني أكرمك.“

[١١٨] وقد يكون الشيء إذا كان حيوانا كان^{١٨١} ناطقا، وليس اللزوم لأجل الجنس المقدم وإلا للزم اللزوم كليا، بل لأجل الفصل التالي.

[١١٩] فالحاصل: أن كلية المتصلة وجزئيتها: إنما يكون بعموم الأحوال وعدم عمومها لا بكلية الموضوع في المقدم. فإنك تقول: ”كلما كان زيد يكتب فزيد يحرك يده.“ فالقضية كلية مع شخصية موضوع طرفيها، لتعميم الأحوال، أي لا حالة يفرض فيه المقدم وإلا وقد حصل فيه التالي.

[الصدق والكذب في المتصلة]

[١٢٠] وهذه الكلية / إنما يمكن الجزم بصدقها في الاتفاقية بحسب الماهية لا بحسب الوجود [١٠٤] والخارجي كما ذكرنا.

[١٢١] وفي^{١٨٢} اللزومية إذا أخذ المقدم بحسب الأحوال التي يمكن وقوع المقدم عليها. لأنه لو فرض المقدم على تقدير أن لا يلزمه التالي لا يكون التالي لازما له. على هذا التقدير فلا يكون لازما له على التقديرات كلها ممكنة كانت أو لم تكن، بل على تقديرات التي يمكن وقوع المقدم عليها فقط.

[١٢٢] وصدق المتصلة وكذبها ليس بصدق أجزاءها وكذبها. لأن المتصلة الصادقة:

(١) قد تتركب عن صادقتين.

(٢) وعن كاذبتين، لأنه متى لزم صدقة^{١٨٣} كان نقيض الملزوم لازما لنقيض اللازم لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم كقولنا في النهار: ”كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجودا.“ يلزمه ”كلما لم يكن النهار موجودا لم تكن الشمس طالعة.“ مع كونهما^{١٨٤} كاذبتين لطلوع^{١٨٥} الشمس ووجود النهار.^{١٨٦}

١٨٠ م: سالية.

١٨١ م - كان.

١٨٢ م: في.

١٨٣ م: صادقة صادقة، مرتين.

١٨٤ م: كونها.

١٨٥ م: بطلوع.

١٨٦ م: الشمس يعين حاله واحدة ووجوب النهار.

(٣) قد تتركب عن مقدم كاذب وتال صادق لاحتمال كون التالي أعم من المقدم. كقولنا: "إن كان الفرس إنسانا فهو حيوان." فالإنسان الذي هو مقدم كاذب، والحيوان الذي هو تال صادق لكونه أعم من المقدم.

(٤) وعكسه وهو أن يكون المقدم صادقا والتالي كاذبا محال لامتناع كون الكاذب لازما للصادق.

(٥) وقد يكون بحيث [لا يتعين]^{١٨٧} الكذب والصدق كقولنا: "إن كان عبد الله يكتب فإنه يحرك يده." إذا كان مجهول الحال في الكتابة وعدم الكتابة والحركة وعدم الحركة.

[١٢٣] وأما الكاذبة، فعلى الوجوه الخمسة المذكورة في الصادقة. وهي: (١) عن صادقيتين. (٢) وعن كاذبتين. (٣) وعن مجهول الصدق والكذب. (٤) وعن مقدم كاذب وتالي صادق. (٥) وعن مقدم صادق وتالي كاذب الذي هو محال في الصادقة.

[١٢٤] لكن الكاذبة عن جزئين صادقين محال في الاتفاقية جائز في اللزومية لجواز اجتماع شيئين غير متلازمين في الوجود.

[تعدد المتصلات]

[١٢٥] وتعدد المتصلات ليس لتعدد مقدمتها^{١٨٨} كقولنا: "كلما كانت الشمس طالعة والسماء مضحية فالأرض مشرقة." بل لتعدد تاليها كقولنا: "إن كان هذا إنسان فهو حيوان وناطق وضاحك." وإلى غير ذلك.

في تلازم المتصلات

[١٢٦] فالمتصلة الموجبة يلزمها سالبة مركبة من مقدمها ونقيض تاليها. لأنه متى صدق قولنا: "كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود." يلزم "ليس ألبتة إذا كانت الشمس طالعة فالنهار ليس بموجود." وإلا لكذبت الموجبة، وبالعكس أيضا. يعني الموجبة التي يلزمها هذه السالبة لازمة لهذه / السالبة، وإلا لكذبت السالبة.

[١٠٤ظ]

١٨٧ م: لا يتعكس.

١٨٨ م: مقدمته.

[١٢٧] ويلزمها: (١) منفصلة مانعة من الجمع بين مقدمها ونقيض تاليها. (٢) ومنفصلة مانعة من الخلو عن نقيض مقدمها وعين تاليها. (ج) ويلزمها منفصلة سالبة العناد بين مقدمها وتاليها. (٣) أما لا يلزمها المنفصلة الموجبة لامتناع التعاند^{١٨٩} والتنافي بين اللازم والملزوم ثبوتاً وإلا لكذب اللزوم.

[١٢٨] (١) أما المنفصلة المانعة من الجمع بين مقدمها ونقيض تاليها فكقولنا: ”إما أن تكون الشمس طالعة وإما أن لا يكون النهار موجوداً.“ لامتناع الجمع بين صدق المقدم ونقيض التالي وإلا لكذبت اللزوم. [١٢٩] (٢) وأما المنفصلة المانعة من الخلو بين نقيض المقدم وعين التالي وإلا لكذب اللزوم، كقولنا: ”إما أن لا تكون الشمس طالعة وإما أن يكون^{١٩٠} النهار موجوداً.“ لامتناع كذب نقيض المقدم مع كذب التالي وإلا لكذب اللزوم.

[١٣٠] (٣) وأما المنفصلة السالبة العناد^{١٩١} بين المقدم والتالي. كقولنا: ”ليس ألبتة إما أن يكون الشمس طالعة وإما أن يكون النهار موجوداً.“ لامتناع التعاند^{١٩٢} والتنافي بين اللازم والملزوم ثبوتاً وإلا لكذب اللزوم. [١٣١] فهذه القضايا متلازمة متعاكسة على معنى أنه متى صدق واحد منها صدق الباقي، وإلا لكذب الواحد إلا المنفصلة السالبة. لأنه ليس يلزم من عدم التنافي بين الشئيين تلازمهما لاحتمال أن يصح وجود كل واحد من الشئيين مع وجود الآخر وعدمه.

في الشرطية المنفصلة^{١٩٣}

[١٣٢] وهي التي حكم فيها:

- بامتناع اجتماع أمرين أو أكثر ثبوتاً^{١٩٤} و انتفاء وهي المانعة من الجمع والخلو، وهي المنفصلة الحقيقية.

١٨٩ م: التغير.

١٩٠ م: لا يكون.

١٩١ م: للعناد.

١٩٢ م: التغير.

١٩٣ هنا قد شوس المستنسخ الأوراق والموضوعات. لأن في النسخة المكتوبة في المكتبة برقم [١٠٤ظ] بعد هذا العنوان (في الشرطية المنفصلة) مكتوب: ”يلزم من كذب الأعم كذب الأخص من غير عكس. لكنهما يكذبان موجبين...“ بعد هذا العنوان يجب أن يوضح ويحدد شرطية المنفصلة وأقسامها وأحكامها. لكن المؤلف يوضح الشرطية المنفصلة وأقسامها في ورق [١٠٥ظ] لأجل ذلك من فقرة ١٣٢ إلى فقرة ١٤٣ أخذنا من ١٠٥ظ و١٠٦ظ إلى هنا ووضعنا في داخل ١٠٤ظ، و١٠٥ظ. بعد هذا التغير يوجد الانسجام بين الموضوعات وانطبق الكتاب الموجز في المنطق بكتاب الكشي المسمى بحدائق الحقائق.

١٩٤ م: ثبوتاً.

أو ١٩٥ ثبوتاً فقط، وهي المانعة من الجمع دون الخلو.

أو ١٩٦ انتفاء فقط، وهي المانعة من الخلو دون الجمع. وهي أقسام المنفصلة الموجبة.

[١٣٣] أو بلا امتناع ١٩٧ اجتماعهما، وهي المنفصلة السالبة.

[١٣٤] أما المانعة من الجمع والخلو [أي الحقيقية]: ١٩٨

[١٣٥] (١) قد يكون ذات جزئين وهو: - ما إذا كان الموضوع في مقابلة القضية نقيضها. كقولنا:

”كل عدد إما زوج وإما لا زوج.“ - أو متساوي، كقولنا: ”العدد [إما] ١٩٩ متساو أو متفاوت لعدد آخر.“

كقولنا: ”كل عدد إما زوج وإما فرد“ لكون ٢٠٠ الفرد مساو باللازوج ٢٠١ الذي هو نقيض الزوج، وامتناع اجتماع

النقيضين على الصدق والكذب.

[١٣٦] (٢) وقد يكون ذات ٢٠٢ ثلاثة أجزاء. [كقولنا: ”هذا العدد إما أن يكون زائداً أو ناقصاً أو

مساوياً لعدد آخر.“] ٢٠٣

[١٣٧] (٣) [وقد يكون ذات أربعة أجزاء.] ٢٠٤ كقولنا: ”هذا العدد إما أن يكون فرداً أو زوجاً أو زوج

زوج أو زوج فرد.“

[١٣٨] (٤) وقد يكون ذات أجزاء غير متناهية. كقولنا: ”هذا العدد إما أن يكون إثنيين أو ثلاثة...“

وهكذا إلى غير ذلك لمساواة ٢٠٥ كل واحد منهما نقيض البواقي وامتناع اجتماع أمرين النقيضين على الصدق

١٩٥ م: و.

١٩٦ م: و.

١٩٧ م - بلا. | م: وامتناع.

١٩٨ م - أي الحقيقية.

١٩٩ م - إما. | م: أو.

٢٠٠ م: لكن.

٢٠١ م: للزوج.

٢٠٢ م - ذات.

٢٠٣ م - زائداً أو ناقصاً أو مساوياً لعدد آخر. | هنا في نصحة [م] مكتوب الأمثلة التي ذات أربعة أجزاء.

٢٠٤ م - وقد يكون ذات أربعة أجزاء.

٢٠٥ م - المساواة.

والكذب. ولأن الزج [مساو] ٢٠٦ للافرد والفرد مساو للزوج، فلو كان الزوج والفرد يجتمعان لكان إجتماع ٢٠٧ الزوج واللازوج والفرد واللافرد، ٢٠٨ وهذا محال.

[١٣٩] والمنفصلة المانعة من الجمع، هي التي حكم فيها بامتناع [اجتماع] ٢٠٩ أمرين أو أمور ثبوتيا فقط، وهو إذا كان الموضوع في مقابلة القضية شيئا أخص من [نقيض] ٢١٠ القضية لاستلزام الأخص الأعم الذي هو نقيض القضية من غير عكس، وامتناع اجتماع النقيضين ٢١١ على الصدق. كقولنا: ”هذا الشيء إما أن يكون حجرا أو شجرا“ لأن ٢١٢ اللاحجر الذي هو نقيض [الحجر] ٢١٣ أعم من الشجر، لكونه منقسما إلى الشجر والمدر وغيره، وكون المنقسم إلى الشئيين أعم من كل واحد منهما.

[١٤٠] وقد يكون ذات ٢١٤ / أجزاء [متناهية وغير متناهية] ٢١٥ لامتناع اجتماع صدق حقيقتين مختلفتين [١٠٥] أو أكثر على شيء واحد، لما ذكرنا من استلزام كل واحد منهما نقيض البواقي وامتناع اجتماع النقيضين على الصدق. لكن يحتمل كذبهما بأسرها ٢١٦ على ما ذكرنا من كون نقيض كل واحد منهما أعم من البواقي، وعدم استلزام الأعم [الأخص] ٢١٧ من غير عكس.

[١٤١] وأما المنفصلة المانعة من الخلو، وهي التي حكم فيها بامتناع اجتماع أمرين انتفاء فقط، فهو: إما ٢١٨ إذا كان الموضوع في مقابلة القضية شيئا أعم من نقيضها لاستلزام كذب الأعم كذب الأخص من غير عكس وامتناع اجتماع النقيضين على الكذب. وهذا القسم قد يكون أحد جزئيه موجبا والآخر سالبا، (١) كما

٢٠٦ م - مساو.

٢٠٧ م: إجتماع.

٢٠٨ م: والزوج والفرد والافرد.

٢٠٩ م - إجتماع.

٢١٠ م - نقيض.

٢١١ م: القضييتين.

٢١٢ م: الآن.

٢١٣ م - الحجر.

٢١٤ هذا الورق من فترة ١٣٢ حتى هنا يعني هذه الحاشية كان مسجل في النسخة المكتبة برقم [١٠٥ظ]، أخذنا من ١٠٥ ظ إلى هنا ووضعنا في داخل ١٠٤ ظ.

٢١٥ م - متناهية وغير متناهية، م: أجزاء إما سبب. | أجزاء وما سبت: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٥٥٤ ظ. | وقد يكون ذات أجزاء متناهية وغير متناهية في فخر الدين البندهي، «شرح المقدمة للكشي»، كبريلي فاضل أحمد باشا: ٩٠٥، ص. ١٤٦.

٢١٦ م: بأمرهما.

٢١٧ م - الأخص.

٢١٨ م: ما.

إن وضع مكان الطرف الموجب موجبا لازما أعم منه. (٢) أو وضع مكان الطرف السالبة سالبا لازما أعم منه. [مثال الأول] ٢١٩ كقولنا: " هذا الشيء إما أن لا يكون إنسانا أو يكون ٢٢٠ حيوانا. " لأن الحيوان أعم من الإنسان الذي هو نقيض للإنسان، ٢٢١ لانقسامه إلى الإنسان وغيره. وكون المنقسم إلى الشئيين أعم من كل واحد منهما. [مثال الثاني] ٢٢٢ وكقولنا: "إما أن يكون زيد في البحر وإما أن لا يغرق. " لأن اللايغرق ٢٢٣ أعم من عدمه ٢٢٤ كونه في البحر لجواز أن يكون في البحر ولا يغرق.

[١٤٢] فلا يكذبان جميعا وإلا لكذب النقيضان لما ذكرنا لاستلزام كذب الأعم كذب الأخص من غير عكس، لكنهما قد يصدقان. لأن الوصف لا يكون أعم من نقيض الشيء إلا ٢٢٥ بحصوله ٢٢٦ مع ذلك الشيء، لأنه إن لم يحصل معه أصلا فلا يكون حاصلًا إلا مع نقيضه. وحينئذ لا يمكن أن يكون أعم من نقيضه. وقد فرضناه أعم من نقيضه. هذا خلف.

[١٤٣] (٣) وقد يكون ذات جزئين سالبين ٢٢٧ كما إن وضع مكان الطرف الموجب من النقيضين ٢٢٨ سالبا لازما أعم منه. كقولنا: " إما أن يكون هذا الشيء [لا] ٢٢٩ إنسانا وإما أن يكون [لا] ٢٣٠ فرسا. " لأن اللافرس الموضوع في مقابلة اللانسان ٢٣١ أعم من نقيضه الموجب وهو الإنسان، لانقسامه إلى الإنسان وغيره. وكون المنقسم إلى الشئيين أعم من كل واحد منهما فلا يكذبان معا. وإلا لكذب النقيضان، لما ذكرنا من استلزام كذب الأعم كذب الأخص. ٢٣٢

٢١٩ م - مثال الأول.

٢٢٠ م: لا يكون.

٢٢١ م: الإنسان.

٢٢٢ م - مثال الثاني.

٢٢٣ م: لا يغرق.

٢٢٤ م - عدم. | صح هامش.

٢٢٥ م: إلى.

٢٢٦ م: لحصوله.

٢٢٧ م: سالبة.

٢٢٨ م: النقيض.

٢٢٩ م - لا.

٢٣٠ م - لا.

٢٣١ م: الإنسان.

٢٣٢ هذا الورق يعني [١٠٥]، من فقرة ١٤٠ حتى فقرة ١٤٣ يعني من عبارة أجزاء متناهية وغير متناهية...إلى هذه الحاشية كان مسجل في النسخة المكتبة برقم [١٠٦]، أخذناه من ١٠٦ أو إلى هنا ووضعنا في داخل ١٠٥ أو.

[١٠٥ظ] / يلزم من كذب الأعم كذب الأخص من غير عكس. لكنهما يكذبان موجبين لأن صدقهما يتوقف على وجود الموضوع فيجتمعان على الكذب لا محالة عند عدمه. كقولنا: ”إما أن يكون زيد في البحر وإما أن يكون في البر.“ لأنهما يكذبان عند عدم زيد أصلا ورأسا.

[الكمية والكيفية في المنفصلات]

[١٤٥] وأما المنفصلة، فتقسم أيضا:

(١) [إلى]٢٣٣ مخصوصة. كقولنا: ”في هذا الدار [اليوم]٢٣٤ إما عمرو أو بكر.“ حيث علم انتفاء غيرهما قطعا.

(٢) وإلى مهملة. كقولنا: ”كل حيوان إما إنسان أو لا إنسان.“ ”فكل لا إنسان إما فرس أو لا فرس.“ ينتج: ”فكل حيوان إما إنسان أو فرس أو لا فرس.“

(٣) وإلى موجبة كلية. كقولنا: ”دائما كل عدد إما فرد أو زوج، ودائما كل زوج إما منقسم إلى فردين أو زوجين.“ ينتج قطعا: ”كل عدد إما فرد أو منقسم إلى فردين أو زوجين.“

(٤) وإلى سالبة كلية. كقولنا: ”ليس ألبة إما أن يكون العدد زوجا وإما أن لا يكون فردا.“ كقولنا: ”ليس ألبة الحيوان إما إنسان أو ناطق.“

[١٠٦ظ] (٥) وإلى موجبة جزئية حقيقية. ٢٣٥ / كقولنا: ”قد يكون العدد إما زائدا أو ناقصا.“ حيث علم اللامساواة. وقد يكون الخط إما ناقصا أو مساويا لخط آخر.“ حيث علم اللامساواة قطعا، كما في محور العالم. ”وقد يكون [الإنسان]٢٣٦ إما عمرو أو زيد.“ حيث علم انتفاء غيرهما قطعا.

(٦) وإلى سالبة جزئية. كقولنا: ”قد لا يكون الإنسان إما عمرو أو زيد.“ حيث علم إنتفائهما قطعا لعدم المعاندة٢٣٧ في ارتفاعهما. كقولنا: ”ليس دائما كل حيوان إما متنفس أو مستنشق.“

٢٣٣ م - إلى .

٢٣٤ م - اليوم .

٢٣٥ هذا الورق يعني [١٠٥ظ]، من عبارة يلزم من كذب الأعم ... حتى هذه الحاشية كان مسجل في النسخة المكتبة برقم [١٠٤ظ].

٢٣٦ م - الإنسان. | الإنسان: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٣٩.

٢٣٧ م: المغايرة.

[١٤٦] وكل واحد من جزء المنفصلة قد يكون مشاركا للآخر في جزئيه معا، وفي أحدهما. أو مابيننا بجزئيته معا. كقولنا: "هذا الشيء إما أن يكون موجودا أو لا يكون موجودا." كقولنا: "هذا الشيء إما أن يكون قديما وإما أن يكون محدثا." وكقولنا: "إما أن يكون الصانع^{٢٣٨} موجودا أو لا يكون العالم قديما."

[١٤٧] وحرف الانفصال إن كان بعد موضوع المقدم كانت المنفصلة شديدة الشبيهة بالحملية، لكون^{٢٣٩} الخبر خبرا عنه. كقولنا: ^{٢٤٠} "كل عدد إما أن يكون زوجا أو فردا." أي كل واحد واحد من الأعداد لا يخلوا عن أحد هذين الوصفين، وهي في [قوة]^{٢٤١} الحملية.

[١٤٨] إلا أن المنفصلة المركبة من الكليتين إذا كان حرف الانفصال فيهما مقدا على الموضوع كانت "مانعة من الجمع" فقط. كقولنا: "إما أن يكون كل عدد زوج وإما أن يكون [كل عدد فرد]"^{٢٤٢} لا احتمال كون بعض العدد زوجا وكون بعضه فردا.

[١٤٩] وأما المنفصلة الحقيقية ومانعة الخلو، لا يجوز أن يكون كاذبة الأجزاء وإلا لزم كذب النقيضين. ومانعة الجمع يجوز كذب الكل ولا يجوز صدقها. ومانعة الخلو بالعكس يعني يجوز صدق الكل ولا يجوز كذبهما.

[١٥٠] والسالبة المنفصلة إنما تصدق لصحة اجتماع جزئيهما على الصدق أو على الكذب أو لعدم التعاند أصلا.

[١٥١] والموجبة الجزئية إنما تصدق، حيث كانت أجزاء المنفصلة الحقيقية الكلية ثلاثة. فعند ارتفاع أحدها ينفي الانفصال الحقيقي بين الباقيين كقولنا: "قد يكون الخط إما زائدا أو مساويا لخط آخر." كما قلنا في محور العالم.

٢٣٨ م: المانع.

٢٣٩ م: كلون.

٢٤٠ م: وكقولنا.

٢٤١ م - قوة.

٢٤٢ م - كل عدد فردا.

في <تكملازم المنفصلات

[١٥٢] المنفصلة الموجبة، حقيقية كانت أو غير حقيقية: (١) يلزمها من جنسها سالبة مركبة من أحد جزئيهما ونقيض الجزء الآخر. (٢) ويلزمها متصلة^{٢٤٣} موجبة مركبة منهما أيضا. (٣) ويلزمها سالبة متصلة مركبة من جزئي المنفصلة الحقيقية ومانعة الجمع^{٢٤٤} وإلا لزم صدق النقيضين أو كذبها معا. هذا خلف.

[١٥٣] ثم اعلم بأن المنفصلة الحقيقية يلزمها متصلة^{٢٤٥} [موجبة]^{٢٤٦} مركبة من أحد جزئيهما، ونقيض الجزء الآخر، متلازمة المقدم والتالي، وإلا لكذبت^{٢٤٧} المنفصلة الحقيقية. كقولنا: «دائما كل عدد إما زوج أو فرد». «فإن كان زوجا فهو فليس بفرد». «وإن لم^{٢٤٨} / [يكن]^{٢٤٩} فردا فهو زوج». «وإن كان فردا فهو ليس بزوج». «وإن لم يكن زوجا فهو فرد».

[١٥٤] والمنفصلة المانعة من الجمع يلزمها متصلة^{٢٥٠} مقدمها إحدى جزئي المنفصلة وتاليها نقيض الجزء الآخر، وإلا لكذبت المنفصلة. كقولنا: «هذا الشيء إما أن يكون حجرا أو إما أن يكون شجرا». «فإن كان حجرا فهو ليس بشجر». «فإن كان شجرا فهو ليس بحجر». لكن عكسها محال، وهو قولنا: «وإن لم يكن شجرا فهو حجر». لكون المقدم أعم من التالي^{٢٥١}، وعدم استلزام الأعم الأخص.

[١٥٥] وأما المنفصلة المانعة من الخلو فقط يلزمها متصلة مقدمها نقيض^{٢٥٢} أحد جزئي المنفصلة وتاليها^{٢٥٣} الجزء الآخر وإلا لكذبت المنفصلة، كقولنا: «هذا الشيء إما أن لا يكون إنسانا وإما أن يكون^{٢٥٤} حيوانا». «وإن كان إنسانا فهو حيوان». «وإن لم يكن حيوانا فهو لا إنسان». «وإن كان^{٢٥٥} حيوانا فهو لا إنسان».

٢٤٣ م: منفصلة.

٢٤٤ م: الحلو.

٢٤٥ م: منفصلة. وفي كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، منفصلة. | متصلة في فخر الدين البندهي، «شرح المقدمة للكشي»، (لاللي ٢٦٦٣)، ص. ١١٥.

٢٤٦ م - موجبة.

٢٤٧ م: لكذب.

٢٤٨ هذا الورق يعني [١٥٦]، من عبارة كقولنا: قد يكون العدد... حتى هذه الحاشية كان مسجل في النسخة المكتبة برقم [١٥٥].

٢٤٩ م - يكن.

٢٥٠ م: منفصلة.

٢٥١ م: لكون التالي أعم من المقدم.

٢٥٢ م: نقيض مقدمها.

٢٥٣ هذا الورق يعني [١٥٦] من عبارة يكن فردا فهو زوج... حتى هذه الحاشية كان مسجل في النسخة المكتبة برقم [١٥٥].

٢٥٤ م: لا يكون.

في البحر وإما أن لا يغرق.^{٢٥٥} «فإن لم يكن في البحر لا يغرق.» «وإن كان يغرق فهو في البحر.» وكقولنا: «هذا الشيء إما أن لا يكون^{٢٥٦} إنساناً وإما أن لا يكون فرساً.» «فإن كان إنساناً فهو ليس بفرس.» «فإن كان فرساً فهو ليس بإنسان.» لكن عكسه محال، لكون المقدم أعم من التالي^{٢٥٧} وعدم إستنازم الأعم الأخص من غير عكس.

في تركيب الشرطيات

[١٥٦] كل واحد من المتصل والمنفصل إما أن تتألف من حيلتين أو متصلتين أو منفصلتين [أو حملي ومتصل]^{٢٥٨} أو حملي ومنفصل أو متصل ومنفصل.

[١٥٧] ولما عرفت أن المتصلة يتميز المقدم فيها عن التالي بالطبع لاحتمال كون التالي أعم من المقدم ومن غير عكس، لا حرم يمكن وقوع كل واحد من الثلاثة الأخيرة في المتصلة على وجهين لوقوع بعض [أجزاء]^{٢٥٩} المتصلة في هذه الثلاثة مقدماً تارة وتالياً أخرى.

[١٥٨] [ولا]^{٢٦٠} كذلك في المنفصلة لعدم تمييز المقدم والتالي فيها بالطبع، لأنه لا تفاوت ألبتة بين أن يجعل المقدم تالياً والتالي مقدماً. ولا كذلك في المتصلة لما مر، فالمتصلات تسع والمنفصلات ستة.

[١٥٩] أما أمثلة المتصلات:

فالأول من حيلتين. كقولنا: "كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود."

والثاني من متصلتين كقولنا: إن كان كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود. "وكلما^{٢٦١} لم يكن النهار موجوداً لم يكن الشمس طالعة".

٢٥٥ في النسخة المكتبة يبدأ ورق [١٠٦] من هنا بعبارة "لا يغرق...".

٢٥٦ م: أن لا يكون أن لا يكون، (مرتين).

٢٥٧ م: التالي أعم من المقدم. | المقدم أعم من التالي: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٢٤١.

٢٥٨ م - أو حملي ومتصل.

٢٥٩ م - أجزاء.

٢٦٠ م - ولا.

٢٦١ م: فلما.

والثالث من منفصلتين.^{٢٦٢} كقولنا: ”إن كان كل حيوان إما إنسان أو لا إنسان فبعض الجسم إما إنسان أو لا إنسان“.

الرابع من حملي مقدم ومتصل تالي. كقولنا: ”إن كان هذا علة لذلك فمتى وجد هذا وجد ذلك“.

والخامس عكسها.^{٢٦٣} كقولنا: ”إن كان متى وجد هذا وجد ذلك فذلك لازم لهذا“.

والسادس من حملي^{٢٦٤} مقدم ومنفصل تالي. كقولنا: ”إن كان هذا الشيء عددا فهو إما زوج أو فرد“.

والسابع عكسهما. كقولنا: ”إن كان^{٢٦٥} هذا الشيء إما أن يكون بياضا أو سودا فهو لون“.

والثامن من متصل مقدم ومنفصل تالي. [كقولنا]^{٢٦٦}: ”إن كان كلما كانت الشمس طالعة فالنهار

موجود، وإما أن لا يكون الشمس طالعة وإما أن يكون^{٢٦٧} النهار موجودا“.

والتاسع عكسهما. كقولنا: ”إن كان كل عدد إما زوج أو فرد، فإن كان زوجا فهو ليس بفرد“.

[١٦٠] وأما أمثلة المنفصلات:

فالأول من حمليتين. كقولنا: ”كل عدد إما زوج أو فرد.“

والثاني من متصلتين. كقولنا: ”إما أن يكون كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وإما أن يكون قد

يكون إذا كانت الشمس طالعة فالنهار ليس بموجود.“

والثالث من منفصلتين. كقولنا: ”هذه الحمى إما صفراوية أو دموية أو / أو بلغمية أو سوداوية“ بيان [١٠٧]

الحصر: إن الخلط الموجب للحمى إما حار أو بارد لإنحصار إخلاط [البدن]^{٢٦٨} في هذين القسمين باتفاق

من [أهل]^{٢٦٩} صناعة الطب وإنقسام الحار إلى الدم والصفير أو البارد إلى البلغم والسوداء.

٢٦٢ م: متصلتين.

٢٦٣ م: عكسهما.

٢٦٤ م: حمل.

٢٦٥ م - إن كان. | إن كان: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٤٣.

٢٦٦ م - كقولنا.

٢٦٧ م: لا يكون.

٢٦٨ م - البدن.

٢٦٩ م - أهل.

والرابع من حملي ومتصل. كقولنا: "إما أن لا^{٢٧٠} يكون طلوع الشمس علة لوجود النهار وإما أن يكون كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود."

والخامس من حملي ومنفصل. كقولنا: "هذا الشيء إما أن يكون زوجاً أو فرداً وإما أن لا يكون عدداً."
والسادس من متصل ومنفصل. كقولنا: "إما أن يكون إذا كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وإما أن يكون الشمس طالعة [وإما أن يكون]^{٢٧١} النهار^{٢٧٢} موجوداً" لوجود التباين بين طلوع الشمس ووجود النهار عند كذب هذه المتصلة الجزئية الموجبة. وهي قولنا: "إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود."

[الفصل السابع] في القياس

[١٦١] إذا استدللنا بشيء على شيء فإما أن يكون أحدهما داخلاً في الثاني أو لم يكن.

[١٦٢] فإن كان الأول كان أحدهما أعم من الثاني.

[١٦٣] فإما أن يستدل بالعام^{٢٧٣} على الخاص، وهو «القياس»،^{٢٧٤} كاستدلالنا بثبوت الجسم للحيوان الذي هو أعم من الإنسان على ثبوته له.

[١٦٤] أو بالخاص على العام، وهو «الإستقراء»، كاستدلالنا بثبوت حركة فك الأسفل عند المضغ للفرس والثور على ثبوته لكل الحيوان.^{٢٧٥}

[١٦٥] وأما إن لم يكن داخلاً في الثاني، وجب دخولهما تحت كلي وهو «التمثيل». وكأنه مركب من القياس والإستقراء، لأنه يستدل بثبوت الحكم في محل الوفاق على إرتباطه بالوصف المشترك فيه في التمثيل، وهو الإستدلال بثبوت الحكم في محل الوفاق على^{٢٧٦} الوصف المشترك بينه وبين محل الخلاف على ثبوته فيه، وهو يشبه الإستقراء. ثم على ثبوته في جزئي الآخر وهو يشبه القياس.

٢٧٠ م - لا. | لا: شاهين، التصديقات من حدائق الحقائق، ص. ٣٤٣.

٢٧١ م - وإما أن يكون.

٢٧٢ م: فالنهار.

٢٧٣ م: ان استدلل العام.

٢٧٤ م - وهو القياس. | وهو القياس: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ص. ٨٤.

٢٧٥ م: للحيوان.

٢٧٦ م: على عليه.

[١٦٦] والقياس «مؤلف من أقوال إذا سلمت لزم عنه لذاته قول آخر.»

[١٦٧] فقولنا «من أقوال» احتراز^{٢٧٧} عن المقدمة الواحدة. لأنها تتبع العكس وعكس النقيض وكذب النقيض مع أنها ليست بقياس.

[١٦٨] وقولنا «[إذا]^{٢٧٨} سلمت» لا نريد به كونه مسلمة في نفسها بل بحيث أنه لو سلمت لزم عنه المطلوب.

[١٦٩] ونعني باللوزوم «[اللزوم]^{٢٧٩} الذهني»، ونعني به أن شعور الذهن بالمقدمتين على الترتيب الخاص يستلزم العلم^{٢٨٠} بالنتيجة.

[١٧٠] ثم القياس ينقسم بحسب صورته:

(أ) إلى ما يكون النتيجة أو نقيضها مذكورا فيه بالفعل، وهو «الاستثنائي»^{٢٨١}.

(ب) وإلى^{٢٨٢} ما لا يكون كذلك، وهو «الإقتراني». وهو ينقسم ما عنه يتركب: (١) من الحمليات ، (٢) أو المتصلات، (٣) أو المنفصلات (٤) أو الحملي والمنفصل (٥) أو الحملي والمتصل (٦) أو المتصل والمنفصل.

[١٧١] وبحسب^{٢٨٣} التركيب إلى الأشكال الأربعة.

[١٧٢] لأن / كل قضية لها طرفان. فإذا كانت النسبة بينهما مجهولة طلبنا ثالثا، يكون نسبته إليهما بحيث متى عرفناهما عرفنا النسبة المجهولة. وذلك الثالث لا بد وأن يكون له إلى كلي الطرفين نسبة معلومة، وبسبب ذلك تحصل مقدمتان. وهذا الثالث يسمى «بالأوسط» لتوسطه بين طرفي النتيجة.

[١٧٣] فالقياس لا بد فيه من مقدمتين، وحدوده ثلاثة. ولنضرب المثال من الحمليات: «كل أ ب، وكل ب ج، وكل أ ج».

٢٧٧ م: احترازا.

٢٧٨ م - إذا.

٢٧٩ م - اللزوم.

٢٨٠ م: الحكم.

٢٨١ م: و الاستثنائي.

٢٨٢ م: وإلا.

٢٨٣ م: بحسب.

[١٧٤] فحذان منهما موضوع المطلوب ومحموله. فالموضوع يسمى «بالأصغر» والمحمول يسمى «بالأكبر». والمقدمة التي فيها الأصغر «بالصغرى» والتي فيها الأكبر «بالكبرى». واجتماع الأصغر والأكبر «بالنتيجة».

[١٧٥] ثم الأوسط إن كان محمولا في الصغرى موضوعا في الكبرى فهو «الشكل الأول»، لأن الترتيب الطبيعي فيه فقط. لأن الذهن ينتقل من الموضوع إلى الأوسط ومنه إلى المحمول.

[١٧٦] فإن عكست كبراه وصار الأوسط محمولا في المقدمتين جميعا، وهو «الشكل الثاني». ولذلك يرتد الثاني إلى الأول بعكس الكبرى.

[١٧٧] وإن عكست صغراه صار الأوسط موضوعا في المقدمتين جميعا، وهو «الشكل الثالث». ولذلك يرتد الثالث إلى الأول بعكس الصغرى.

[١٧٨] وإن عكست كليتي مقدمتيه صار الأوسط موضوعا في الصغرى محمولا في الكبرى، وهو «الشكل الرابع»، وهو في غاية البعد عن الطبع لتغير كليتي مقدمتيه عن النظم الطبيعي ووقوع الطرفين في الوسط، والوسط في الطرفين.

[١٧٩] واشتركت الأشكال الأربعة [في] ٢٨٤ أنه: (١) لا قياس عن جزئيتين، (٢) ولا عن سالتين، (٣) ولا عن الصغرى سالبة كبراهها جزئية إلا في الوجوديات والممكنات الخاصة.

[١٨٠] وبحسب مادته إلى: (١) ما يتركب من اليقينيات وهو "البرهان". (٢) وما يتركب من المسلمات العامة والخاصة وهو "الجدلي"، (٣) وما يتركب من المظنونات وهو ["الخطابي"]، ٢٨٥، (٤) [وإلى ما يتركب من المشبهات بالحق أو المسلم أو المظنون وهو "المغالطى"]، ٢٨٦، (٥) وإلى ما يتركب من المخيلات وهو "الشعري"، ٢٨٧.

٢٨٤ م - في. | في: كشي، حدائق الحقائق، (كبرلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٥. م: الأربعة لأنه.

٢٨٥ م - الخطابي: م، المغالطة. | الخطابي: كشي، حدائق الحقائق، (كبرلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٥. ظ.

٢٨٦ م - وإلى ما يتركب من المشبهات بالحق أو المسلم أو المظنون وهو المغالطى. | وإلى ما يتركب من المشبهات بالحق أو المسلم أو المظنون وهو المغالطى: كشي، حدائق الحقائق، (كبرلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٥. ظ.

٢٨٧ م: الصغرى، وما يتركب وأما الشكل الأول.

[الفصل الثامن في شرائط إنتاج الأشكال الأربعة]

[الشكل الأول]

[١٨١] وأما الشكل الأول، فينتج المحصورات الأربعة لاندراج بعض الأصغر أو كله تحت الأوسط المندرج تحت الأكبر اندراجا كلياً إما بالسلب أو بالإيجاب. وكون المندرج تحت المندرج تحت الشيء مندرجا تحت ذلك الشيء، يعني ذلك الحكم فيكون شرطه في [الإنتاج]:^{٢٨٨}

(١) كون الصغرى موجبة، وإلا لم يندرج الأصغر تحت الأوسط، فلا يتعدى إليه ما حكم به^{٢٨٩} على الأوسط إيجابا كان أو سلبا، لكنها لو كانت [ممكنة]^{٢٩٠} سالبة تلتزمها صدق موجبتها كانت منتجة بالعرض لاستلزامها / الموجبة المنتجة بالذات.

[١٠٨ و]

(٢) وكون الكبرى كلية، وإلا لجاز أن يكون ما حكم به على الأصغر غير الذي حكم بالأكثر عليه، فلا يتحد الأوسط ولا يتعدى إليه ما حكم به على الأوسط إيجابا كان أو سلبا
[١٨٢] فظهر أن الضروب المنتجة أربعة، لأن الصغرى الموجبة:

- إن كانت كلية، فهي مع الكبرى الموجبة^{٢٩١} الكلية تنتج موجبة كلية، ومع الكبرى السالبة الكلية تنتج سالبة كلية.

- وإن كانت موجبة جزئية، فهي مع الكبرى الموجبة الكلية تنتج موجبة جزئية، ومع الكبرى السالبة الكلية تنتج سالبة جزئية.

[الشكل الثاني]

[١٨٣] وأما الشكل الثاني، فلا ينتج إلا السالب. لأن حاصله راجع إلى^{٢٩٢} الاستدلال بتنافي اللوازم على تنافي الملزومات لامتناع اختلاف المتماثلات في اللوازم.

٢٨٨ م - الإنتاج، م: الإندراج. | الإنتاج: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٥ ظ.

٢٨٩ م: فالحكم به. | ما حكم به: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٥ ظ.

٢٩٠ ك - ممكنة. | ممكنة: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٥ ظ.

٢٩١ م: الموجب.

٢٩٢ م: الا. | إلى: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٦ و.

- [١٨٤] فيكون شرطه في الإنتاج^{٢٩٣} اختلاف مقدمتيه في الكيف ليحصل التنافي في اللوازم.
- [١٨٥] وكون الكبرى كلية لاحتمال^{٢٩٤} كون الأكبر أعم من الأصغر والأوسط، وعدم استلزام سلب أحد الأخصيين عن كل الآخر، وحمله على بعض الأعم أو حمله على كل الأخص وسلبه عن بعض الأخص، سلب الأكبر الأعم عن الأصغر الأخص وإلا لبطل العموم.
- [١٨٦] مثال الأول قولنا: "لا شيء من الإنسان بفرس."، "وبعض الحيوان فرس." فإنه لا ينتج سلب الحيوان عن الإنسان.
- [١٨٧] ومثال الثاني قولنا: "كل إنسان ناطق."، "وبعض الحيوان ليس بناطق." فإنه لا ينتج سلب الحيوان عن الإنسان لامتناع كون الأعم مسلوبا عن الأخص، وإلا لبطل العموم.
- [١٨٨] فإذا^{٢٩٦} الضروب المنتجة أربعة. لأن اشتراط اختلاف مقدمتيه في الكيف أسقط من الأقسام الستة عشر ثمانية. واشتراط كون الكبرى كلية، أسقط أربعة أخرى، فيكون الضروب المنتجة أربعة بالضرورة.
- [١٨٩] فإن كانت^{٢٩٧} الصغرى كلية موجبة كانت [أو]^{٢٩٨} سالبة فهي مع الكبرى الكليتين تنتج سالبة كلية.
- [١٩٠] وإن كانت جزئية موجبة كانت أو سالبة، فهي مع الكبرى الكليتين [تنتج]^{٢٩٩} سالبة جزئية. لأن الأوسط لزم أحد الطرفين، وباقي الطرف الثاني فيبين الطرفين منافاة.

[الشكل الثالث]

- [١٩١] وأما الشكل الثالث، فلا ينتج إلا الجزئي، لأنه إذا إجتمع أمران -وهما الأصغر والأكبر- في شيء واحد -وهو الأوسط- حصل بينهما إلتقاء هناك وفي ما ورائه. فالإلتقاء وعدمه مشكوك. فلا جرم كانت النتيجة جزئية.

٢٩٣ م: في الاندراج. | الإنتاج: كشي، حدائق الحقائق، (كيريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٦ و.

٢٩٤ م: الاحتمال.

٢٩٥ م: فلنا.

٢٩٦ م: فإذا.

٢٩٧ م: كان.

٢٩٨ م - أو. | أو: كشي، حدائق الحقائق، (كيريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٦ و.

٢٩٩ م - تنتج. | تنتج: كشي، حدائق الحقائق، (كيريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٦ و.

[١٩٢] شرط إنتاجه: (١) [كون]^{٣٠٠} إحدى مقدمتيه كلية. وإلا لا احتمال أن يكون البعض الذي فيه الأصغر مغايرا للذي فيه الأكبر، فلا يتحد الوسط فلا يحصل / الالتقاء، كالجنس إذا حمل على بعضه أحد نوعيه وحمل على بعض الآخر النوع الآخر أو حمل على بعضه^{٣٠١} الآخر فصل النوع الأول أو سلب عنه. فإنه لا ينتج لا^{٣٠٢} لا ينتج السلب ولا الإيجاب. ومثال الأول قولنا: ”بعض الحيوان إنسان.“، ”وبعض الحيوان ليس بناطق.“ فإنه لا ينتج السلب، وهو قولنا: ”بعض الإنسان ليس بناطق.“، [مثال الثاني قولنا: ”بعض الحيوان إنسان.“، ”وبعض الحيوان فرس.“ فإنه لا ينتج الإيجاب وهو قولنا: ”بعض الإنسان فرس.“]^{٣٠٣}

[١٠٨ظ]

(٢) وكون الصغرى موجبة، لاحتمال كون الأكبر جنسا للأصغر والأوسط، أو^{٣٠٤} فصلا للأوسط. فلا يلزم من سلب إحدى النوعين عن النوع الآخر، وحمل الجنس على النوع الآخر أو حمل فصله عليه، سلب الجنس عن ذلك النوع المسلوب أو حمل الفصل على ذلك النوع المسلوب. مثال الأول قولنا: ”لا شيء من الإنسان بفرس.“، ”وكل إنسان حيوان.“ فإنه لا^{٣٠٥} لا ينتج السلب وهو قولنا: ”بعض الفرس ليس بحيوان.“ ومثال الثاني قولنا: ”لا شيء من الإنسان بفرس.“، ”وكل إنسان ناطق.“ فإنه لا ينتج الإيجاب، وهو قولنا: ”بعض الفرس ناطق.“ وإذا لم ينتج لا السلب ولا الإيجاب فلا ينتج أصلا.

[١٩٣] فاشترط^{٣٠٧} كلية إحدى مقدمتيه أسقط من الأقسام الستة عشر أربعة، واشترط إيجاب الصغرى أسقط ستة أخرى فبقيت الضروب المنتجة ستة.^{٣٠٨}

[١٩٤] لأن الصغرى الموجبة: (١) إن كانت كلية فهي مع الكبرى الموجبتين تنتج موجبة جزئية ومع الكبرى السالبتين تنتج سالبة جزئية. (٢) وإن كانت موجبة جزئية فهي مع الكبرى السالبة الكلية تنتج سالبة جزئية [ومع الكبرى الموجبة الكلية تنتج موجبة جزئية].^{٣٠٩}

٣٠٠ م - كون. | كون: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٦ظ.

٣٠١ م: بعضه على.

٣٠٢ م: الا.

٣٠٣ م - مثال الثاني... الإنسان فرس. | مثال الثاني... الإنسان فرس: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٦ظ.

٣٠٤ م: و.

٣٠٥ م: قلنا.

٣٠٦ م: فلانه.

٣٠٧ م: إشتراك: صح هامش.

٣٠٨ م: خمسة. ستة: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٧و.

٣٠٩ م - ومع الكبرى الموجبة الكلية تنتج موجبة جزئية. | ومع الكبرى الموجبة الكلية تنتج موجبة جزئية: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٧و.

[الشكل الرابع]

[١٩٥] وأما الشكل الرابع، فلا ينتج الكلي موجبا لكن ينتجه سالبة.^{٣١٠} لأن طريق إنتاج الكليتين في الشكل الرابع إندراج الأكبر تحت الأوسط المندرج تحت الأصغر إندراجا كليا.

[١٩٦] أما بالسلب أو الإيجاب، فيكون كل الأكبر أصغر ولا شيء من الأكبر بأصغر،^{٣١١} إلا أن الموجبة الكلية لما لم يجب إنعكاسها كلية لا جرم كانت النتيجة [جزئية].^{٣١٢} [والسالبة الكلية لما وجب إنعكاسها كلية كانت النتيجة كلية]^{٣١٣}

[١٩٧] وشرط إنتاج الشكل الرابع، أن لا يكون السالبة الجزئية مستعملة فيه. لأننا لو جعلنا إحدى مقدمتيه سالبة جزئية فلا بد وأن يكون الأخرى موجبة كلية. لأنه لا قياس عن جزئيتين ولا عن سالتين. وحينئذ إما أن نجعل السالبة الجزئية صغرى أو كبرى. فالأول لا ينتج لاحتمال كون الأوسط جنسا للأصغر والأكبر. [١٩٨] فإذا سلبنا الأصغر عن بعض الجنس وحملنا الجنس على فصل النوع الأول أو حملنا الجنس على نوع آخر تحت ذلك الجنس فإنه لا ينتج لا السلب ولا الإيجاب.

[١٩٩] مثال الأول: "بعض الحيوان ليس بإنسان."، "وكل ناطق حيوان." / فإنه لا ينتج السلب وهو قولنا: "بعض الإنسان ليس"^{٣١٤} بناطق.

[١٠٩]

[٢٠٠] ومثال الثاني قولنا: "بعض الحيوان ليس بإنسان."، "وكل فرس حيوان." فإنه لا ينتج الإيجاب، وهو قولنا: "بعض الإنسان فرس." وإذا لم ينتج لا السلب ولا الإيجاب لم ينتج أصلا.

[٢٠١] والثاني لا ينتج أيضا لاحتمال كون الأوسط فصلا للأصغر، وكون الأكبر جنسا له أو ما^{٣١٥} يباين الأصغر مباينة كلية. فإذا حملنا الأصغر على كل فصله وسلبنا الفصل عن بعض الجنس أو عما يباين الأصغر مباينة كلية سلبا جزئيا، فإنه لا ينتج لا السلب ولا الإيجاب .

٣١٠ م: سالبة جزئية.

٣١١ م: بالأصغر. | بأصغر: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٧و.

٣١٢ م - الجزئية، م: الكلية.

٣١٣ م - والسالبة الكلية لما وجب إنعكاسها كلية كانت النتيجة كلية. | والسالبة الكلية لما وجب إنعكاسها كلية كانت النتيجة كلية: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٧و.

٣١٤ م - ليس. | ليس: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٧ظ.

٣١٥ م: وإما. | أو ما: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٧ظ.

[٢٠٢] مثال الأول قولنا: "كل ناطق إنسان."، "وليس كل حيوان ناطق." فإنه لا ينتج السلب، وهو قولنا: "بعض الإنسان ليس بحيوان."

[٢٠٣] ومثال الثاني قولنا: "كل ناطق إنسان."، "وبعض الفرس ليس بناطق." فإنه لا ينتج الإيجاب وهو قولنا: "بعض الإنسان فرس." وإذا لم ينتج لا السلب ولا الإيجاب لم ينتج أصلا.

[٢٠٤] والشرط الثاني في إنتاج هذا الشكل، هو أن لا يكون الكبرى موجبة كلية، إذا كانت الصغرى موجبة جزئية لاحتمال كون الأوسط جنسا للأصغر والأكبر. فإذا حملنا الأصغر على بعض الجنس وحملنا الجنس على نوع آخر أو على فصل الأصغر حملا كلياً فإنه لا ينتج لا السلب ولا الإيجاب.

[٢٠٥] مثال الأول قولنا: "بعض الحيوان إنسان. وكل فرس حيوان." فإنه لا ينتج الإيجاب، وهو قولنا: "بعض الإنسان فرس."

[٢٠٦] ومثال الثاني وهو قولنا: "بعض الحيوان إنسان. فكل حيوان ناطق." فإنه لا ينتج السلب، وهو قولنا: "بعض الإنسان ليس بناطق." وإذا لم ينتج لا السلب ولا الإيجاب لم ينتج أصلا.

[٢٠٧] نقول، اشتراط شرط الأول أسقط من الأقسام الستة عشر، سبعة. واشتراط الشرط الثاني أسقط ضربا آخر. واشتراط أن لا يكونا^{٣١٦} جزئيتين ولا سالتين ولا صغرى سالبة كبراهما جزئية أسقط ثلاثة، فبقيت الضروب المنتجة خمسة.

[٢٠٨] لأن الصغرى الموجبة إن كانت كلية فهي مع الكبرى الموجبتين ينتج موجبة جزئية. مع الكبرى السالبة الكلية ينتج سالبة جزئية. وإن كانت موجبة جزئية فهي مع الكبرى السالبة الكلية تنتج سالبة جزئية. وإن كانت الصغرى سالبة كلية فهي مع الكبرى الموجبة الكلية تنتج سالبة كلية.

[الفصل التاسع] في البراهين التي تبين بها النتائج

[٢٠٩] وهي أربعة: أحدها الرد إلى ما هو الأقرب من الطبع، وذلك إما بالعكس أو بجعل كبرى صغرى والصغرى كبرى أو بهما جميعا ويعكس النتيجة حتى يحصل المطلوب.

[١٠٩ظ]

[٢١٠] أما [رد] ٣١٧ الشكل الثاني، فبعكس الكبرى. والثالث بعكس الصغرى. والرابع إما بجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى أو بعكس كليتين مقدمتيه.

[٢١١] ونظيره من الشكل الثاني قولنا: "كل إنسان حيوان. ولا شيء من الجماد بحيوان [دائماً] ٣١٨. ينتج، "لا شيء من الإنسان بجماد دائماً". بيانه بعكس الكبرى وهو قولنا: ٣١٩ "لا شيء من الحيوان بجماد." حتى يترد إلى الشكل الأول فينتج ما ذكرناه.

[٢١٢] ونظيره من الشكل الثالث قولنا: ٣٢٠ "كل إنسان حيوان. وكل إنسان ناطق. فبعض الحيوان ناطق." بيانه بعكس الصغرى، حتى يترد إلى الشكل الأول ينتج ما ذكرناه.

[٢١٣] ونظيره من الشكل الرابع قولنا: ٣٢١ "كل إنسان حيوان. وكل ناطق إنسان. فبعض الحيوان ناطق." بيانه بجعل الكبرى صغرى والصغرى كبرى، حتى يترد إلى الشكل الأول فينتج: "كل ناطق حيوان." ثم يعكس النتيجة حتى يعكس إلى المطلوب، وهو قولنا: "بعض الحيوان ناطق."

[٢١٤] والثاني البيان الخلفي، وحاصله الاستدلال بامتناع لازم أحد النقيضين على امتناعه، وبه على أن الحق هو النقيض الآخر.

[٢١٥] ونظيره من الشكل الثاني، لو كذب قولنا: "لا شيء من الإنسان بجماد دائماً." لصدق نقيضه، وهو قولنا: "بعض الإنسان جماد بالإطلاق العام." فنضم ٣٢٢ صغرى إلى الكبرى هكذا: "بعض الإنسان جماد بالإطلاق العام. ولا شيء من الجماد بحيوان دائماً." ينتج من الشكل الأول "بعض الإنسان ليس بحيوان دائماً." وقد كان: "كل إنسان حيوان بالإطلاق العام." هذا خلف.

[٢١٦] ونظيره من الشكل الثالث، لو كذب قولنا: "بعض الحيوان ناطق بالإطلاق العام." لصدق نقيضه، وهو قولنا: "لا شيء من الحيوان بناطق دائماً." فنضم ٣٢٣ كبرى إلى الصغرى هكذا: ٣٢٤ "كل إنسان

٣١٧ م - رد. | رد: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٨و.

٣١٨ م - دائماً، م: كلما.

٣١٩ م: قوله. | قولنا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٨ظ.

٣٢٠ م: قوله. | قولنا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٨ظ.

٣٢١ م: قلنا. | قولنا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٨ظ.

٣٢٢ م: فضضمه.

٣٢٣ م: فضضمه.

٣٢٤ ك: هاكذا.

حيوان بالإطلاق العام. ولا شيء من الحيوان بناطق دائما.“ فينتج من الشكل الأول: ”لا شيء من الإنسان بناطق دائما.“ وقد كان: ”كل إنسان ناطق بالإطلاق العام.“ هذا خلف.

[٢١٧] ونظيره من الشكل الرابع، لو كذب قولنا: ”بعض الحيوان ناطق بالإطلاق العام.“ لصدق نقيضه، وهو قولنا: ”لا شيء من الحيوان بناطق دائما.“ فيضم كبرى إلى الصغرى هكذا: ”كل إنسان [حيوان].^{٣٢٥} ولا شيء من الحيوان بناطق دائما.“ فينتج من الشكل الأول: ”لا شيء من الإنسان بناطق دائما.“ فينعكس: ”لا شيء من الناطق بإنسان دائما.“ وقد كان: ”كل ناطق إنسان بالإطلاق العام.“ هذا خلف.

[٢١٨] والثالث البيان اللمي، وهو ما ذكرنا في بيان شرائط إنتاج الأشكال الأربعة.

[٢١٩] الرابع البيان الافتراضي، ونظيره من الشكل الثاني في الضرب الرابع منه، وهو قولنا: ”بعض الحيوان ليس بإنسان. وكل ناطق إنسان. فبعض الحيوان ليس بناطق.“ لا يمكن بيانه / بالرد [إلى] ^{٣٢٦} الشكل [١١٠] الأول. لأن الموجبة الكلية إنما تنعكس جزئية، ولا قياس عن جزئيتين بل بالافتراض، فيفرض الحيوان الذي ليس بإنسان فرسا. فنقول: ”بعض الحيوان فرس. ولا شيء من الفرس بناطق. فبعض الحيوان ليس بناطق.“

[٢٢٠] طريق أخرى وهو أن نقول: ”لا شيء من الفرس بإنسان.“ ”وكل ناطق إنسان.“ ”فلا شيء من الفرس بناطق.“ ثم نقول: ”بعض الحيوان فرس.“ ”ولا شيء من الفرس بناطق.“ ”بعض الحيوان ليس بناطق.“

[٢٢١] ونظيره من الشكل الثالث في الضرب الرابع منه، وهو قولنا: ”كل إنسان حيوان. وليس كل إنسان بعالم. فبعض الحيوان ليس بعالم.“

[٢٢٢] لا يمكن بيانه بالرد إلى الشكل الأول لما ذكرنا أن الموجبة الكلية إنما ينعكس جزئية. ولا قياس عن جزئيتين بل بالافتراض،^{٣٢٧} فيفرض بعض الإنسان الذي هو ليس [بعالم] ^{٣٢٨} طفلا. فنقول: ”بعض الحيوان طفل. ولا شيء من الطفل بعالم. فبعض الحيوان ليس بعالم.“

٣٢٥ م - حيوان، م: ناطق. | حيوان: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ و.

٣٢٦ م - إلى، م: على. | إلى: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ و.

٣٢٧ م: إفراض. | إفراض: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ و.

٣٢٨ م - بعالم. | بعالم: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ و.

[٢٢٣] وطريق آخر وهو أن نقول: "كل طفل إنسان. وكل إنسان حيوان. وكل طفل حيوان." فينعكس "بعض الحيوان طفل." "ولا شيء من الطفل بعالم. فبعض الحيوان ليس بعالم."

[الفصل العاشر] في الاختلاطات

اختلاط الشكل الأول

[٢٢٤] وهي كل ضرب منه مائة وتسع وستون اختلاطا. لأن القضايا الثلث عشر مضروبة في نفسها، فتكون بالغة على هذا المبلغ، وهي على كثرتها مرتبة على ثلاثة أقسام:

[القسم الأول]

[٢٢٥] أما القسم الأول، وهو الأصغر متى كان داخلا بالفعل تحت الأوسط، وذلك فيما عدا الممكنتين وهو أحد عشر نوعا من القضايا، وكانت الكبرى قضية لا تعتبر فيها دوام المحمول بحسب دوام وصف الموضوع. وذلك فيما عدا المشروطتين والعرفيتين وهي تسعة [أنواع]^{٣٢٩} من القضايا، كانت النتيجة في الكل تابعة للكبرى. لأن معنى الكبرى في جميعها أن كل ما ثبت له الأوسط كيف ما كان ثبت له الأكبر أو سلب عنه إما من^{٣٣٠} غير بيان جهة إن كانت مطلقة أو مع بيان جهة خاصة إن كانت موجهة. والأصغر مما ثبت له الأوسط فيكون محكوما عليه بالأكبر بعين تلك الجهة، إلا في الصغرى الضرورية مع الكبرى السالبة الدائمة فإن النتيجة فيها تابعة للصغرى وإلا لزم كذب الصغرى.

[القسم الثاني]

[٢٢٦] القسم الثاني، في أن يضم الصغريات الأحاد^{٣٣١} عشر مع الكبرى المشروطتين والعرفيتين، وطريقه وهو أن اختلاط الكبرى المشروطة والعرفية^{٣٣٢} العامتين مع ما لا يعتبر فيه الضرورة والدوام أصلا من الصغريات، وهي المطلقة العامة والوجوديات ينتج مطلقة عامة.

٣٢٩ م - أنواع. | أنواع: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ ظ.

٣٣٠ م: إما من بعه.

٣٣١ م: الصغرى بالأحد. | الصغريات الأحاد: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ ظ.

٣٣٢ م: مع العرفية. | والعرفية: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ ظ.

[١١٠ظ]

[٢٢٧] واختلاط هذه الثلاثة / مع الكبرى الخاصتين ينتج لا دائمة. لأن استدامة وصف الأصغر للأوسط غير معلوم في الصغرى. فلا ينتج استدامته إلا الكبرى،^{٣٣٣} فلا يتعدى إليه هذا الحكم لعدم اتحاد الوسط في حق هذا الحكم. وإذا خرج هذا الحكم من البين بقي أصل الثبوت أو الانتفاء مع العامتين وهي المطلقة العامة ومع الخاصتين أصل الثبوت أو الانتفاء وهي اللادائمة مع اللادوام.^{٣٣٤}

[٢٢٨] واختلاط الصغريات التي تعتبر فيها الضرورة أو الدوام بوجه [ما]^{٣٣٥}، مع الكبرى المشروطة العامة ينتج كالصغرى. لأن مستديم المستديم^{٣٣٦} للشيء مستديم لذلك الشيء، ضرورياً إن كانت الضرورة مشتركة بينهما، ومحتملاً له إن لم يكن الضرورة مشتركة بينهما إلا مع الصغرى الخاصتين، فإن النتيجة فيهما عامة لا بالصغرى.^{٣٣٧}

[٢٢٩] ومع الصغرى الوقتيتين، فإن النتيجة فيهما وقتي محتمل للضرورة^{٣٣٨} والدوام. لأن استثناء نقيض المقدم لا ينتج نقيض التالي.

[٢٣٠] ومع الكبرى العرفية العامة ينتج كالكبرى، لما ذكرنا أن مستديم^{٣٣٩} المستديم للشيء مستديم لذلك الشيء.

[٢٣١] واستثناء نقيض المقدم لا ينتج نقيض التالي إلا في الصغرى الوقتيتين. فإن النتيجة فيهما وقتي مطلق محتمل للضرورة والدوام. لأن مستلزم المستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء.

[٢٣٢] واستثناء نقيض المقدم لا ينتج نقيض التالي في الصغرى الضرورية والدائمة. فإن النتيجة فيهما تابعة للصغرى وإلا لزم كذب الصغرى إلا في الصغرى الضرورية مع الكبرى الموجبة العرفية العامة. فإنه لا يمكن بيانه بالشكل الأول ولا بالتالي بل النتيجة فيه دائمة وبيانه باللم.

٣٣٣ م: اللاكبر. | إلاكبرى: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ظ.

٣٣٤ م: ومع اللادوام وهي اللادائمة. | وهي اللادائمة مع اللادوام: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ظ.

٣٣٥ م - ما. | ما: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ظ.

٣٣٦ م: المستديم مستديم. | مستديم المستديم: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٨٩ظ.

٣٣٧ م: عامة الصغرى. | عامة لا بالصغرى: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠و.

٣٣٨ م: الضرورة. للضرورة: | كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠و.

٣٣٩ م - مستديم، صح هامش.

[٢٣٣] ومع الكبرى الخاصتين لا ينتظم منهما قياس صادق المقدمات، ومن الصغرى الضرورية والدائمة،^{٣٤٠} قياس صادق المقدمات. لأن ذلك مما يستلزم دوام الأكبر، و[[إلا]^{٣٤١} دوامه^{٣٤٢} بحسب دوام ذات الأوسط، وذلك محال.

[٢٣٤] ومع ما عدهما، فإن النتيجة في اختلاط المشروطتين مشروطة خاصة، وفيما عدها عرفية خاصة. لأن مستديم المستديم للشيء لا دائما، مستديم لذلك الشيء لا دائما إلا في الصغرى الوقتيتين، فإن النتيجة فيهما مع الكبرى المشروطة الخاصة بالصغرى، ومع العرفية الخاصة وقتي مطلق لا دائما. لأن مستلزم المستلزم للشيء لا دائما مستلزم لذلك الشيء لا دائما.

[القسم الثالث]

[٢٣٥] القسم الثالث في ضم الصغرى الممكنتين إلى الكبيريات الثلاثة عشرة، وهو:

(١) مع الكبيريات / الغير المحتملة للضرورة ينتج ممكنة خاصة. لأن مستلزم المستلزم لنفسه بالإمكان مستلزما لصفة ذلك الشيء لنفسه بالإمكان على الاحتمال الذي كان ثابتا لذلك الشيء، لاستحالة ارتفاع إمكان [الأكبر]^{٣٤٣} الذي هو ضروري للأوسط بتقدير من التقادير الممكنة [وقوعها في العقل].^{٣٤٤} وهو تقدير صدق الصغرى بالفعل.

[١١١و]

(٢) ومع الكبيريات المحتملة للضرورة ينتج ممكنة عامة. لأن الكبرى إن صدقت ضرورية، كانت النتيجة ضرورية. وإن كانت غير ضرورية، كانت النتيجة ممكنة خاصة. والمشارك بينهما إنما هو الإمكان العام.

(٣) ومع الكبرى الضرورية ضرورية لما ذكرنا، لامتناع إرتفاع الضرورة على تقدير من التقادير الممكنة.^{٣٤٥}

٣٤٠ م: ولا الدائمة.

٣٤١ م - إلا. | إلا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠ و.

٣٤٢ م: دوام.

٣٤٣ م - الأكبر. | الأكبر: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠ ظ.

٣٤٤ م - وقوعها في العقل. | وقوعها في العقل: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠ ظ.

٣٤٥ م: من التقادير الممكنة وإن صدقت لا ضرورية.

في اختلاطات الشكل الثاني

[٢٣٦] وهي أيضا مرتبة على ثلاثة أقسام: [٢٣٧] القسم الأول، وهو أن إحدى مقدمتي القياس في هذا الشكل^{٣٤٦} متى كانت ضرورية أو دائمية [والأخرى أية]^{٣٤٧} قضية كانت، كانت النتيجة مع الضرورية ضرورية ومع الدائمة دائمة، وإلا لزم كذب الصغرى إلا في الصغرى الممكنتين مع الكبرى السالبة الدائمة. فإن النتيجة فيهما ممكنة عامة، بيانه بالرد إلى الشكل الأول بعكس^{٣٤٨} الكبرى. وباقي الاختلاطات من الممكنتين والدائمة عقيم، لجواز أن تكون الصفة الدائمة للشيء مسلوبة [عنه]^{٣٤٩} بالإمكان وبالعكس مع أنه لا يمكن سلب الشيء عن نفسه ألبتة.

[٢٣٨] القسم الثاني، وهو أن يكون أحد السبعة التي لا تقبل سوابها العكس كبرى [للصغرى]^{٣٥٠} الأحد عشر وهو ما عدا الضرورية والدائمة. فالقياس في هذا القسم عقيم، لجواز اختلاف الشيء الواحد في العوارض في الأحوال المختلفة، وامتناع سلب الشيء عن نفسه.

[٢٣٩] القسم الثالث، وهو أن يكون أحد الأربعة المنعكسة كبرى لهذه الصغريات. [وهو مع الصغريات]^{٣٥١} السبع سوى الممكنتين ينتج مطلقة عامة، إلا في الكبرى السالبة الخاصتين، فإن البيان فيهما بعكس سالبها، فتكون النتيجة كعكسها، وإلا لزم كذب الصغرى. أما في العامتين فظاهر.

[٢٤٠] وأما في الخاصتين، فلأنه متى صدق [نقيض]^{٣٥٢} النتيجة فيهما وهو الدائمة بطل خصوصهما، وإلا لزم المحال الذي ذكرناه في أقسام الصغرى الدائمتين مع الكبرى الخاصة. وإذا بطل خصوصهما بقي العموم، لأننا نتكلم بتقدير المقدمتين. وإذا بقي العموم لزم كذب الصغرى كما لزم في / العامتين، إلا في الصغرى الوقتيتين، فإن النتيجة فيهما مع الكبرى المشروطتين كالصغرى في الخاصة ومحتمل للضرورة والدوام في العامة لما مر في الشكل الأول. ومع العرفيتين وقتي مطلق.

[١١١ظ]

٣٤٦ م: هذه.

٣٤٧ م - والأخرى أية. | م: أو دائمية مع أنه قضية كانت.

٣٤٨ م: ويعكس. بعكس: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠ ظ.

٣٤٩ م - عنه. | عنه: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠ ظ.

٣٥٠ م - للصغرى. | م: للضروريات. | للصغرى: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٠ ظ.

٣٥١ م - وهو مع الصغريات. | وهو مع الصغريات: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩١ و.

٣٥٢ م - نقيض. صح هامش.

[٢٤١] وأما الصغرى الممكنتين، فاختلاطهما مع موجبات هذه الأربعة عقيم لا ينتج لما مر بيانه في اختلاطهما مع الدائمة الموجبة. ومع سوالبها فإنه ينتج مع العامتين ممكنا عاما، ومع الخاصتين ممكنا خاصا لما مر في الشكل الأول. ومع الأربعة ينتج مشروطة عامة إن كانت التأليف من المشروطتين وإلا ينتج عرفية عامة، إلا في السالبة الخاصتين، فإن النتيجة فيهما تابعة لعكس السالبة.

[٢٤٢] والبيان في الكل بعكس الكبرى إن كانت سالبة ولا يجعل^{٣٥٣} الكبرى صغرى، إن كانت موجبة والصغرى كبرى وعكسها حتى يترد إلى الشكل الأول. ثم عكس النتيجة حتى يحصل المطلوب، وبالخلف إن كانت الصغرى سالبة جزئية.

في اختلاط الشكل الثالث

[٢٤٣] جهة النتيجة هاهنا كالأول إلا في اختلاطات الصغريات التي تعتبر فيها الضرورة أو الدوام، وهي الوقتيتان والدائمتان والعرفيتان والمشروطتان. فإن النتيجة ههنا مع الكبرى العامتين مطلقة عامة، ومع الكبرى الخاصتين وجودية لا دائمة، [مع الكبرى السالبة الدائمة دائمة].^{٣٥٤} لأن عكس الموجبة غير حافظة للجهة.

[٢٤٤] والبيان في الكل بعكس الصغرى إن كانت الكبرى كلية، وبالخلف إن كانت جزئية.

في اختلاط الشكل الرابع

[٢٤٥] وهو ينتج في ضريه الأولين المنتجتين للموجبة مطلقا عاما إن كان الاختلاط منه أو مما يدخل تحته من القضايا بسيطا كان الاختلاط أو مركبا.

[٢٤٦] وينتج ممكنا عاما إن [كان]^{٣٥٥} الاختلاط من الممكنين بسيطا كان الاختلاط أو مركبا إلا في الصغرى الضرورية مع الكبرى الممكنين، فإن النتيجة فيهما مطلقة عامة.

[٢٤٧] والبيان في الكل بجعل الكبرى صغرى، والصغرى كبرى ويعكس النتيجة، وعكس الكبرى أيضا ليرتد إلى الأول حتى يحصل المطلوب.

٣٥٣ م: ويجعل. | ولا يجعل: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩١ ظ.

٣٥٤ م - مع الكبرى السالبة الدائمة دائمة. | مع الكبرى السالبة الدائمة دائمة: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩١ ظ.

٣٥٥ م - كان. | كان: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩١ ظ.

[٢٤٨] وأما في ضرورة الثالثة المنتجة السالبة فينتج إن كان الاختلاط من السوالب السبع الغير المنعكس صغرى كانت السالبة أو كبرى لامتناع عكسها.

[٢٤٩] وإن كان الاختلاط من الستة المنعكسة فينتج مع السالبة الضرورية ضرورة، ومع السالبة الدائمة دائمة إلا في الصغرى الممكنين مع الكبرى السالبة / الدائمة. فإن النتيجة فيهما ممكنة عامة وعلى العكس عقيم.

[٢٥٠] والبيان في الكل بعكس الصغرى إن كانت موجبة ويجعلها كبرى [والكبرى صغرى] إن كانت سالبة. ثم عكس النتيجة حتى يحصل المطلوب، وينتج مع أحد الأربعة الباقية إن كان كبرى مطلقا عاما، إلا في الصغرى الممكنتين فإن النتيجة فيها ممكنة عامة.

[٢٥١] والبيان في الشكل بعكس الصغرى حتى يرتد إلى الثاني أو بعكس كلتي مقدمتيه حتى يرتد إلى الشكل الأول،^{٣٥٧} فينتج المطلوب.^{٣٥٨}

[٢٥٢] واختلاط الصغرى المشروطة العامة مع الموجبات الستة المنعكسة سوابها ينتج كالكبرى، لأن في الكبرى الخاصتين فإن النتيجة فيهما عامة تابعة للكبرى.

[٢٥٣] واختلاط الصغرى العرفية العامة مع هذه الموجبات الستة المنعكسة سوابها ينتج كالصغرى إلا مع كبرى الدائمتين، فإن النتيجة فيهما تابعة للكبرى.

[٢٥٤] واختلاط الصغرى الخاصتين مع نفسيهما وعامتهما ينتج^{٣٥٩} بعكس الصغرى وإن كان الاختلاط مركبا مع الدائمتين فإن النتيجة فيهما تابعة للكبرى.

[٢٥٥] واختلاط الصغرى الخاصتين مع نفسيهما ومع عامتهما ينتج بعكس الصغرى وإن كان الاختلاط بسيطا، وبالعكس العرفي العام إن كان الاختلاط مركبا، ومع الدائمتين لا ينظم قياس صادق المقدمات كما مر في الشكل الأول.

٣٥٦ م - والكبرى صغرى. | والكبرى صغرى: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩١ ظ.

٣٥٧ م: أو بعكس كلتي مقدمتيه حتى يرتد إلى الثاني، أو بعكس كلتي مقدمتيه حتى يرتد إلى الشكل الأول.

٣٥٨ م: المطلوب وإن كان أحد السوالب الأربع صغرى.

٣٥٩ م: وينتج.

[٢٥٦] والبيان^{٣٦٠} في الكل بعكس الصغرى حتى يرتد إلى الشكل الثاني، أو يجعل الكبرى صغرى، والصغرى كبرى حتى يرتد إلى الشكل الأول. ثم يعكس النتيجة ليحصل المطلوب.

[٢٥٧] واختلاط أحد الأربعة إن كان صغرى مع موجبات، السوالب الغير المنعكسة عقيم، لا ينتج لامتناع عكس نتائج هذه الاختلاطات في الشكل الأول لما مر، وافتقار حصولها ينتج في الشكل الرابع إلى عكسها وباللّه التوفيق.

[ال] فصل [الحادي عشر] في الشرطيات

[في القياس الإقتراني]

[٢٥٨] [أما الإقتراني]^{٣٦١} وهو على^{٣٦٢} أنواع كثيرة إلا أنا نذكر منها [ما هو]^{٣٦٣} أقرب إلى الطبع.

[٢٥٩] والأول، ما يتركب من المتصلات، والمنتج منها ما يكون الشركة في جزء تام. والمشارك فيه إن كان تاليا في الصغرى مقدما في الكبرى فهو الشكل الأول. وإن كان تاليا فيهما جميعا فهو الشكل الثاني. فإن كان مقدما فيهما جميعا فهو الشكل الثالث. وإن كان مقدما في الصغرى تاليا في الكبرى فهو الشكل الرابع. شرائط الإنتاج ها هنا ما مر في الحمليات.

[٢٦٠] والثاني، ما يتركب من المنفصلات. والأقرب منها إلى الطبع ما يكون على نهج الشكل الأول. كقولنا: "هذا العدد / إما زوج أو فرد"، "وكل فرد [إما]^{٣٦٤} واحد أو منقسم بغير متساويين." فينتج: "هذا العدد إما زوج أو واحد أو منقسم بغير متساويين."

[١١٢ظ]

[٢٦١] والثالث، ما يتركب من المتصلات والمنفصلات. والأقرب منهما إلى الطبع ما يكون المتصلة صغرى والمنفصلة كبرى، [والشركة في جزء غير تام].^{٣٦٥} كقولنا: "هذا العدد إن كان منقسما بمتساويين فهو زوج. وكل زوج فهو إما زوج أو فرد أو زوج زوج أو زوج زوج وفرد." ينتج: "إن كان هذا العدد منقسما بمتساويين فهو إما زوج فرد أو زوج زوج أو زوج زوج وفرد."

٣٦٠ م: وبيان، صح هامش.

٣٦١ م - أما الإقتراني. أما الإقتراني: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٢ و.

٣٦٢ م: وهي. | وهو على: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٢ و.

٣٦٣ م - ما هو. | ما هو: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٢ و.

٣٦٤ م - إما. | إما: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٢ ظ.

٣٦٥ م - والشركة في جزء غير تام. | والشركة في جزء غير تام: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٢ ظ.

[٢٦٢] والرابع ما يتركب من الحمليات والمتصلات فهو على قسمين: أحدهما: أن تكون الحملية صغرى والمتصلة كبرى. كقولنا: ”هذا الفعل عدل. وكلما كان الفعل عدلا فهو حسن. فهذا الفعل حسن.“
والثاني أن تكون المتصلة صغرى والحملية كبرى. كقولنا: ”إن كان هذا الفعل ظلما فهو قبيح. وكل قبيح [فهو]^{٣٦٦} مما يستحق الذم عليه. ينتج: إن كان هذا الفعل ظلما فهو مما يستحق الذم عليه.“
[٢٦٣] والخامس مما يتركب من الحمليات والمنفصلات. والأقرب منها إلى الطبع ما يكون الحملية منها صغرى والمنفصلة كبرى. كقولنا: ”هذا الشيء عدد. وكل عدد فهو إما زوج أو فرد.“ ينتج: ”هذا الشيء إما زوج أو فرد.“

[الفصل الثاني عشر] في القياس الإستثنائي

[٢٦٤] وهو الذي يكون النتيجة أو نقيضها مذكورا فيه بالفعل، وهو مركب من مقدمتين: أحدهما شرطية والأخرى وضع لأحد^{٣٦٧} جزئهما أو رفع له، حتى يلزم وضع الجزء الآخر أو رفعه.
[٢٦٥] ثم اعلم بأن المتصلة ينتج فيها استثناء عين^{٣٦٨} المقدم لعين التالي واستثناء نقيض التالي لنقيض المقدم، وإلا كذب اللزوم، وعلى العكس لا ينتج. وإلا لارتفع إحتمال العموم.
[٢٦٦] والمنفصلة الحقيقية التي هي ذات جزئين، فاستثناء عين كل واحد منهما ينتج نقيض الآخر، واستثناء نقيض كل واحد منهما ينتج عين الآخر. وإلا لكذب العناد في الثبوت والانتفاء جميعا.
[٢٦٧] وفي ذوات الأجزاء: فاستثناء عين كل واحد منهما ينتج نقيض البواقي، واستثناء نقيض كل واحد منهما ينتج منفصلة مركبة من بواقي الأجزاء. كقولنا: ”هذا العدد إما زائدا أو ناقصا أو متساو [لعدد آخر].^{٣٦٩} ولكنه ليس بزائد.“ ينتج: ”[فهو]^{٣٧٠} إما ناقص أو متساو [لعدد آخر].“^{٣٧١}

٣٦٦ م - فهو. | فهو: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٢ ط.

٣٦٧ م: لأحدهما.

٣٦٨ م: غير.

٣٦٩ م - لعدد آخر.

٣٧٠ م - فهو. | فهو: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٣ و.

٣٧١ م - لعدد آخر.

[٢٦٨] وأما المنفصلة المانعة من الجمع، فاستثناء عين كل واحد منهما ينتج^{٣٧٢} نقيض الآخر، وإلا لكذب العناد في الثبوت. ٣٧٣ / واستثناء نقيض كل واحد منهما [لا]^{٣٧٤} ينتج عين الآخر، وإلا لكذب العناد في الانتفاء.

[٢٦٩] وأما المنفصلة المانعة من الخلو، فاستثناء نقيض كل واحد منهما ينتج عين الآخر، وإلا لكذب العناد في الانتفاء. واستثناء كل واحد منهما لا ينتج نقيض الآخر، وإلا لكذب العناد في الثبوت والله أعلم بالصواب.

المصادر:

– حقائق الحقائق؛

زين الدين الكشي (ت. ١٢١٠هـ/١٦٠٧م – ١٢٢٨هـ/١٦٢٥م).
مكتبة السليمانية، قسم كبريلي فاضل أحمد باشا الرقم ٨٦٤.

– الموجز في المنطق؛

زين الدين الكشي (ت. ١٢١٠هـ/١٦٠٧م – ١٢٢٨هـ/١٦٢٥م).
كتبخانه مجلس شورای ملی، قسم المنطق، إيران، الرقم: ٩٤٦٣.

تحقيق وترجمة وتقييم التصورات من المنطق لحدائق الحقائق لعبد الرحمن بن محمد زين الدين الكشي؛
علي رضا شاهين.

جامعة أنقرة، رسالة الماجستير، أنقرة ٢٠١٧.

٣٧٢ م: لا ينتج. | ينتج: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٣ و.
٣٧٣ هنا في آخر ورق [١١٢ظ] بعد عبارة “في الثبوت” قد اختلط ورق آخر بين أوراق كتاب الكشي “الموجز في المنطق”. هذا الورق مسجل في النسخة المكتبة برقم [١١٣] و، و[١١٣ظ]. حين بحثنا عن هذا الورق رأينا يتكلم المؤلف فيه عن عكس المستوى في القضايا الموجهة. لكن الموضوع التي وضع الورق فيه في كتاب الكشي “الموجز في المنطق”، كشي يوضح القياس الإستثنائي. حين بحثنا عن هذه المجموعة التي كتاب الكشي فيه، رأينا أن بعض أوراقه قد اختلطت. مثلاً في المجموعة، في ورق [١٣٣ظ] يوجد مختصر للمنطق يبدأ كذلك: بسم الله الرحمن الرحيم “في علم المنطق”. الورق [١١٣] و، و[١١٣ظ] الذي وضع في كتاب الكشي الموجز في المنطق يجب أن يوضع بعد [١٣٧ظ].
٣٧٤ م - لا. | لا: كشي، حدائق الحقائق، (كبريلي فاضل أحمد باشا: ٨٦٤)، ٩٣ و.

C. Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık* İsimli Eserinin Tercümesi

[*el-Mûcez fi'l-Mantık*]

Bismillahirrahmanirrahim

Zeynuddin el-Keşşî'nin *el-Mûcez fi'l-Mantık*'ı, Allah ona rahmet etsin.

[1] Makamına ve burhanının parlaklığına (açıklığına) yakışır bir şekilde hamd Allah'adır. Salât Muhammed'in (s.a.v) ve onun ailesinin üzerine olsun.

[Birinci Bölüm Tasavvurlar Hakkında]

[Birinci] Fasl Anlamlı Söz Hakkında

[Lafızların Manaya Delâleti]

[2] Anlamlı söz:

- Ya isimlendirdiği şeyin tamamına nispeti ifade eder, insanın düşünen canlıya nispetinde olduğu gibi ve bu *mutabakat yoluyla delâlettir*.
- Ya da parçası olması bakımından isimlendirdiği şeyin bir parçasına nispeti ifade eder, sadece canlıya ya da düşünene nispetle insan gibi ve bu *tazammun yoluyla delâlettir*.
- Ya da zihnin isimlendirilen şeyden kendisine intikal ettiği lazîmi hârice nispeti ifade eder, cesura nispetle aslan gibi ve aptala nispetle eşek gibi ve bu *iltizam yoluyla delâlettir*.

[Hakikat ve Mecaz]

[3] Bunlardan birincisi olan mutabakat yoluyla delâlet "hakikat" olarak isimlendirilir; diğer ikisi olan tazammun ve iltizam yoluyla delâlet ise mecaz olarak isimlendirilir. Bunlardan birincisi bütünü isminin parçaya söylenmesi olarak isimlendirilir. İkincisi melzûmun isminin lazıma hamledilmesi olarak isimlendirilir.

Lafzın kendisine nakledilene delâleti kendisinden nakledilene delâletinden daha kuvvetli olabilir.

[4] (1) Eğer nakleden şeriat ise *şer'î olarak nakledilen lafızlar* olarak isimlendirilir mesela zekât, namaz, oruç ve bunların dışındakilerin isimleri gibi. (2) Eğer nakleden genel örf ise *örfi olarak nakledilen lafızlar* olarak isimlendirilir, ata nispetle binek (dâbbe) ismi gibi. (3) Eğer nakleden özel örf ise *ıstılâhî olarak nakledilen lafızlar* olarak isimlendirilir, nahivcilerin, astrologların ve bu ikisi dışındaki ilim ehlinin terimleri gibi.

[5] Bazen bu şekilde olmayabilir de bu durumda kendisinden nakledilene nispetle “hakikat” ve kendisine nakledilene nispetle “meczaz” olarak isimlendirilir.

[6] Mutabakat yoluyla delâlet eden: (1) Ya kendisinin bir parçası olduğunda onun parçası bir şeye delâlet eder. Zeyd'in evi ve Amr'ın çocuğu gibi ve bu mürekkeptir. (2) Ya da kendisinin bir parçası olduğunda onun parçası bir şeye delâlet etmez ve bu müfrettir.

[7] Müfret:

(1) Ya tanım ve hakikat bakımından lafızı tek olur ancak anlamları farklı olur. “Gören göz”, “kaynayan göz”, güneş ve altın gibi ve satış akdi yapan “müşteri” ile astrologların şans saydıkları “müşteri” gibi ve hayız ve temizlik için kullanılan kur' ((كُرْ) gibi. İşte bunlar “eş sesli (müşterek) isimlerdir” ve manalarından her birine nispetle “mücmel” olarak isimlendirilirler.

(2) Ya da lafızları aynı, manaları farklı olur ancak bu tanım ve hakikat bakımından değil aksine bu farklılık sadece sayı bakımından olur. Mesela fertlerine nispetle canlı gibi, şahıslarına nispetle insan gibi ve fertlerine nispetle at gibi. İşte bunlar “eşit anlamlı” (mutevati) isimlerdir yani fertleri mana bakımından uyuşanlardır.

(3) Ya da hem lafız hem de mana bakımından çok olurlar (farklı lafızlar farklı anlama gelir) ve bunlar “ayrı (mütebayin) lafızlardır”, ister bunlar bir şeyin zatına delâlet etsin ya da bunlardan biri zata delâlet etsin diğeri ise sıfata delâlet etsin *seyf* (kılıç) ve *sârim* (keskin) gibi. Ya da zat ve sıfatın bütününe delâlet etsin Hindistan'a müntesip olma vasfı ile beraber kılıcın zatına delâlet eden “muhenned” gibi. Ya da bir şeyin sıfatına delâlet etsin düşünen ve fasih olma gibi.

[8] Sonra müfret lafız:

- Ya tek başına kendisiyle haber vermeye elverişli olmaz ki o “edattır”.
- Ya da tek başına kendisiyle haber vermeye elverişli olur. Bu da: (1) Ya varlığının arazlarıyla belli bir zamana delâlet eder ve o çekiminde mastara ârız olan şekillerdir “vurdu vuruyor” gibi ve bu “kelimedir”. (2) Ya da belli bir zamana delâlet etmez ve o “isimdir”.

[Tikel ve Tümel]

[9] İsim: (1) Ya manasının kendisini tasavvur etmek kendisinde ortaklığın olmasını engeller, Zeyd ve Amr gibi. Bu “lafzen âlem (özel isim)”dir mana bakımından tikel ve tekildir. (2) Ya da (manasının kendisini tasavvur etmek kendisinde ortaklığın vuku bulmasını) engellemez, mesela insan gibi. Bu ise tümeldir (külli) ve “mutlak lafız” olarak isimlendirilir.

[İkinci Fasil Beş Tümel Hakkında]

[10] Tümel: (1) Ya mahiyetin tamamı olur (2) Ya da mahiyete dâhil olur. Mahiyete dâhil olan tümel, mahiyetin ancak kendisinin varlığından sonra var olduğu ve kendisinin yokluğunda mahiyetin de hariçte ve zihinde birlikte yok olduğu şeydir ve mahiyete dâhil olan tümel bu mahiyet için zâtî olarak isimlendirilir. (3) Ya da tümel mahiyetin dışında olur ki o bu şekilde (mahiyetin zâtî'si) olmayandır ve bu onun ârâzî olarak isimlendirilir.

[11] Mahiyete dâhil olan (tümel):

- (1) Ya “O nedir? sorusunun cevabında hakikatleri bakımından farklı olan birçok şey hakkında söylenen” olur ve o “ikisi arasındaki ortak parçanın tamamıdır” cevher, cisim, nefsi olan cisim ve canlı gibi. İşte bu “cinstir”. Çünkü cins “O nedir? sorusunun cevabında hakikatleri bakımından farklı olan birçok şey hakkında söylenen tümeldir.” Cinsin dört mertebesi vardır.
- (2) Ya da “o hangi şeydir? sorusunun cevabında sayı bakımından farklı olan birçok şey hakkında söylenen” olur ve o ayırt edici cüz'ün tamamıdır, mesela düşünene nispetle canlı gibi. Bu ise ayırmadır (fasıl). Çünkü ayırım: “O hangi şeydir? sorusunun cevabında sayı bakımından farklı olan birçok şey hakkında söylenen tümeldir.” Ayırımın ademe (yokluğa) ait olması caiz de-

ğildir, çünkü yokluğun varlıktan bir parça olması caiz değildir. Onun türün cinsteki hissesinin varlığı için illet olması gerekli değildir. Çünkü büyüyen cisim bitkilerin ve canlıların cinsidir ve onlardan her birinin imtiyazı diğerinin aynıdır, bu cisimlerin kurucu olmasını (kâim) güçlendirir, bir şey ile kaim olan da o şeye muhtaç olur. Bu durumda onun illeti olması imkânsız olur.

[12] Fasıllar da:

- (1) Cinsi “bölen” olur,
- (2) Türü “kuran” olur.

Cinsin kurucu unsuru olan her şey türün de kurucu unsuru olur ve bunun aksi doğru değildir. Türü bölen her şey cinsi de böler ancak bunun aksi doğru değildir.

[13] Mahiyetin kendisi olan tümele gelince:

- (1) Ya o nedir? sorusunun cevabında sadece sayı bakımından farklı olan birçok şey hakkında söylenen olur, mesela fertlerine nispetle insan gibi. Bu *bakiki türdür*. Çünkü o “o nedir? sorusunun cevabında sadece sayı bakımından farklı olan birçok şey hakkında söylenen tümel”dir.
- (2) Ya da kendisinin üstündeki cinsin konusu ve ondan bir kısım olur, yani “o nedir? sorusunun cevabında onun için ve onun dışındaki cinsler için söylenir, mesela canlıya nispetle insan gibi. Bu itibar *görelî türdür* ve onun da aynı şekilde dört mertebesi vardır.

[14] Çünkü görelî tür:

- (1) Ya üzerinde bir tür olur fakat altında bir tür olmaz mesela at gibi ve bu *son türdür* ve “türlerin türü” olarak da isimlendirilir.
- (2) Ya da bunun aksi olur mesela cisim gibi ve o *yüksek türdür*.
- (3) Ya da üstünde ve altında bir tür olur canlı ve büyüyen cisim gibi ve bu *orta türdür*.
- (4) Ya da üstünde ve altında bir tür olmaz. Melek gibi ve bu *müfret tür*'dür.

[15] Bu şekilde bunu cinslerin mertebeleri hakkında söyleyebiliriz ancak yüksek cins orda cinslerin cinsidir son cins değil. Eğer cevher cins olmazsa müfret cins akıldır.

[16] (3) Mahiyetin haricinde olan tümele gelince o:

- (1) Ya tek bir türe özgü olarak mahiyetin lazımı olur, mesela insana nispet ile bil kuvve gülen gibi. Bu özelliştir (hâssa).
- (2) “Ya da bir türden daha fazlası” için söylenen tümel olur, mesela birçok türe nispetle hareket eden ve mevcut olan gibi. Bu da genel ilinektir (ârâz-ı âm).
- (3) Ya da mahiyetin lazımı olmaz ve o “kendisinden ayrılabilen ârâzdır”. Bu da eğer sadece bir türe özgü ise “özellik (hâssa)” olarak bir türden daha fazlasında bulunuyorsa “genel ilinek (ârâz-ı âm)” olarak isimlendirilir. İlinek:
 - (a) Ya hızlı kaybolan olur: Utananın yüzünün kızarıklığı ve korkan birinin yüzündeki sarılık gibi.
 - (b) Ya da yavaş yok olan olur: Gençlik ve yaşlılık gibi.

[Mürekkep]

[17] Mürekkepler:

- (1) Ya “takyîdî” (kayıtlanmış) olur insanın tanımında düşünen canlının kullanılması gibi.
- (2) Ya da haberî (bildirimsel) olur ve bu önermedir.
- (3) Ya da mürekkep takyîdî ve haberî olmaz. Takyidi ve haberi olmayan da ya öncelikli olarak, ifade edilen bir şeyin talebini ifade eder ya da bunu ifade etmez. Eğer öncelikli olarak ifade edilen bir şeyin talebi ise talep edilen şey ya eşyanın mahiyetidir ve bu sorudur. Ya da muhataptan sadır olan fiillerdir. Bunlar yukarıdan olursa *emir* aşağıdan olursa *istek/sual* eşitlik ile beraber *dilemedir*. Bu şekilde “Ruh nedir ?” ve “Bana ruhun mahiyetini anlat” sözleri arasındaki fark ortaya çıktı. Çünkü bunlardan birincisinin amacı ruhun mahiyeti, ikincisinin amacı ise bu mahiyeti anlamaktır. Eğer ikincisi olursa o *tenbibtir* ve *beklenti*, *yemin* ve *nida* bunun içine girer.

[Üçüncü Fasal Tanımlama Hakkında]

[18] Tanımlamaya gelince; o:

- Ya cins ve ayırım ile olur, “İnsan düşünen canlıdır” sözümüz gibi. Bu tam özsel tanımdır (hadd-i tâm).

- Ya da tanımlama sadece ayırım ile olur, “İnsan düşünerdir” sözümüz gibi. Bu eksik özsel tanımdır (hadd-i nâkıs).
- Ya da tanımlama cins ve özellik (hâssa) ile olur, “İnsan gülen canlıdır” sözümüz gibi. Bu tam ilintisel tanımdır (resm-i tâm).
- Ya da tanımlama sadece özellik ile olur, “İnsan gülerdir” sözümüz gibi. Bu eksik ilintisel tanımdır (resm-i nâkıs).

[İkinci Bölüm Tasdikler Hakkında]

[Birinci Fasal Önermenin Mahiyeti Hakkında]

- [19] Önermeye gelince; “Önerme, doğru ve yanlış olması muhtemel olan bir sözdür”. Bizim şu sözümüz gibi: “Cisim hareketlidir” yani cisim harekete sahiptir. Bu “türeme yoluyla yükleme” olarak isimlendirilir. Yine bizim şu sözümüz gibi: “Hareketli olan cisimdir”, yani harekete sahip olan cisimdir ve bu “muva-tat” (eşitlik yüklemesi) olarak isimlendirilir.
- [20] Önermede hüküm:
- (a) Ya daha önce söylediğimiz gibi³⁷⁵ kesin (câzim) olur ve bu “yüklemler önerme”dir.
 - (b) Ya da hüküm bir şarta bağlı olur ve bu “şartlı önerme”dir.
- [21] Bir şarta bağlı olan önermede:
- (a) Ya önbitişen ile ardbitişen arasında bir lüzum ilişkisi vardır. Bu bitişik şartlı önermedir. Şu sözümüz gibi: “Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur”.
 - (b) Ya da önbitişen ile ardbitişen arasında inad (ayırışma) ilişkisi vardır. Bu da ayrık şartlı önerme olur. Şu sözümüz gibi: “Her sayı ya çifttir ya da tektir”.
- [22] Yüklemler önermeye gelince; onun bir konusunun olması gerekir ve bu kendisi hakkında hüküm verilendir (mahkûm-u aleyh) bir de yüklemının olması gerekir ve bu kendisi ile hüküm verilendir (mahkûm-u bih). Konu ve yüklem

375 Keşşî “daha önce söylediğimiz gibi” derken muhtemelen başka eserlerini kast ediyor. Çünkü bu eserinde önermede hüküm konusunu ilk kez ele alıyor. Hadâiku'l-Hakâik'te de aynı üslubu kullanmakta ve önermeler konusuna yeni başlarken “daha önce söylediğimiz gibi” demektedir.

kelam terminolojisinde mevsuf ve sıfat olarak isimlendirilir, nahiv terminolojisinde de mübteda ve haber olarak isimlendirilir.

- [23] Bir şeyin kendisi konu olduğu zaman onun o olması bakımından bil fiil konu olması gerekli değildir. Aksine ister mazi olsun ister şimdiki zaman olsun isterse de gelecek zaman olsun onun sadece o olması bakımından bil fiil cümlede olması konu olması için yeterlidir.

[Yüklemli Önermede Nicelik ve Nitelik]

- [24] Eğer konu bir şahıs ise önerme “*mabsusa*” (tekil) olarak isimlendirilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Zeyd kâtipdir veya Zeyd kâtip değildir”.

- [25] Eğer konu tümel ise:

- (a) Ya “Her” ya da “Bazı” ya da “Hiçbir” ya da “Hiçbiri” ya da “Hepsi değil” ya da “Bazısı değil” niceliklerden biri ile sınırlanır/belirlenir: Bunlar, hükümün kendisi hakkında sabit olduğu ölçünün niceliğine delalet eden lafızlardır. Bu önermeler “*mabsûra*” ve “*müsevvera*” olarak isimlendirilir.
- (b) Önerme ister olumlu olsun isterse de olumsuz olsun bu niceliklerden biri ile sınırlanmaz ise “*mühmele*” (belirsiz, ihmal edilmiş) olarak isimlendirilir. Bizim şu sözümüz gibi: “İnsan gülerdir” ve “İnsan gülen değildir.” Mühmele önerme, doğruluğu tümelin değil, tikelin doğruluğuna bağlı olduğundan tikel hükmündedir.

- [26] Niceliği belirli (mahsûre) önermeler şu kısımlara ayrılır:

- (a) Tümel: Tümel önermeler “her” ya da “hiçbir” ya da “hiç biri” niceleyicileri ile belirlenmiştir. Bu önermeler genel (âmme) olarak isimlendirilir.
- (b) Tikel: Tikel önermeler “bazı” ya da “hepsi değil” niceleyicileri ile belirlenmiştir. Bu önermeler özel (hasse) olarak isimlendirilir.

- [27] Sonra tümel ve tikel önermelerin her biri şu kısımlara ayrılır:

- (a) Olumlu: Olumlu önerme, kendisinde bir şeyin bir şeyde sübutuna/gerçekleşmesine hükmedilen önermedir; isterse bu iki şey varlık bildirsin ya da ikisi yokluk bildirsin ya da birisi varlık bildirsin diğeri yokluk bildirsin bu fark etmez. Böyle önermeler *olumlu (müsebbite)* olarak isimlendirilir.

(b) Olumsuz: Olumsuz önerme, yukarıda söylediğimiz açıklama bağlamında kendisinde bir şeyin bir şeyde sübutuna hükmedilmeyen önermedir ve bu önermeler *olumsuz (nâfiye)* olarak isimlendirilir.

[28] Öyle ise niceliği belirli (mahsûrat) önermeler dört tanedir. Bunlar şunlardır: “Her insan canlıdır”, “Bazı canlılar insandır”, “Hiçbir insan at değildir”, “Bazı canlılar at değildir”, ve yine “Her canlı at değildir”. Çünkü bu ikisi arasında mana bakımından bir farklılık yoktur.

[Udûl ve Tahsîl]

[29] Sonra olumlu ve olumsuz önermelerden her biri şu kısımlara ayrılır:

(a) Mâdûle: Madule önerme, olumsuzluk harfinin konunun ya da yüklem ya da her ikisinin bir parçası yapıldığı önermedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Her canlı olmayan cansızdır”. “Her cansız olan âlim olmayandır”. “Her canlı olmayan âlim olmayandır”.

(b) Muhassala ve basite; Muhassala olumluya, basite olumsuzza özgüdür. Bunları birbirinden ayırmak olumsuzluk harfini bağdan önce getirerek olur.

[İkinci] Fasil Önermelerin Cihetleri Hakkında

[30] Yüklemelerin konularına nispetinin bir keyfiyetinin olması gerekir, ister bu olumlu nispetle olsun isterse de olumsuz nispetle olsun fark etmez. Yüklem konuya nispetinin bu keyfiyeti önermenin “ciheti” (kipi) olarak isimlendirilir.

[31] Çünkü yüklem konuya nispetinin bu keyfiyeti:

(1) Ya bi'l-kuvve olur ve o “imkân-ı has”tır.

(2) Ya da bi'l-fiil olur ve o “ıtlak-ı âmm”dır.

[32] Sonra fiili olan keyfiyet:

(1) Ya devamlı olur ve o “dâime”dir.

(2) Ya da lâ devam (devamsızlık) ile olur ve o “lâ dâime” dir.

[33] Sonra devamlı:

(1) Ya zorunlulukla olur ve o “zaruriye-i mutlakadır”.

(2) Ya da zorunlu olmama ile olur ve o “lâ zaruriyedir” (zorunsuzluktur).

[34] İşte bu altısı önermelerin cihetleridir; Yani önermelerin hiç birinin nefsu'l-emr'de (kendinde) bunlarsız olması mümkün değildir.

[35] O, eğer imkân-ı âmm ile kayıtlanmış ise bütün bu önermeler için muhtemel olan mümküne-i âmmedir. Mümküne-i âmme, kendisine muhalif olan yönden kendisinde zorunluluğun kaldırılmasıyla hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Her ateş imkân-ı âmm ile sıcaktır”.

“Her sıcak olan imkân-ı âmm ile yakıcıdır”.

“Her ateş imkân-ı âmm ile yakıcıdır”.

[36] Eğer önerme lafız olarak kipli değilse ve asla bir kayıt ile kayıtlanmış değilse onun ne olduğunu ortaya çıkarmak için araştırmak gerekir.

[37] Eğer önerme zikrettiğimiz cihetlerden biriyle lafız olarak kiplenmiş ise ki bunlar şunlardır:

[38] (1) Ya imkân-ı has ile kiplenmiş olur ve o “mümküne-i hâssa”dır. Yani isterse önerme tümel olsun veya tikel olsun, isterse de olumlu veya olumsuz olsun zorunluluğun hem varlık hem de yokluk yönünden birlikte ortadan kaldırılmasıyla kendisinde hükmedilen önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Her altın imkân-ı has ile eriyendir”.

“Her eriyen imkân-ı has ile katıdır”.

“Her altın imkân-ı has ile katıdır”.

[39] (2) Ya da ıtlak-ı âmm ile kiplenmiş olur, bu da “mutlaka-i âmme”dir. Yani yüklemnin bi'l-fiil konu hakkında sübutuyla veya selbiyle hükmedilen önermedir.

“Her at ıtlak-ı âmm ile kişneyendir”.

“Hiçbir kişneyen ıtlak-ı âmm ile anıran değildir”.

“Hiçbir at ıtlak-ı âmm ile anıran değildir”.

[40] (3) Ya da devam ile kiplenmiş olur ve o:

(a) Ya konunun zatı devam ettiği sürecedir ve bu “dâime”dir. Yani kendisinde konunun zatı devam ettiği sürece yüklemnin konu hakkındaki sübutunun veya yüklemnin konu hakkındaki selbinin devamlılığıyla hüküm verilen önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Daima her cisim müelleftir (bileşiktir)”.

“Daima Vacibu'l-Vücut bileşik değildir”.

“Daima hiçbir cisim Vacibu'l-Vücut değildir”.

[41] (b) Ya da devam konunun vasfı devam ettiği sürece dir. Bu da:

(b-1) Ya mutlak olarak olur ve o “örfiye-i âmme” dir. Yani konunun vasfı devam ettiği sürece yüklem konuya yüklenmesinin ya da yüklenmemesinin devamıyla hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Her canlı, canlı olduğu müddetçe duyumsayandır”.

(b-2) Ya da lâ devam (süreksizlik) kaydı ile kayıtlanır. Bu da “örfiye-i hâssa”dır. Yani örfiye-i hâssa kendisinde konunun zatı devam ettiği sürece değil aksine konunun vasfı devam ettiği sürece yüklem konu için sübutunun ya da selbinin devamsız olmasıyla (lâ dâime) hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Hiçbir sarhoş edici devamlı olmaksızın sarhoş ettiği müddetçe üzüm değildir.”

“Her şarap devamlı olmaksızın şarap olduğu müddetçe sarhoş edicidir.”

“Hiçbir üzüm devamlı olmaksızın üzüm olduğu müddetçe şarap değildir.”

[42] (4) Ya da lâ devam (süreksizlik) cihetiyle kiplenmiş olur. Bu da “vücutiye-i lâ dâime”dir. Yani kendisinde devamlı olmaksızın bil fiil yüklem konu hakkında sübutuyla veya selbiyle hükmedilen önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Bazı insanlar devamlı olmaksızın bil-fiil gülerdir.”

“Hiçbir gülen devamlı olmaksızın bil-fiil uyuyan değildir.”

“Bazı insanlar devamlı olmaksızın bil-fiil uyuyan değildir.”

[43] (5) Ya da zorunluluk cihetiyle kiplenmiş olur. Bu da:

(a) Ya dâimedeki olduğu gibi konunun zatı devam ettiği sürece olur. Bu “zaruriye-i mutlaka”dır. Yani kendisinde konunun zatı devam ettiği sürece yüklem konu için zorunluluğunun sübutu veya ondan bunun selbiyle hükmedilen önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Zorunlu olarak her cisim mümkündür”.

“Zorunlu olarak hiçbir mümkün imkânsız değildir”.

“Zorunlu olarak hiçbir cisim imkânsız değildir”.

[44] (b) Ya da konunun vasfı devam ettiği sürece olur:

(b-1) Bu da ya “örfiye-i âmmе”de olduğu gibi mutlak olarak (konunun vasfının devamı) olur ve bu “meşrûte-i âmmе”dir. Yani konunun vasfı devam ettiği sürece kendisinde yüklemın konu için sübutunun veya selbinin zorunluluğunun devamıyla hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Zorunlu olarak her kâtip yazı yazdığı sürece hareketlidir”.

“Zorunlu olarak hiçbir hareketli olan hareketli olduğu sürece sakin değildir”.

“Zorunlu olarak hiçbir kâtip yazı yazdığı sürece sakin değildir”.

(b-2) Ya da “örfiye-i hâssa” da olduğu gibi lâ devam kaydı ile kayıtlanmış olur. Bu “meşrûte-i hâssa”dır. Yani kendisinde devamlı olmaksızın, konunun zatı devam ettiği sürece değil; aksine konunun vasfı devam ettiği sürece yüklemın konu hakkında sübutunun veya selbinin zorunluluğunun devamıyla hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Devamlı olmaksızın uyanık olduğu sürece zorunlu olarak hiçbir uyanık uyuyan değildir”.

“Devamlı olmaksızın her uyuyan (mesbût) uyuduğu sürece (mesbûten) zorunlu olarak uyuyandır”.

“Devamlı olmaksızın uyanık olduğu sürece zorunlu olarak hiçbir uyanık uyuyan değildir”.

[45] (c) Ya da vakte göre olur:

(c-1) Bu vakit de ya belirli olur ki bu “vaktiye”dir. Yani kendisinde devamlı olmaksızın aksine belirli bir vakitte yüklemın konu hakkında sübutunun veya selbinin zorunluluğuyla hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Devamlı olmaksızın dünya güneş ile ay arasında bulunduğu zaman her ay zorunlu olarak tutulur.”

“Devamlı olmaksızın hiçbir ay bu vaktin dışında zorunlu olarak ışık verici değildir.”

“Devamlı olmaksızın bazı tutulanlar bu vaktin dışında zorunlu olarak ışık verici değildir.”

(c-2) Ya da belirli bir vakitte olmaz. Bu da “müntezire” dir. Yani kendisinde devamlı olmaksızın aksine bazı vakitlerde yüklemın konu hakkında sübutunun veya selbinin zorunluluğuyula hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Her insan devamlı olmaksızın bazı vakitlerde zorunlu olarak nefes alır.”

“Devamlı olmaksızın hiçbir insan bazı vakitlerde zorunlu olarak koklayan değildir.”

“Devamlı olmaksızın bazı nefes alanlar bazı vakitlerde zorunlu olarak koklayan değildir.”

[46] (6) Ya da “lâ zaruret” cihetiyle kiplenmiş olur. Bu da “vücutiye-i lâ zaruriye” dir. Yani kendisinde yüklemın konu hakkında sübutunun veya selbinin zorunlu olmaması ile hükmolunan önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Her kâtip zorunlu olmaksızın <bil fiil> hareketlidir.”

“Bazı insanlar zorunlu olmaksızın <bil fiil> kâtiptir.”

“Bazı hareketli olanlar zorunlu olmaksızın bil fiil insandır.”

[47] Burada sınıfladığımız önermelerin hepsi on üç tanedir. Bunlar şunlardır: (1) Müküne-i âmme (2) Mümküne-i hâssa (3) Mutlaka-i âmme (4) Dâime (5) Örfiye-i âmme (6) Örfiye-i hâssa (7) Vücutiye-i lâ dâime (8) Zaruriye-i mutlaka (9) Meşrûte-i âmme (10) Meşrûte-i hâssa (11) Vaktiyye (12) Müntezire (13) Vücutiye-i lâ zarure. Başarı Allah'tandır.

[Üçüncü] Fasal Çelişki Hakkında

[48] Çelişki; iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk bakımından zatı itibariyle (1) zorunlu, imkânsız, geçmişteki mümkün ve mümkün-ü has'ta olduğu gibi aynıyle (2) ya da gelecekteki mümkünde olduğu gibi aynıyle olmadan birinin doğru diğerinin yanlış olacak şekilde farklı olmasıdır. Çünkü eğer (gelecekteki mümkün şeylerde) taraflardan birisinin vukuu kesin olursa bu imkândan çıkmış ve seçim ortadan kalkmış olur. Bu, <gelecekteki mümkünün> zatını

nazar-ı itibara alırsak böyledir ancak <hariçteki> sebebi nazar-ı itibara alırsak belirlenmiştir.

- [49] Eğer önerme mahsusa (tekil) ise onda çelişkinin gerçekleşmesi için konuda ve yüklemde birliğin olmasının yeterli olduğunu bil. Şartta birlik, parça ve bütünde birlik, mekânda birlik, izafette birlik, kuvve ve fiilde birlik ve zamanda birlik konu ve yüklem altına girer.
- [50] İki önerme eğer mahsûre yani niceliği belirli ise; bunlarda çelişkinin gerçekleşmesi için aynı şekilde nicelikte ihtilaf etmeleri gerekir. Çünkü iki tümel imkân maddesinde birlikte yanlış olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Her mevcut mümkündür.” Hiçbir mevcut mümkün değildir.”
- [51] İki tikel önerme de imkân maddesinde birlikte doğru olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı mevcutlar mümkündür.” “Bazı mevcutlar mümkün değildir.” İki önerme nicelikte ihtilaf ederse doğru ve yanlışlıkta her biri bir pay sahibi yani biri doğru diğeri yanlış olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her mevcut mümkündür.” “Bazı mevcutlar mümkün değildir.”
- [52] Çelişkinin gerçekleşmesi zamanda birlik olmadan imkânsız olduğundan ve bunun gerçekleşmesi de zor olduğundan dolayı, önermelerden her birini çelişğini belirttik.
- [53] Diyoruz ki; mutlaka-i âmme'nin kendi türünden yani mutlaka-i âmme olarak bir çelişği yoktur. Çünkü o lâ-devamda muhtemeldir. Önermenin maddesinin böyle olmasının takdirine göre, bunlardan birisinin zamanının diğerinin zamanından farklı olması ihtimalinden dolayı olumlu ve olumsuz arasında çelişki gerçekleşmez. Bu durumda onun çelişğinde devam kaydının itibara alınması gerekir. Çünkü devamlı olumsuzluk, ister dâimi olsun isterse de olmasının olumluluğu ortadan kaldırır.
- [54] Sonra devamlı olan:
- (1) Zorunlu olabilir (2) Zorunlu olmayabilir de. Diğer kısım doğru olduğunda mutlakanın yanlışlıkta diğer iki kayıttan her biri ile bir araya gelmesinin geçerliliğinden dolayı bu iki kayıttan herhangi birine mutlakanın çelişğinde itibar edilmesi caiz değildir. Böylece bu mutlakanın çelişğinde devam kaydının göz önünde bulundurulmasının zorunluluğu sabit olmuş olur.
- [55] Nasıl ki mutlaka-i âmme'nin kendi türünden çelişği yoktur aynı şekilde onun dışındaki önermeler de kendi türünden bir şey ile çelişmez. Çünkü doğru olan

ona cihet bakımından muhalif olduğu zaman bunların yanlışlıkta bir araya gelmeleri geçerli olurdu. Bundan dolayı aksine onun çelişği ona nicelik, nitelik ve cihet bakımından birlikte muhalif olandır.

[Modal Önermelerde Çelişki]

[56] Sonra şunu bil ki önermeler şu kısımlara ayrılır:

- (1) Bir cüze (cihete) sahip olanlar ki bunlar olumsuzluk harfi onun tek bir cüzüne ya da beraberce iki cüzüne ilişmeyendir: mesela mümküne-i âmme, mutlaka-i âmme, dâime, örfiye-i âmme, zaruriye-i mutlaka ve meşrûte-i âmme gibi.
- (2) İki cüze sahip olanlar ki bunlarda ya olumsuzluk harfi iki tarafına birlikte ilişir: zorunluluğu her iki tarafından birlikte ortadan kaldırmak için olumsuzluk harfinin kendisine iliştiği mümküne-i hâssa gibi ya da olumsuzluk harfine de ilişir; iki hâssa, iki vaktiye ve iki vücüdiye gibi.

[57] Bir cüze sahip olan ilk kısmın yani basit modal önermelerin çelişği, kendisine nicelikte, nitelikte ve cihette birlikte muhalif olan önermedir.

[58] İki cüze sahip olan ikinci kısmın yani bileşik modal önermelerin çelişği, ya kendisine nitelikte muvafık olan, nicelik ve cihette muhalif olan önermedir. Ya da kendisine nicelikte, nitelikte ve cihette birlikte muhalif olandır.

[59] Mümküne-i âmmenin çelişği; nicelik ve nitelikte kendisine muhalif olan zorunludur. Bizim şu sözümüz gibi: “Zorunlu olarak bazı ateşler sıcak değildir.”

[60] Mümküne-i hâssanın çelişği bu şekilde değildir, aksine doğru olan ya kendisine muvafık olan zorunludur ya da kendisine muhalif olan zorunludur. Bizim şu sözümüz gibi: “Zorunlu olarak bazı altınlar eriyen değildir.” Ya da “Zorunlu olarak bazıları eriyendir.

[61] Mutlaka-i âmmenin çelişği kendisine muhalif olan dâimedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı atlar daima kişneyen değildir.”

[62] Dâimenin çelişği de kendisine muhalif olan mutlaka-i âmmedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı cisimler ıtlak-ı âmm ile birleşik değildir”.

- [63] Örfiye-i âmmenin çelişği konunun vasıfla nitelendiği bazı vakitlerde ona muhalif olan önermedir (hiniye-i mutlaka). Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı canlılar canlı olduğu zaman ıtlak-ı âm ile duyumsayan değildir.”
- [64] Örfiye-i hâssânın çelişği bu şekilde değildir; aksine doğru olan ya vasfın olduğu bazı vakitlerde ona muhalif olandır (hiniye-i mutlaka) ya da kendisine muvafık olan dâimedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı sarhoş edenler(içkiler) sarhoş ettiğinde üzündür.” Ya da “Bazısı daima üzüm değildir.”
- [65] Vücutiye-i lâ-dâimenin çelişği bu şekilde değildir, aksine onun çelişği kendisine muvafık olan dâime veya kendisine muhalif olan dâimedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Hiçbir insan bilfiil daima gülen değildir.” Ya da “Her insan dâime bilfiil gülerdir.”
- [66] Zaruriye-i mutlakanın çelişği kendisine nicelik ve nitelikte muhalif olan mümkün-i âmmedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı cisimler imkân-ı âm ile mümkün değildir.”
- [67] Meşrûte-i âmmenin çelişği konunun vasıfla nitelendiği bazı vakitlerde kendisine muhalif olandır (hiniye-i mümkün). Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı kâtipler kâtip olduğunda imkân-ı âm ile hareketli değildir.”
- [68] Meşrûte-i hâssânın çelişği bu şekilde değildir, aksine konunun vasıfla nitelendiği bazı vakitlerde kendine muhalif olandır yani hiniye-i mümkünedir ya da asla muvafık olan dâimedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı uyanıklar uyanık olduğu vakit imkân-ı âm ile uyuyandır.” Ya da “Bazısı daima uyuyan değildir.”
- [69] Vaktiyenin (Vaktiye-i lâ dâime) çelişği bu şekilde değildir, aksine doğrusu ya zorunluluğu bu muayyen vakitten kaldıran kendisine muhalif olandır ya da kendisine muvafık olan dâimedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı aylar dünya güneş ile kendisi arasına girdiğinde imkân-ı âm ile tutulmaz. Ya da “Bazı aylar dâime tutulur.”
- [70] Münteşirenin çelişği bu şekilde değildir, aksine doğru olan ya bütün vakitlerden zorunluluğu kaldıran kendisine muhalif olan <mümküne-i dâime> dir ya da kendisine muvafık olan dâimedir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı insanların herhangi bir vakitte nefes almalarında asla bir zorunluluk yoktur” ve “Bazı insanlar daima nefes alır.”
- [71] Vücutiye-i la- zaruriye'nin çelişği bu şekilde değildir, aksine doğrusu asla muhalif olan dâime ya da asla muvafık olan zorunludur. Bizim şu sözümüz

gibi: “Bazı kâtipler dâima hareketli değildir.” Ya da “Bazıları zorunlu olarak hareketlidir.”

[Dördüncü] Fasal [Düz] Döndürme Hakkında

[72] Düz döndürme önermenin olumluluk, olumsuzluk ve doğruluk ile yanlışlığı aynı kalmak ile beraber mahkûm-u aleyhi (konu) olumsuzluk ve olumluluk bakımından mahkûm-u bih (yüklem) yapmak ve mahkûm-u bih'i mahkûm-u aleyh yapmaktır.

[Olumlular]

[73] Sonra şunu bil ki önermeler olumlu ve olumsuz olarak iki kısma ayrılır:

[74] (1) Olumluya gelince; bunlardan fiili olanlar ki bunlar mümküne-i âmme ve mümküne-i hâssanın dışındakilerdir, yüklem konudan daha genel olma ihtimalinden dolayı ve daha özel olanın daha genel olanın bütün fertlerine yüklem olmasının imkânsızlığından dolayı ister tümel olsun ister tikel olsun nicelikte tikel olarak döndürülür tümel olarak döndürülmez. Eğer böyle olmazsa genel olma batıl olur ki bu çelişkidir.

[75] Bu önermeler nitelik bakımından ise mutlaka-i âmme olarak döndürülür. Böyle olmazsa onun çelişği olan tümel olumsuz dâime doğru olur. Tümel olumsuz dâime de kendisi gibi tümel olumsuz dâime olarak döndürülür ve önermenin döndürmesinin çelişğinin döndürmesi bu önermeye çelişiktir. Bu durumda iki çelişğin doğrulukta birleşmesi gerekir ki bu imkânsızdır. Bizim şu sözümüz gibi: “Her insan ıtlak-ı âmm ile canlıdır.” “Bazı canlılar ıtlak-ı âmm ile insandır.” Eğer böyle olmazsa bunun çelişği doğru olur ki o da bizim şu sözümüzdür: “Hiçbir canlı daima insan değildir.” O da kendisi gibi yani tümel olumsuz dâime olarak döndürülür ve o bizim şu sözümüzdür: “Hiçbir insan daima canlı değildir.” Ancak “Her insan daima canlı idi.” Bu da çelişkidir.

[76] Aynı şekilde olumlu önermeden ve onun döndürmesinin çelişğinden bir şeyin daima kendisinden olumsuzlandığı bir kıyas oluşturulur. Bir şeyin daima kendisinden olumsuzlanması ise muhaldir. Bizim şu sözümüz gibi: “Her insan canlıdır.” “Bazı canlılar ıtlak-ı âmm ile insandır.” Eğer bu doğru olmazsa onun çelişği doğru olur. Onun çelişği bizim şu sözümüzdür: “Hiçbir canlı daima

insan değildir.” Ancak “Her insan dâima canlıdır” idi, bu şunu sonuç verir: “Hiçbir insan dâima insan değildir” bu çelişkidir.

- [77] İki mümküne gelince; bunlar zikrettiğimiz gibi her durumda nicelik bakımından tikel, nitelik bakımından mümküne-i âmme olarak döndürülür. Eğer böyle olmazsa onun tümel olumsuz zaruriye olan çelişği doğru olur ki bu da daha önce zikrettiğimiz gibi imkânsız gerektirir.

[Olumsuzlar]

- [78] (2) Olumsuzlara gelince; (a) Olumsuzlardan tikel olan; yüklemnin konudan daha özel olma ihtimalinden ve genel olanın özel olandan selb edilmesinin imkânsız olmasından dolayı döndürülemez. Aksi durumda özel olma mutlak olarak geçersiz olurdu.
- [79] (b) Tümel olumsuz önermelere gelince; bunlardan yedi tanesi döndürülemez. Bunlar şunlardır: İki vaktiye, iki vücudiye, iki mümküne ve mutlaka-i âmme. Bunların döndürülememesinin nedeni bunların en özel olanı vaktiyede döndürmenin imkânsız olması sebebiyledir. Çünkü “Zorunlu olarak hiçbir ay ilk dördünde (vakti terbide) tutulmaz” demek doğru iken bununla beraber “Hiçbir tutulan ay değildir” demek doğru değildir. Çünkü ay ıtlak-ı âmm ile tutulandır. Bu onun bu vasıfla konu olması için yeterlidir. Bu durumda ay zatı anlamında zorunlu olarak ay olduğundan dolayı bazı tutulanlar zorunlu olarak aydır. Bu da hangi şekilde olursa olsun bütünü olumsuzlanmasını nefyeden şeylerdendir. Bu burhan ile şu sabit oldu: Vaktiye önerme döndürülemez. Genel olan doğruysa onun özel olan maddelerinde de doğruluğunun zorunluluğundan dolayı ve bu maddelerde döndürmenin imkânsızlığından dolayı ne zaman özel olanda döndürme imkânsız olursa genel olanda da imkânsız olur.
- [80] Diğer kalan altı önerme ye gelince; bunların dört tanesi olan dâime, zaruriye, iki âmme (örfiye-i âmme ve meşrûte-i âmme) kendileri gibi döndürülür. Bunlar kendileri gibi döndürülmez ise bu durumda bu dört önermeden her birine uyan bunların tikel olumluları olan çelişikleri doğru olur. Bu da birkaç yönden imkânsız olan bir şeyi gerektirir.

Birincisi asıl ile beraber döndürmenin çelişğinin birleştirilmesi yoludur; bu da bir şeyin kendisinden selb edilmesini sonuç verir ki o da muhaldir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Bazı sakinler sakin olduğu zaman hareketlidir.”

“Hiçbir hareketli, hareketli olduğu müddetçe sakin değildir.” Şunu sonuç verir:

“Bazı sakinler sakin olduğu zaman sakin değildir.” Küçük öncülü vaktiye, büyük öncülü örfiye olanın modal bileşiminde geleceği üzere bu çelişkidir.

İkincisi çelişğin döndürülmesi yolu iledir ta ki aslın döndürülmüş halinin çelişğine döndürülmüş olsun. Çünkü önermenin döndürülmesinin çelişğinin döndürülmesi bu önermeye çelişiktir. Bu durumda iki çelişğin doğrulukta birleşmesi gerekir ki bu muhaldir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Bazı sakin olanlar sakin olduğu zaman hareketlidir.”

“Bazı hareketli olanlar hareketli olduğu zaman sakindir.”

Ancak “Hiçbir hareketli, hareketli olduğu zaman sakin değil” idi. Sakin olma ve hareketli olma bir zatta birleştiği için bu çelişkidir. Çünkü bizim şu sözümüz doğru olurdu: “Bazı sakinler sakin olduğu zaman hareketlidir.”

Üçüncüsü, yüklem konu ile zıt olabilir. Zıtlık da daima iki yönden olur.

[81] Bunu “iki hâssanın” (örfiye-i hâssa ve meşrûtiye-i hâssa) kendileri ile “iki âmme” (örfiye-i âmme ve meşrûtiye-i âmme) arasında ortak olanların döndürülmeleri hakkında da söylüyoruz. Ancak o ikisi (iki hâssa) âmmelerine döndürülmez. Çünkü onlardan her birinin zorunlu olması muhtemeldir. Zorunlu da kendisi gibi döndürülür. Döndürülmüş önermenin döndürülmesi asıl önermeyi verir. Bu durumda zorunlu olmayanın zorunlu olması gerekir ki bu muhaldir. Bu ikisi kendisi gibi de döndürülemez. Çünkü “Hiçbir kâtip devamlı olmaksızın, kâtip olduğu sürece sakin değildir.” şeklinde söylemek doğru olur. Ancak onun “Hiçbir sakin devamlı olmaksızın sakin olduğu sürece kâtip değildir.” şeklinde döndürülmesi doğru değildir. Çünkü bazı sakinler daima sakindir örneğin yeryüzü gibi.

[82] O ikisinin döndürülmesi konusunda genel ve özel geçersiz olduğu zaman, o ikisinin döndürülmesinin konunun bazı fertlerinde âmm (genel) bazı fertlerinde hâs (özel) olması gerekir.

[Beşinci] Fasal Ters Döndürme Hakkında

- [83] Önermenin olumsuzluk, olumluluk ve doğruluk ile yanlışlığının aynı kalmasıyla beraber olumsuzluk ve olumluluk bakımından mahkûm-u aleyh'in (konu) çelişğinin mahkûm-u bih (yüklem) yapılması ve mahkûm-u bih'in çelişğinin mahkûm-u aleyh yapılmasıdır.
- [84] Sonra şunu bil ki; daha önce zikrettiğimiz gibi önermeler olumlu ve olumsuz olarak iki kısma ayrılır.

[Tümel Olumlular]

- [85] Olumlu önermelere gelince; onlardan yedi tanesi ki onlar şunlardır: İki vaktiye iki vücudiye, iki mümküne ve mutlaka-i âmme; bunlardan daha özel olan vaktiyede döndürmenin imkânsız olmasından dolayı ve daha özelde döndürme imkânsız olduğunda daha genel olanda da döndürmenin imkânsız olacağından dolayı düz döndürmede bunların olumsuzları döndürülemedikleri gibi ters döndürmede de bu olumlular döndürülemezler.
- [86] Çünkü "Her insan belirsiz vakitte (bil intişar) nefes alandır" demek doğru olur. Ancak bunun "Her nefes almayan insan olmayandır" şeklinde ters döndürmesi doğru değildir. Çünkü kendisi hakkında "o nefes almayandır" denen bazılarının insanlıkla nitelenmesi zorunludur.
- [87] Yine "Her ay yeryüzü onunla güneş arasına girdiğinde tutulur" demek doğru olur ancak onun "Her tutulan olmayan ay olmayandır" şeklindeki ters döndürmesi doğru olmaz. Çünkü kendisi hakkında "o tutulan değildir" denen bazılarının ay olma ile nitelenmeleri zorunludur.
- [88] Ancak vaktiyenin yüklemine çelişği muvakkat (belirlenmiş zaman) konu olarak alınırsa o zaman düz döndürmede döndürüldüğü gibi döndürülür. Fakat bu ters döndürme olmaz, çünkü bu sadece yüklemine çelişği değildir. Ters döndürmenin şartlarından birisi konuda yüklemine sadece çelişğinin alınmasıdır.
- [89] Aynı şekilde "Her insan imkân-ı hâs ile kâtiptir" denmesi doğrudur ancak bunun "Her kâtip olmayan insan olmayandır" şeklindeki ters döndürmesi doğru değildir. Çünkü kendisi hakkında 'o kâtip olmayandır' denenlerin bir kısmının insanlık ile nitelenmesi zorunludur.

[90] Bu kesin deliller ile bu olumlu önermelerin tümel olarak ters döndürülemez oldukları ortaya çıkmıştır. Ancak ters döndürmede konu devamlı veya zorunlu olarak alındığında; lâzımın yokluğunda melzûmun da yokluğu zorunlu olduğundan dolayı yüklem devamlı olarak veya zorunlu olarak döndürülür. Aksi takdirde lüzum yanlış olur onun çelişigi doğru olur.

Bizim şu sözümüz gibi: “Her insan ıtlak-ı âmm ile uyuyandır.” “Daima her uyuyan olmayan daima insan olmayandır.” Çünkü lâzımın yokluğunda -ki o insan için uykunun sübutudur- melzûmun da -ki o insandır- yokluğu gerekir. Aksi durumda lüzum yanlış olur ve onun çelişigi olan “Bazı insanlar daima uyuyan değildir” şeklindeki sözümüz doğru olur. Ancak “Her insan ıtlak-ı âmm ile uyuyan” idi. Bu çelişiktir.

Yine bizim şu sözümüz gibi: “Her insan ıtlak-ı âmm ile nefes alandır.” Lâzım ortadan kalktığına melzûmu da ortadan kalkacağı için “Daima her nefes almayan daima insan olmayandır.” Aksi durumda lüzum yanlış olur onun çelişigi olan “Bazı insanlar daima nefes almazdır” şeklindeki sözümüz doğru olur. Ancak “Her insan ıtlak-ı âmm ile nefes alan” idi bu çelişiktir. Diğerlerini bununla kıyasla.

[91] Diğer geriye kalan altı önermeye gelince; bunların olumları, lâzım yok olduğunda onun melzûmunun da yokluğu gerektiğinden dolayı, olumsuzlarının düz döndürmede döndürüldüğü gibi kendileri gibi döndürülürler. Aksi takdirde lüzum yanlış olur ve onun çelişigi doğru olur.

[92] Dâimeye gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Daima her cisim birleşiktir.” “Daima her birleşiktir olmayan cisim olmayandır.” Bu, lâzım ortadan kalktığına onun melzûmunun da ortadan kalkmasındandır. Aksi durumda lüzum yanlış olur ve onun çelişigi olan “Bazı cisimler ıtlak-ı âmm ile birleşik değildir” sözümüz doğru olur. Ancak “Daima her cisim birleşik” idi bu çelişiktir.

[93] Örfiye-i âmmeye gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Her canlı canlı olduğu müddetçe duyumsayandır.” “Her duyumsayan olmayan duyumsayan olmadığı müddetçe canlı olmayandır.” Bu, lâzım ortadan kalktığına onun melzûmunun da ortadan kalkmasındandır. Aksi durumda lüzum yanlış olur ve onun çelişigi olan “Bazı canlılar canlı olduğu zaman duyumsayan değildir” şeklindeki sözümüz doğru olur. Ancak “Her canlı canlı olduğu müddetçe duyumsayandır” idi. Bu çelişiktir.

- [94] Örfiye-i hâssaya gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Her şarap devamlı olmaksızın şarap olduğu müddetçe sarhoş edicidir.” “Her sarhoş edici olmayan devamlı olmaksızın sarhoş edici olmadığı müddetçe şarap olmayandır.” “Her sarhoş edici olmayan bazılarında devamlı olmaksızın, diğer bazılarında devamlı olma veya devamlı olmama ihtimaliyle şarap olmayandır” düz döndürmede olduğu gibi. Lâzım ortadan kalktığında onun melzûmunun da ortadan kalkması gerektiğinden sarhoş edici olmadığı müddetçe bu böyledir. Aksi durumda lüzum yanlış olur ve onun çelişği doğru olur. O da bizim şu sözümüzdür: “Bazı şaraplar şarap olduğu zaman sarhoş edici değildir.” Ancak “Her şarap daima olmaksızın şarap olduğu müddetçe sarhoş edicidir” idi. Bu çelişkidir.
- [95] Zaruriye-i mutlakaya gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Zorunlu olarak her cisim mümkündür.” “Zorunlu olarak her mümkün olmayan cisim olmayandır.” Bu lâzım ortadan kalktığında melzûmun da ortadan kalkmasından dolayıdır. Aksi durumda lüzum yanlış olur ve onun çelişği olan “Bazı cisimler imkân-ı âmm ile mümkün değildir” şeklindeki sözümüz doğru olur. “Ancak “Zorunlu olarak her cisim mümkündür” idi. Bu çelişkidir.
- [96] Meşrûte-i âmmeye gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Zorunlu olarak her kâtip kâtip olduğu müddetçe hareketlidir.” “Zorunlu olarak her hareketli olmayan hareketli olmadığı sürece kâtip olmayandır.” Bu, lâzım ortadan kalktığında melzûmun da ortadan kalkmasından dolayıdır; aksi durumda zorunlu olan lüzum yanlış olur ve onun çelişği olan “Bazı kâtipler kâtip olduğu zaman hareketli değildir” şeklindeki sözümüz doğru olur. Ancak “Zorunlu olarak her kâtip, kâtip olduğu müddetçe hareketlidir” idi. Bu çelişkidir.
- [97] Meşrûte-i hâssaya gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Zorunlu olarak her mesbût (uykuda olan) devamlı olmaksızın uykuda olduğu sürece uyuyandır.” “Zorunlu olarak her uyuyan olmayan bazısında devamlı olmaksızın bazısında devamlı olma ve devamlı olmama ihtimaliyle uykuda olmayandır. Lâzım ortadan kalktığında onun melzûmunun da ortadan kalkması gerektiğinden “uykuda olmadığı sürece” böyledir. Aksi durumda lüzum yanlış olur ve onun çelişği doğru olur. O da bizim şu sözümüzdür: “Bazı uykuda olanlar uykuda olduğu zaman imkânı âmm ile uyuyan olmayandır.” Ancak “Zorunlu olarak her uykuda olan devamlı olmaksızın uykuda olduğu müddetçe uyuyandır” idi, bu çelişkidir.

[Tikel Olumlular]

[98] Tikel olumluya gelince; konunun yüklem çelişğinden daha genel olması ihtimalinden dolayı ve daha genel olanın çelişğinin, bu ikisi farklı olduğu için diğerine yüklem olmasının imkânsız olmasından dolayı onun ters döndürmesi gerekli değildir. Aksi durumda özel olma mutlak olarak batıl olurdu. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazı insan olmayanlar canlıdır.” Bunun “Bazı canlı olmayanlar insandır” sözümüzdeki gibi ters döndürülmesi gerekli değildir. Çünkü konu olan “insan olmayan” yüklem çelişği olan “canlı olmayandan” daha geneldir. Çünkü birincisi olan insan olmayan daha özeline olumsuzlanmasıdır ve ikincisi olan canlı olmayan daha genel olumsuzlanmasıdır. Aksi doğru olmayacak şekilde daha genel olumsuzlanması daha özeline olumsuzlanmasını gerektirdiği için daha özel olanın olumsuzlanması daha genel olanın olumsuzlanmasından daha geneldir ve bir şeyi gerektiren şey aksi olmayacak şekilde bu şeyden daha özeldir.

[99] ‘Canlı olmayan’ ‘insan olmayan’dan daha özel olduğundan zorunlu olarak ‘insan olmayan’ ‘canlı olmayan’dan daha genel olur. Böylece insan olmayanın canlı olmayandan daha genel olduğu sabit olmaktadır. Bu durumda ‘insan olmayan’ın çelişği olan ‘insan’ın ‘canlı olmayan’a yüklenmesi imkânsız olur. Aksi durumda ‘canlı olmayan’ insan olmayanı gerektirmezdi ve ondan daha özel olmazdı. Ancak biz kesin delillerle ‘canlı olmayanın’ insan olmayandan daha özel olduğunu ve onu gerektirdiğini gösterdik.

[Olumsuzlar]

[100] Olumsuzlara gelince; bunlardan fiili olanlar ki bunlar iki mümkünün dışındakilerdir ister tümel olsun ister tikel olsun ters döndürülürler; çünkü bunların en geneli olan mutlaka-i âmme’de ters döndürmenin doğruluğu zorunludur. Daha özel olanın ters döndürme için gerekli olan daha geneli gerektirmesinden dolayı daha özeline de ters döndürme doğru olur. Bir şeye gerekli olan şeye gerekli olan bu şeye de gereklidir. Ancak bu önermeler yüklem çelişğinin konudan daha genel olması ihtimalinden dolayı ve eğer tümel olarak döndürülürlerse bu, konunun çelişğinin yüklem çelişğinin fertlerinin her birinden olumsuzlanmasını gerektireceğinden ve daha özel olanın bütün genelle yüklem olmasının imkânsız olmasından dolayı -aksi durumda özel olma batıl olur- tikel olarak döndürülürler tümel olarak değil.

- [101] Bu fiili olumsuzlar nitelikte de mutlaka-i âmme olarak döndürülür aksi durumda onun çelişği doğru olur, o da bu olumsuz önermenin çelişği olan tümel olumlu muhassala dâimeyi gerektiren tümel olumlu madule dâimedir. Bu da iki çelişğin bir arada olmasını gerektirir ki bu imkânsızdır. Bizim şu sözümüz gibi: “Hiçbir insan ıtlak-ı âmm ile kâtip değildir.” Bu önerme “Hiçbir kâtip olmayan ıtlak-ı âmm ile insan olmayan değildir”i gerektirmez. Çünkü bu tümel olumsuz “Bütün kâtip olmayanlar dâima insandır” olsaydı doğru olurdu. Ancak “Hiçbir kâtip olmayan ıtlak-ı âmm ile insan olmayan değildir” idi. Bu çelişkidir.
- [102] ‘Kâtip olmayanın’ ‘insandan’ daha genel olduğundan şüphe yoktur. <Biz tümel olumsuzu tümel olumsuz olarak döndürürsek bu durumda> daha özel olanın bütün genel olana yüklem olması gerekir bu ise imkânsızdır. Aksi durumda özel olma batıl olurdu. Fakat “Bazı kâtip olmayan ıtlak-ı âmm ile insan olmayan değildir”i gerektirir. Eğer bu doğru olmazsa onun çelişği doğru olur ve o bizim şu sözümüzdür: “Her kâtip olmayan daima insan olmayandır.” Bu da şu ters döndürmeyi gerektirir: “Her insan daima kâtipdir” ancak “Hiçbir insan ıtlak-ı âmm ile kâtip değildir” idi. Bu çelişkidir. Diğerlerini bununla kıyasla.
- [103] İki mümküne önermeye gelince; bu ikisi isterse tümel olsun isterse de tikel olsun zikrettiğimiz üzere tümel olarak değil aksine nicelikte tikel olarak nitelikte mümküne-i âmme olarak ters döndürülmesi gerekir. Aksi durumda ters döndürme için gerekli iki mümkünün çelişği olan zıttı doğru olur; bu da iki zıttın doğrulukta birleşmelerini gerekli kılar ki bu imkânsızdır. Bizim şu sözümüz gibi: “Hiçbir insan imkân-ı âmm ile uyuyan değildir.” Onun şöyle ters döndürülmesi gerekir: “Bazı uyuyan olmayan imkân-ı âmm ile insan olmayan değildir.” Aksi durumda onun çelişği doğru olur. O da bizim şu sözümüzdür: “Zorunlu olarak her uyuyan olmayan insan olmayandır.” Onun da şu şekilde ters döndürülmesi gerekir: “zorunlu olarak her insan uyuyandır” ancak “Hiçbir insan imkân-ı âmm ile uyuyan değildir” idi. Bu çelişkidir.

[Altuncı] Fasal [Şartlı Önermelerin Kısımları ve Hükümleri Hakkında]

[Bitişik Şartlı Önerme]

- [104] Bitişik şartlı önerme: “Bir önermenin başka bir önerme ile birlikte meydana gelmesinin olumlanması ya da olumsuzlanmasıdır. Yani ister iki olumlu olsun

ister iki olumsuz olsun isterse de karışık (biri olumlu diğeri olumsuz) olsun kendisinde bir önermenin diğeri bir önerme için lüzumuna ya da bu lüzumun olmamasına hükmedilen önermedir. Bizim şu sözümüz gibi:

“Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.”

“Hiçbir zaman güneş doğmuşsa gece mevcut değildir.” Şunu sonuç verir:

“Hiçbir zaman gündüz mevcut ise gece mevcut değildir.”

Yine bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman gündüz mevcut değil ise güneş doğmamıştır.”

“Hiçbir zaman güneş doğmuş değil ise gece mevcut olmamış değildir.” Şunu sonuç verir:

“Hiçbir zaman gündüz mevcut değil ise gece mevcut olmamış değildir.”

Yine bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman gündüz mevcut değilse gece mevcut olur.”

“Her ne zaman gece mevcut ise güneş doğmuş değildir.” Şunu sonuç verir:

“Her ne zaman gündüz mevcut değilse güneş doğmuş değildir.”

[105] Bu önermelerde “izlenen (metbu)”, önbitişen ve melzûm olarak; izleyen (tâbi) ise ardbitişen ve lâzım olarak isimlendirilir.

[106] önbitişen ve ardbitışenden her biri daha önce zikrettiğimiz gibi diğeriyle her iki cüzünde birlikte farklı olabilir; diğeriyle her iki cüzünde ortak da olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bütün insanlar canlı ise; bazı canlılar insandır ve “<Eğer bütün insanlar canlı ise> bazı insanlar canlıdır.”

[107] Ya da ikisinden sadece birisinde ortak olabilir bizim şu sözümüz gibi: “Eğer her insan canlı ise bazı canlılar at değildir” ve “<Eğer her insan canlı ise> her insan cisimdir” ve “<Eğer her insan canlı ise> her düşünen canlıdır.”

[108] Şart edatı yani “her ne zaman (كلما) kelimesi eğer önbitişenin konusundan daha sonra gelirse haberin onun hakkında bir haber olmasından dolayı bitişik şartlı önerme yüklemlerine önermeye daha çok benzer. Bizim şu sözümüz gibi: “Güneş her ne zaman doğmuş ise gündüz mevcuttur.” Yani bu onun özelliğidir, çünkü sen “Güneş her ne zaman doğmuş ise gündüz mevcuttur” dediğin zaman sanki bu özelliği güneşe yükledin, böylece yüklemleri benzedi.

- [109] Eğer şart edatı önbitişenin konusundan önce olursa halis bitişik şartlı önerme olur.
- [110] Sonra eğer önbitişen ardbitişeni gerektirirse:
- (1) Ya onun illeti/nedeni olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.”
 - (2) Ya da ona eşit sonuç (ma'lûl) olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman gündüz mevcut ise güneş doğmuştur.”
 - (3) Ya da önbitişen ardbitişenin nedeninin sonucu olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman gündüz mevcut ise dünya aydınlıktır.”
 - (4) Ya da ona izafe olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman Zeyd Amr'ın babası ise Amr onun oğludur.”
- [111] önbitişen ile ardbitişen arasındaki bu lüzum ister bedihî olsun isterse de akıl yürütme (istidlâlî) ile olsun bu “lüzumîye” dir. Aksi durumda “ittifakîye” dir (rastlantısal). Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman insanın mahiyeti düşününen ise merkebin mahiyeti anırandır.”
- [112] Harici varlığı açısından ise; insan herhangi bir zamanda veya mümkün olan herhangi bir takdirde mahiyeti itibariyle düşününen olarak mevcut iken merkebin anıran olmasının yanında asla mevcut olmamasının mümkün olmasından dolayı yanlış olur.

[Bitişik Şartlı Önergelerde Nicelik ve Nitelik]

- [113] Bitişik şartlı önerme de bizim yüklemli önergelerde zikrettiğimiz kısımlara ayrılır:
- [114] (1) Mahsûsaya (tekil önermeye) ayrılır; bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bugün bana gelirsen sana ikramda bulunurum.”
- [115] (2) Mühmeleye (belirsiz önermeye) ayrılır; bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bana gelirsen sana ikramda bulunurum.”
- [116] (3) Yine zikrettiğimiz gibi tümel olumlu ve olumsuzu ayrılır; ancak mutlak bitişik şartlı önerme bitişik şartlı lüzumiyeden daha genel olduğundan, onun olumsuzu lüzumiyenin olumsuzundan daha özel olur. Bizim: “Hiçbir zaman insan düşününen ise merkebin anıran olması gerekli değildir” sözümüz; “Her ne

zaman insan düşünen ise merkep anırandır” sözümüzün mutlak bitişiklik ile doğru olması ile beraber doğrudur.

- [117] Tikel olumlu ve olumsuzu ayırılır; bizim şu sözümüz gibi: “Bazen bana geldiğinde sana ikramda bulunurum”, “Bazen bana geldiğinde sana ikramda bulunmam” ve “Her bana geldiğin zaman sana ikramda bulunmam.”
- [118] “Bir şey canlı olduğu zaman düşünen” olabilir, burada lüzum, önbitişen olan cinsten dolayı değildir, aksi durumda lüzum küllî (bütün) olarak gerekli olurdu; aksine burada lüzum ardbitişen olan ayırımdan (fasıl) dolaydır.
- [119] Sonuç olarak; bitişik şartlı bir önermenin tümelliği ve onun tikelliği, (önbitişen ile ardbitişen arasındaki bitişme ilişkisinin) bütün durumları kapsamaması veya bütün durumları kapsamaması ile olur yoksa konunun önbitişende tümel olmasına göre değil. Mesela sen diyorsun ki: “Her ne zaman Zeyd yazıyorsa Zeyd elini hareket ettirir.” Bu önerme her iki tarafın (önbitişen ve ardbitişen) konusunun tekil olmasıyla beraber bütün durumları kapsadığı için önerme tümeldir. Yani önbitişenin varsayıldığı her durumda ardbitişen de meydana gelir.

[Bitişik Şartlı Önermede Doğruluk ve Yanlışlık]

- [120] Daha önce söylediğimiz gibi bu tümelin doğruluğunun kesinliği ittifakiyede mahiyetine göredir, hariçteki varlığına göre değil.
- [121] Lüzumiyede ise önbitişen, önbitişenin üzerinde vuku bulmasının mümkün olduğu durumlara göre alındığında <doğruluğu kesin olur>. Çünkü eğer önbitişen ardbitişeni gerektirmeyecek takdirine göre farz edilirse, ardbitişen ona lazım olmaz. Bu takdire göre ister mümkün olsun isterse de olmasın bütün takdirlere göre ona lazım olmaz; aksine önbitişenin kendisinde gerçekleşeceği durumlara göre alınırsa <ardbitişen gerçekleşir>.
- [122] Bitişik şartlı önermenin doğruluğu ve yanlışlığı onun cüzlerinin doğruluğuna ve yanlışlığına göre değildir. Çünkü doğru bir bitişik şartlı önerme:
- (1) İki doğru önermeden oluşabilir.
 - (2) İki yanlış önermeden oluşabilir. Çünkü ne zaman doğru gerekli olursa lâzımın ortadan kalkmasıyla melzûmun ortadan kalkmasının zorunluluğundan dolayı, melzûmun (gerekirenin) çelişigi lâzımın (gerekenin)

çelişği için lâzım olur. Bizim gündüz hakkındaki şu sözümüz gibi: “Her ne zaman güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur” (iki doğrudan oluşanın örneği) Şunu gerektirir: “Her ne zaman gündüz mevcut değil ise güneş doğmuş değildir” bu ikisinin güneşin doğuşu için ve gündüzün varlığı için yanlış olmalarıyla beraber.

- (3) Ardbitişenin önbitişenden daha genel olması ihtimalinden dolayı önbitişeni yanlış olan ve ardbitişeni doğru olan önermeden oluşabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer at insan ise o canlıdır.” Burada önbitişen olan insan yanlıştır, ardbitişen olan canlı ise önbitişenden daha genel olduğundan dolayı doğrudur.
- (4) Yukardakinin aksi şekilde önbitişenin doğru olması ardbitişenin yanlış olması; yanlış olanın doğru olan için lâzım olmasının imkânsızlığından dolayı bu muhaldir.
- (5) O ikisinde (önbitişen ve ardbitişen) doğru ve yanlış belirlenmemiş şekilde olabilir. Eğer yazma<sin>da, yazmama<sin>da; hareket etme<sin>de ve hareket etmeme<sin>de durumu meçhul ise bizim şu sözümüz gibi: “Eğer Abdullah yazıyor ise o elini hareket ettiriyor.”

[123] Yanlış olan <bitişik şartlıya> gelince; o da doğru <bitişik şartlı> da zikrettiğimiz beş şekilde olur. Onlar şunlardır:

- (1) İki doğrudan oluşabilir.
- (2) İki yanlıştan oluşabilir.
- (3) Doğru ve yanlışlığı meçhul olandan oluşabilir.
- (4) önbitişeni yanlış olan ve ardbitişeni doğru olandan oluşabilir.
- (5) Doğru olan <bitişik şartlıda> imkânsız olan, önbitişeni doğru, ardbitişeni ise yanlış olandan oluşabilir.

[124] Fakat iki doğrudan oluşan yanlış bitişik şartlı önerme varlıkta birbirini gerektirmeyen iki şeyin birleşmesinin caiz olmasından dolayı ittifakiyede imkânsızdır; lûzumiyede ise caizdir.

[Bitişik Şartlı Önermelerin Sayısının Artması]

- [125] Bitişik şartlı önermenin sayısının artması önbitişenin artmasıyla değildir. Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman güneş doğmuş ise ve gökyüzü güneşli ise dünya aydınlıktır.” Aksine <bitişik şartlı önermenin sayısının artması> ardbitişenlerinin artması ile olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bu insan ise o canlıdır, düşündür ve güler” ve benzeri gibi.

Bitişik Şartlılarda Gerektirme Hakkında

- [126] Bitişik şartlı olumlu önerme kendisinin önbitişeninden ve ardbitişeninin çelişğinden oluşan olumsuz bir önermeyi gerektirir. Çünkü ne zaman bizim: “Her ne zaman güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur” sözümüz doğru olursa bu şunu gerektirir: “Hiçbir zaman güneş doğmuş ise gündüz mevcut olmamış değildir.” Aksi durumda olumlu önerme yanlış olurdu ve bunun tersi de doğrudur. Yani bu olumsuz önermeyi gerektiren bu olumsuz önerme için lâzımdır aksi durumda olumsuz yanlış olurdu.
- [127] <Bu yukarıdaki bitişik şartlı olumlu önerme kendisinin> (a) önbitişeni ve ardbitişeninin çelişğinden oluşan mâniatu'l-cem olan ayrık şartlı önermeyi gerektirir. (b) Önbitişeninin çelişği ve ardbitişeninden oluşan mâniatu'l-huluv olan ayrık şartlı önermeyi gerektirir. (c) önbitişeni ve ardbitişeninden oluşan ve aralarındaki inadı olumsuzlayan ayrık şartlı önermeyi gerektirir. (d) Ancak gereken ve gerektiren (lâzım ve melzûm) arasında tarafların birlikte ayrışmalarının ve olumsuzlanmalarının (teanud ve tenafi) sübutunun imkânsız olmasından dolayı olumlu ayrık şartlı önermeyi gerektirmez aksi durumda lüzum yanlış olur.
- [128] <Yukarıdaki bitişik şartlı olumlu önermenin> önbitişeni ve ardbitişeninin çelişğinden oluşan mâniatu'l-cem olan ayrık şartlı önermeyi <gerekirmesine> gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Ya güneş doğmuştur ya da gündüz mevcut değildir”. Bu, önbitişenin doğruluğu ve ardbitişenin çelişği arasında birleşmenin imkânsız olmasından dolayıdır, aksi durumda lüzum yanlış olur.
- [129] <Bitişik şartlı olumlu önermenin> önbitişeninin çelişği ve ardbitişeninden oluşan mâniatu'l-huluv olan ayrık şartlı önermeyi <gerekirmesine> gelince -böyle olmazsa lüzum yanlış olur- bizim şu sözümüz gibidir: “Ya güneş doğmamış olur ya da gündüz mevcut olur. Bu, önbitişenin çelişğinin ardbitişe-

nin yanlışlığıyla beraber yanlış olmasının imkânsız olmasından dolayıdır, aksi durumda lüzum yanlış olur.

- [130] Önbitişeni ve ardbitışenin aynından oluşan olumsuz ayırık şartlı önermeyi gerektirmesine gelince; bizim şu sözümüz gibidir: “Hiçbir zaman ya güneş doğmuş ya da gündüz mevcut olur değildir”. Bu, lâzım ve melzûm arasında teanud ve tenafinin olumlanmasının/sübut imkânsız olmasından dolayıdır, aksi durumda bu lüzum yanlış olur.
- [131] Bu önermeler birbirini gerektirir ve birbirine döndürülebilir. Şu anlamda ki bunlardan ne zaman biri doğru olursa diğerleri de doğru olur. Aksi durumda bu diğeri de yanlış olur. Ancak bu yukarıdaki olumsuz ayırık şartlı önermede böyle değildir. Çünkü iki şeyden her birinin varlığının diğerinin varlığı ve yokluğu ile beraber olma ihtimalinden dolayı iki şey arasındaki çelişkinin yokluğu onların birbirini gerektirmesini gerektirmez.

Ayrık Şartlı Önermeler Hakkında

- [132] Ayrık şartlı önerme kendisinde;
- İki şeyin veya daha fazlasının doğrulukta (sübut) ve yanlışlıkta (intifa) birleşmesinin imkânsızlığı ile hükmolunan önermedir. Bu da mâniatu'l-cem ve mâniatu'l-huluvdur ve bu ayırık şartlı hakîkiyedir.
 - Ya da sadece doğrulukta iki şeyin veya daha fazlasının bir araya gelmesinin imkânsızlığı ile hükmolunur ve bu mâniatu'l-cemdir, huluv değil.
 - Ya da sadece yanlışlıkta iki şeyin veya daha fazlasının bir araya gelmesinin imkânsızlığı ile hükmolunur ve bu mâniatu'l-huluvdur, mâniatu'l-cem değil. Bunlar olumlu ayırık şartlı önermenin kısımlarıdır.
- [133] Ya da iki şeyin birleşmesinin imkânsız olmaması ile hükmolunur ve o olumsuz ayırık şartlıdır.
- [134] Mâniatu'l-cem ve mâniatu'l-huluv'a gelince <yani hakîkiyye>:
- [135] (a) Bu, iki cüze sahip olabilir, bunlar:
- Önermeye karşılık çelişgi konursa olur; bizim şu sözümüz gibi: “Her sayı ya çifttir ya da çift olmayandır.”

- Ya da onun çelişğine eşit olan şey konur. Bizim şu sözümüz gibi: “Sayı diğer bir sayıya ya eşit olur ya da ondan farklı olur.” Yine bizim şu sözümüz gibi: “Her sayı ya çifttir ya da tektir.” Tek olmanın çiftin çelişği olan çift olmayana eşit olmasından dolayı ve iki çelişğin doğruluk ve yanlışlıkta birleşmesinin imkânsız olmasından dolayı böyledir.
- [136] (b) Üç parçaya sahip olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu sayı diğer bir sayıdan ya fazladır ya ondan eksiktir ya da ona eşittir.”
- [137] (c) Dört parçaya sahip olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu sayı tektir ya çifttir ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir.”
- [138] (d) Sonsuz sayıda parçaya sahip olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu sayı ya ikidir ya üçtür... ve benzeri gibi. Bu, bunlardan her birinin geriye kalanların çelişğine eşit olmasından ve iki çelişğin doğrulukta ve yanlışlıkta birleşmelerinin imkânsız olmasından dolayıdır. Çünkü çift tek olmayana eşittir tek de çift olmayana eşittir. Eğer çift ve tek bir şeyde bir araya gelirse çift ve çift olmayan, tek ve tek olmayan da birleşir ki bu imkânsızdır.
- [139] Mâniatu'l-cem olan ayrık şartlı önermeye gelince, o kendisinde iki şeyin veya daha fazlasının sadece doğrulukta birleşmesinin imkânsızlığı ile hükmolunan önermedir. Mâniatu'l-cem, önermeye karşılık önermenin çelişğinden daha özel olan şey konulduğunda meydana gelir. Çünkü aksi olmayacak şekilde daha özel olan, önermenin çelişği olan daha geneli gerektirir ve iki çelişğin doğrulukta birleşmeleri imkânsızdır. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu şey ya taştır ya da ağaçtır.” Çünkü taşın çelişği olan taş olamayan; ağaca, çamura ve başka şeylere bölündüğünden ve iki şeye bölünen o iki şeyin her birinden daha genel olduğundan dolayı ağaçtan daha geneldir.
- [140] Mâniatu'l-cem, iki veya daha çok farklı hakikatin bir şeyde birleşmelerinin imkânsız olmasından dolayı sonlu ve sonsuz sayıda cüz sahibi olabilir. Bu daha önce söylediğimiz üzere onlardan her birinin diğerlerinin çelişğini gerektirmesinden ve iki çelişğin doğrulukta birleşmelerinin imkânsız olmasından dolayıdır. Ancak onlardan her birinin çelişği geriye kalanlardan daha genel olduğundan ve aksi doğru olmayacak şekilde daha genel olan daha özel olanı gerektirmediğinden o şey hakkında onun bütünüyle yanlış olması muhtemeldir.
- [141] Mâniatu'l-huluv olan ayrık şartlı önermeye gelince, o kendisinde sadece yanlışlıkta iki şeyin bir araya gelmesinin imkânsızlığı ile hükmolunan önermedir.

Mâniatu'l-huluv, aksi olmayacak şekilde daha genel olanın yanlışlığının daha özel olanın yanlışlığını gerektirmesinden ve iki çelişğin yanlışlıkta birleşmelerinin imkânsız olmasından dolayı önermeye karşılık kendisinin çelişğinden daha genel olan şey konulduğunda olur. Bu kısmın <ayrık şartlı mâniatu'l-huluv> cüzlerinden biri olumlu diğeri olumsuz olabilir; bu da: 1-Olumlu tarafın yerine, ondan daha genel olan olumlu lazımı koymak gibidir. 2- Ya da olumsuz tarafın yerine ondan daha genel olan olumsuz lazımı konulur. Birincinin örneği bizim şu sözüme gibi: "Bu şey ya insan olmayandır ya da o canlıdır." Çünkü 'canlı', insan olmayanın çelişği olan insandan daha geneldir. Çünkü canlı insana ve onun dışındakilere bölünebilmektedir ve iki şeye bölünen onların her birinden daha geneldir. İkincinin örneği bizim şu sözüme gibi: "Zeyd ya denizedir ya da boğulmamıştır." Çünkü onun denizde olması ancak boğulmamasının mümkün olmasından dolayı 'boğulmaması' onun 'denizde bulunmamasından' daha geneldir.

[142] Önbitişen ve ardbitişen birlikte yanlış olmaz, aksi durumda zikrettiğimiz üzere daha genel olanın yanlış olması aksi olmayacak şekilde daha özel olanın yanlış olmasını gerektirdiğinden iki çelişik yanlış olur. Fakat o ikisi birlikte doğru olabilirler. Çünkü vasıf bir şeyin çelişğinden daha genel olmaz ancak bu şey ile beraber husule gelir. Çünkü o eğer onunla beraber ortaya çıkmazsa ancak onun çelişği ile beraber ortaya çıkar. O zaman onun çelişğinden daha genel olması mümkün değildir. Ancak biz onu kendi çelişğinden daha genel olduğunu farz etmiştik ki bu çelişkidir.

[143] Mâniatu'l-huluv iki olumsuz cüze sahip olabilir; bu da iki çelişikten olumlu tarafın yerine ondan daha genel olan olumsuz lazımı koymak gibidir. Bizim şu sözüme gibi: " Bu şey ya insan olmayandır ya da at olmayandır." Çünkü 'insan olmayanın' karşılığı olarak konulmuş 'at olmayan,' 'insan olmayanın' çelişği olan 'insandan' daha geneldir; çünkü at olmayan, insana ve onun dışındakilere bölünebilir. İki şeye bölünen de onların her birinden daha geneldir ve birlikte yanlış olmazlar. Eğer ikisi birlikte yanlış olursa zikrettiğimiz üzere daha genel olanın yanlış olması aksi doğru olmayacak şekilde daha özel olanın yanlışlığını gerektirdiğinden iki çelişik yanlış olur.

[144] Fakat önbitişen ve ardbitişen olumlu olduklarında yanlış olurlar. Çünkü o ikisinin doğruluğu konunun varlığına dayanır, onun yokluğunda kesinlikle

yanlışlıkta birleşirler. Bizim şu sözümüz gibi: “Zeyd ya denizdedir ya da karadadır.” Çünkü o ikisi bizzat, re'sen Zeyd'in yokluğunda yanlış olurlar.

[Ayrık Şartlılarda Nicelik ve Nitelik]

[145] Ayrık şartlı önermeye gelince; o da şu kısımlara ayrılır:

- (1) Tekil olumlu (mahsûsa); bizim şu sözümüz gibi: “Bu evde bugün ya Amr vardır ya da Bekir vardır. Çünkü o ikisinden başkasının olmadığı kesinlikle bilinmektedir.
- (2) Mühmele (niceliği belirsiz); bizim şu sözümüz gibi: “Her canlı ya insandır ya da insan olmayandır” ve “Her insan olmayan ya attır ya da at olmayandır” şunu sonuç verir: “Her canlı ya insandır ya attır ya da at olmayandır.”
- (3) Tümel olumlu; bizim şu sözümüz gibi: “Daima her sayı ya çifttir ya da tekdir.” “Daima her çift ya iki teke bölünür ya da iki çifte bölünür.” “Her sayı tekdir ya iki teke ya da iki çifte bölünür.”
- (4) Tümel olumsuz; bizim şu sözümüz gibi: “Hiçbir zaman sayı ya çift ya da tek olmayan değildir” ve Bizim şu sözümüz gibi: “Hiçbir zaman canlı ya insan ya da düşünen değildir.”
- (5) Hakiki tikel olumlu; şu sözümüz gibi: “Bazen sayı başka sayıdan ya fazladır ya da eksiktir.” Çünkü aralarındaki eşit olmama bilinmektedir. “Bazen çizgi başka bir çizgiden ya eksiktir ya da ona eşittir” . Çünkü dünyanın ekseninde olduğu gibi fazla olmadığı kesin olarak bilinmektedir. “Bazen insan ya Zeyd ya da Amrdır” çünkü ikisi dışındakilerin olmadığı kesin olarak bilinmektedir.
- (6) Tikel olumsuz; bizim şu sözümüz gibi: “Bazen insan ya Amr ya da Zeyd değildir.” Çünkü ikisinin ortadan kalkmasında (olumsuzlanmasında) inad olmadığı için ikisinin birlikte nefy edilebildiği kesin olarak bilinmektedir. Yine bizim şu sözümüz gibi: “Dâima her canlı ya nefes alan ya da koklayan (müstenşik) değildir.

[146] Ayrık şartlının cüzlerinden her biri (önbitişen ve ardbitişen) diğeriyle her iki cüzünde birlikte ortak olabilir; ikisinden sadece birinde ortak olabilir ya da diğerinden her iki cüzüyle birlikte farklı da olabilir. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu şey ya mevcuttur ya da bu şey mevcut değildir” ve bizim şu sözümüz gibi:

“Bu şey ya kadimdir (ezelidir) ya da bu şey hadistir” ve bizim şu sözümüz gibi: “Ya yaratıcı mevcuttur ya da âlem kadim değildir.”

[147] İnfisal harfi (ayrıklık bildiren harf) eğer önbitişenin konusundan sonra gelirse haber onun kendisi hakkında haber olduğundan dolayı ayrık şartlı önerme yüklemli önermeye çok fazla benzer. Bizim şu sözümüz gibi: “Her sayı ya çift olur ya da tek olur.” (كل عدد إما أن يكون زوجا أو فردا). Yani sayılardan her biri bu iki vasıftan biri (teklik ve çiftlik) olmadan olamaz. Bu, yüklemli önerme kuvvetindedir.

[148] Ancak iki tümelden oluşan ayrık şartlıda eğer ayrıklık bildiren harf konudan önce gelirse sadece “mâniatu’l-cem” olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Ya her sayı çift olur ya da her sayı tek olur” (إما أن يكون كل عدد زوج وإما أن يكون كل عدد فرد) bazı sayıların çift olma ve bazılarının da tek olma ihtimalinden dolayı.

[149] Hakîkiye olan ayrık şartlı ve mâniatu’l-huluv’a gelince; cüzlerinin birlikte yanlış olması caiz değildir aksi durumda iki çelişğin yanlış olması gerekirdi. Mâniatu’l-cemde her iki cüzün yanlış olması caizdir her ikisinin doğru olması caiz değildir. Mâniatu’l-huluv bunun tersidir yani her iki cüzünün doğru olması caizdir yanlış olması caiz değildir.

[150] Olumsuz ayrık şartlı onun iki cüzünün doğrulukta ya da yanlışlıkta birleşmesinin geçerliliğinden ya da (onda) asla bir teanüd olmamasından dolayı doğru olur.

[151] Tikel olumlu doğru olur; çünkü tümel ayrık şartlı hakîkiyenin cüzleri üçtür. Onlardan birisi ortadan kaldırıldığında diğer ikisi arasındaki hakîki infisal ortadan kalkar. Bizim şu sözümüz gibi: “Bazen çizgi başka bir çizgiden fazla olur ya da ona eşit olur. Dünyanın eksenini hakkında söylediğimiz gibi

Ayrık Şartlılarda Gerektirme İlişkisi Hakkında

[152] Olumlu ayrık şartlı önerme ister hakîkiye olsun isterse olmasın;

(1) Kendi iki cüzünden birisi ile diğer cüzün çelişğinden oluşan kendi cinsinden olumsuz bir önermeyi gerektirir.

(2) Yine bu her ikisinden oluşan olumlu bitişik şartlı bir önermeyi gerektirir. <Yani ister hakîkiye olsun isterse olmasın her ayrık şartlı önerme;

kendisinin iki cüzünden birisi ile diğer cüzün çelişiginden oluşan olumlu bitişik şartlı önermeyi gerektirir.>

(3) Ayrık şartlı hakikiye ve mâniatu'l-cem'in cüzlerinden oluşan olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir. Aksi durumda iki çelişik birlikte doğru olur veya yanlış olur ki bu çelişkidir/yanlıştır.

[153] Sonra şunu bil ki; ayrık şartlı hakikiye olan önerme, kendi cüzlerinin birinden ve diğer cüzün çelişiginden oluşan olumlu bitişik şartlı önermeyi gerektirir. Bu durumda önbitişen ve ardbitişen birbirini gerektirir. Aksi durumda ayrık şartlı hakikiye yanlış olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Daima her sayı ya çifttir ya da tektir.” “Eğer çift ise tek değildir.” “Eğer tek değil ise o çifttir.” “Eğer tek ise o çift değildir.” “Eğer çift değil ise o tektir.”

[154] Mâniatu'l-cem olan ayrık şartlı önerme, önbitişeni ayrık şartlının cüzlerinden biri olan ve ardbitişeni diğer cüzün çelişigi olan bitişik şartlıyı gerektirir. Aksi durumda ayrık şartlı önerme yanlış olur. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu şey ya taştır ya da ağaçtır.” “Eğer o taş ise, o ağaç değildir.” “Eğer o ağaç ise o taş değildir.” Fakat bunun aksi, karşıt hali ki o bizim şu sözümüzdür: “Eğer ağaç değil ise o taştır” önbitişen ardbitışenden daha genel olduğundan ve daha genel olanın özel olanı gerektirmemesinden dolayı imkânsızdır.

[155] Sadece mâniatu'l-huluv'a gelince; önbitişeni ayrık şartlı önermenin cüzlerinden birinin çelişigi olan ve önbitişeni ayrık şartlının diğer cüzü olan bitişik şartlı önermeyi gerektirir. Aksi durumda ayrık şartlı yanlış olur. Bizim şu sözümüz gibi:

“Bu şey ya insan olmayandır ya da canlıdır.”

“Eğer o insan ise o canlıdır.”

“Eğer canlı değil ise o insan olmayandır” ve bizim şu sözümüz gibi:

“Ya Zeyd denizdedir ya da Zeyd boğulmamıştır.”

“Eğer o denizde değil ise o boğulmamıştır.”

“Eğer o boğulmuş ise o denizdedir.” Ve bizim şu sözümüz gibi:

“Bu şey ya insan olmayandır ya da at olmayandır.”

“Eğer o insan ise o at olmayandır.”

“Eğer o at ise o insan olmayandır.” Fakat bunun aksi önbitişenin ardbitişenden daha genel olmasından ve daha genel olanın özel olanı gerektirmemesinden dolayı muhaldir.

Ayrık Şartlı Önermelerin Terkîbi Hakkında

[156] Bitişik ve ayrık şartlılardan her biri ya iki yüklemlerle önermeden, ya iki bitişik şartlıdan ya iki ayrık şartlıdan ya bir yüklemlerle bir bitişik şartlıdan ya bir yüklemlerle bir ayrık şartlıdan ya da bir bitişik şartlı ile ayrık şartlı önermeden oluşur.

[157] Bildiğin üzere bitişik şartlı önermede, tersi doğru olmayacak şekilde ardbitişenin önbitişenden daha genel olma ihtimalinden dolayı önbitişen tabii olarak ardbitişenden ayrıldığından dolayı; bu son üç tanesinden her birinin bitişik şartlıda iki şekilde gelmesi mümkündür. Bu, bitişik şartlının bazı cüzlerinin bu üçünde bazen önbitişen bazen de ardbitişen olarak gelmesinden dolayıdır.

[158] Ancak önbitişen ve ardbitişen ayrık şartlı önermede tabii olarak ayrılmadığından dolayı bu, ayrık şartlıda böyle değildir. Çünkü ayrık şartlıda önbitişeni ardbitişen yapmak ile ardbitişeni önbitişen yapmak arasında bir fark yoktur. Daha önce geçtiği gibi bu bitişik şartlı önermelerde böyle değildir. Bitişik şartlılar dokuz tanedir, ayrık şartlılar ise altıdır.

[159] Bitişik şartlıların örneklerine gelince:

Birincisi iki yüklemlerle oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.”

İkincisi iki bitişik şartlıdan oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut ise her ne zaman gündüz mevcut değil ise güneş doğmuş değildir.”

Üçüncüsü iki ayrık şartlı önermeden oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer her canlı ya insan ise ya insan olmayan ise bazı cisimler ya insandır ya da insan olmayandır.”

Dördüncüsü önbitişeni yüklemlerle önerme olan ve ardbitişeni bitişik şartlı önermeden oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bu şunun sebebi ise her ne zaman bu var olursa şu da var olur.”

Beşincisi yukarıdaki tersi şekilde <önbitişeni bitişik şartlı önbitişeni yüklemli önermeden oluşur>. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer her ne zaman bu mevcut olursa şu mevcut oluyorsa şu bunun lâzımıdır.”

Altıncısı önbitişeni yüklemli önerme ardbitişeni ayrık şartlı önermeden oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bu şey sayı ise o ya çifttir ya da tekdir.”

Yedincisi yukarıdaki tersidir <yani önbitişeni ayrık şartlı önerme, önbitişeni yüklemli önermeden oluşur>. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bu şey ya beyaz ya da siyah ise o renktir.”

Sekizincisi önbitişeni bitişik şartlı ve ardbitişeni ayrık şartlı olandan oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut ise ya güneş doğmamış olur ya da gündüz mevcut olur.”

Dokuzuncusu yukarıdaki tersidir, <yani önbitişeni ayrık şartlıdan ve ardbitişeni bitişik şartlı olandan oluşur> . Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer her sayı ya çift ya da tek ise eğer çift ise o tek değildir.”

[160] Ayrık şartlının örneklerine gelince;

Birincisi iki yüklemli önermeden oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Her sayı ya çifttir ya da tekdir.

İkincisi iki bitişik şartlı önermeden oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Ya her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur ya da bazen güneş doğduğunda gündüz mevcut değildir.”

Üçüncüsü iki ayrık şartlıdan oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu humma (tifo) ya safravîdir (sarı) ya demevîdir (kanlı) ya da ya balgamlıdır ya sevdavîdir (kara).” Bu hasrın açıklaması: Bedenin salgularının bu iki kısımda inhisarından dolayı hummayı gerektiren karışım ya sıcaktır ya da soğuktur. Bu tıp zanaatı ehline de ittifakla kabul edilir. Sonra sıcaklığın kan ve safra kısımlarına ayrılması ya da soğüğün balgam ve sevda kısımlarına ayrılmasından dolayıdır.

Dördüncüsü bir yüklemli ile bir bitişik şartlıdan oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Ya güneşin doğuşu gündüzün varlığı için illet olmaz ya da her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur.”

Beşincisi bir yüklemli önerme ile ayrık şartlıdan oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu şey ya çifttir ya da tektir ya da sayı değildir.”

Altıncısı bir bitişik şartlı ile bir ayırık şartlıdan oluşur. Bizim şu sözümüz gibi: “Ya güneş doğmuş ise gündüz mevcut olur ya da ya güneş doğmuş olur ya gündüz mevcut olur.” Bu bitişik şartlı tikel olumlu yanlış olduğunda güneşin doğuşu ile gündüzün varlığı arasında küllî bir farklılık (teğâyür) olduğundan dolayıdır. Bu da bizim şu sözümüzdür: “Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.”

[Yedinci Fasıl] Kıyas Hakkında

- [161] Diyoruz ki biz bir şeyle başka bir şey hakkında akıl yürüttüğümüzde (istidlâl) ya onlardan biri diğerinin dâhilinde olur ya da böyle olmaz.
- [162] Eğer birincisi olursa (yani onlardan biri diğerinin dâhilinde olursa) onlardan birisi diğerinden daha genel olur.
- [163] Ya genelden özele şeklinde bir akıl yürütme (istidlâl) yapılır. Bu da “kıyas” tır; cismin insandan daha genel olan canlıya sübutundan onun insana da sübutunun gerektiği şeklinde çıkarım yapmamız.
- [164] Ya da özelden genele şeklinde akıl yürütme yapılır. Bu da “tümevarım” dır; at ve öküzün çığneme esnasında alt çenesinin hareket etmesini bütün canlılara delil getirmemiz gibi.
- [165] Onlardan birisinin diğerinin dâhilinde olmaması durumuna gelince; o ikisinin bir tümelin dâhilinde olması gerekir ki o da “temsildir”. Sanki temsil kıyas ve tümevarımdan oluşmaktadır. Çünkü temsil, kendisinde ortak olduğu vasıf ile irtibatından dolayı hükmün uygunluk gösterdiği (benzediği) noktada sübutuna delil getirilmesidir. Temsil, hükmün benzerlik gösterdiği noktadan sabit olmasıyla onun başka şeyle ortak vasfı ve ayrılık noktası arasında, ayrılık noktası hakkında da sabit olması şeklinde çıkarım yapmaktır ve o tümevarıma benzer. Sonra bu hükmün başka bir tikel hakkında sabit olmasına hümedilir bu yönüyle de kıyasa benzer.
- [166] Kıyas; sözlerden (önermelerden) oluşur, öyle ki onlara teslim olunduğunda onlardan zatı gereği başka bir söz gerekli olur.
- [167] Bu tanımdaki “sözlerden” sözümüz bir tek önermeyi hariç tutmak (ondan sakınmak) içindir. Çünkü tek bir önermeyi kıyas olmamak ile beraber döndürme, ters döndürme ve çelişğin yanlışlığı izler.

- [168] Biz “ne zaman kendisine teslim olunursa” sözümüzle önermenin kendi başına “müsellem” olmasını kast etmiyoruz; aksine eğer buna teslim olunursa ondan sonuç (matlub) gerekli olur.
- [169] Biz kıyasın tanımındaki lüzum ile zihnî lüzumu kast ediyoruz. Biz bununla zihnin özel bir tertipte olan bu iki öncülün farkında olmasının sonucu bilme-yi gerektireceğini kast ediyoruz.
- [170] Sonra kıyas suretine göre şu kısımlara ayrılır:
- (a) Sonuç veya sonucun çelişğinin kendisinde bil fiil zikredilen ki o istisnâî (seçmeli) kıyastır.
 - (b) Bu şekilde olmayana ayrılır ki o iktirânî (kesin) kıyastır. Kesin kıyas ta kendisinden oluştuğı önermelere göre şu kısımlara ayrılır:
 - (1) Yüklemlerden oluşmuşlar;
 - (2) Ya da bitişik şartlı önermelerden oluşmuşlar;
 - (3) Ya da ayırık şartlı önermelerden oluşmuşlar;
 - (4) Ya da bir yüklemlerle bir ayırık şartlı önermeden oluşmuşlar;
 - (5) Ya da bir yüklemlerle bir bitişik şartlı önermeden oluşmuşlar;
 - (6) Ya da bir bitişik şartlı önerme ile bir ayırık şartlı önermeden oluşmuşlar.
- [171] Kıyas oluşumuna göre de dört şekilde ayrılır.
- [172] Çünkü her önermenin iki tarafı vardır. Eğer o ikisi arasındaki nispet meçhul ise üçüncüyü talep ederiz. Bu üçüncünün o ikisine nispeti, ne zaman o ikisini bilirsek bu meçhul nispeti de bilecek şekilde olur. Bu üçüncünün her iki tarafa malum bir nispetinin olması gerekir ve bu sebeple iki öncül hâsıl olur. İşte bu üçüncüsü neticenin her iki tarafı arasında aracılık yaptığından dolayı “orta <terim>” olarak isimlendirilir.
- [173] Bir kıyasta iki öncülün olması gerekir ve onun terimleri üç tanedir. Şimdi yüklemlerden örnekler verelim. “Her A, B'dir” ve “Her B, C'dir” öyle ise “Her A, C'dir.
- [174] Onun iki terimi sonucun konusu ve yüklemidir. Sonucun konusu “küçük terim” olarak isimlendirilir. Onucun yüklemi de “büyük terim” olarak isimlendirilir.” İçinde küçük terimin bulunduğu öncül “küçük öncül” olarak ve

içinde “büyük terimin” bulunduğu öncül “büyük öncül” olarak isimlendirilir. Küçük terimin ve büyük terimin bir araya gelmesi de sonuç olarak isimlendirilir.

- [175] Sonra eğer orta terim küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu olursa bu birinci şekil olur. Çünkü tabî tertip sadece birinci şekilde vardır. Çünkü birinci şekilde zihin konudan orta terime ve orta terimden yükleme intikal eder.
- [176] Eğer birinci şeklin büyük öncülü döndürülürse orta terim her iki öncülde birlikte yüklem olur ve bu “ikinci şekil” dir. Bundan dolayı ikinci şekil birinci şekle büyük öncül döndürülerek irca edilir.
- [177] Eğer birinci şeklin küçük öncülü döndürülürse orta terim her iki öncülde birlikte konu olur ve bu “üçüncü şekil” dir. Bundan dolayı üçüncü şekil birinci şekle küçük öncül döndürülerek irca edilir.
- [178] Eğer birinci şeklin her iki öncülü döndürülürse orta terim küçük öncülde konu ve büyük öncülde yüklem olur ve bu “dördüncü şekil” dir. Onun her iki öncülünün tabî düzenden farklılık göstermesinden dolayı ve her iki tarafın orta terimde ve orta terimin de her iki tarafta vuku bulmasından dolayı insan tabiatından oldukça uzaktır.
- [179] Bu dört şekil şu noktalarda ortaktır: (1) İki tikel öncül den kıyas olmaz. (2) İki olumsuz öncül den kıyas olmaz. (3) Mümküne-i hâssa ve vücûdiye (fiili) olanlar hariç küçük öncülü olumsuz olan büyük öncülü tikel olandan kıyas kurulamaz.
- [180] Yine kıyas maddesine göre de şu kısımlara ayrılır: (1) Kesinlik (yakîn) ifade eden öncüllerden oluşan kıyaslar ki o “burhan” dır. (2) Özel ve genel şeklinde müselleme türü öncüllerden oluşanlar ki o “cedelî kıyas” tır. (3) Zanna dayalı öncüllerden oluşanlar ki o “hitâbî kıyas” tır. (4) Doğru ya da müselleme ya da zanna benzeyen öncüllerden oluşanlar ki o “muğalata kıyası” dır. (5) İnsan nefsinin birşeye isteklendiren ya da o şeyden nefret ettiren (muhayyelât) öncüller den oluşanlar ki o “şiiirî kıyas” tır.

[Sekizinci Fasil Dört Şeklin Sonuç Vermesinin Şartları Hakkında]

[Birinci Şekil]

[181] Birinci şekle gelince; küçük terimin bir kısmının ya da tamamının küllî bir şekilde büyük terimin altında olan orta terimin dâhilinde olmasından dolayı ister olumlu olsun ister olumsuz olsun mahsurâtı erbaa'yı sonuç verir. Bir şeyin kapsamına girenin kapsamına giren şey o şeyin dâhilinde olur, yani o hükümün dâhilinde olur. Bu şeklin sonuç vermede şartları:

(1) Küçük öncül olumlu olmalıdır; aksi durumda küçük terim orta terimin kapsamında olmaz ve bu durumda ister olumlu olsun ister olumsuz olsun orta terim ile ilgili verilen hüküm ona geçmez. Fakat eğer o olumsuz mümkün olursa, olumlu sonucu bizzat gerektirdiği için, onun olumlusunun doğru olması bil araz sonuç vermesini gerektirir.

(2) Büyük öncülün tümel olması gerekir; aksi durumda küçük öncül hakkında verilen hükmün büyük öncül hakkında verilen hükümden farklı olması caiz olurdu; bu durumda orta terim birleşmezdi ve orta terimdeki hüküm olumlu ya da olumsuz olsun ona geçmezdi.

[182] Böylece birinci şeklin sonuç veren modlarının dört olduğu ortaya çıktı. Çünkü olumlu küçük öncül:

- Eğer tümel olursa; tümel olumlu büyük öncül ile beraber olumlu sonuç verir; tümel olumsuz büyük öncül ile beraber ise tümel olumsuz sonuç verir.

- Eğer olumlu küçük öncül tikel olursa; tümel olumlu büyük öncül ile beraber tikel olumlu sonuç verir; tümel olumsuz büyük öncül ile beraber ise tikel olumsuz sonuç verir.

[İkinci Şekil]

[183] İkinci şekle gelince; sadece olumsuz sonuç verir. Çünkü onun hâsılı lâzımlarda birbirine benzeyenlerin (mutemâsil) farklı olmalarının imkânsız olmasından dolayı lâzımların nefy edilmesinin melzûmların nefy edilmesine istidlâline dayanır.

[184] Bu durumda onun sonuç vermesinin şartı lâzımlarda çelişkinin ortaya çıkması için iki önermenin nitelik bakımından farklı olmasıdır.

- [185] Büyük terimin tümel olması gerekir. Bu, büyük terimin küçük terimden ve orta terimden daha genel olması ihtimalinden dolayı ve iki özel olandan birinin diğerinin hepsinden selb edilmesinin gerekli olmamasından dolayı ve onun genel bir kısmına yüklenmesinin ya da onun özel olanın hepsine yüklenmesinin ve onun özel olanın bir kısmından olumsuzlanmasının ve genel olan büyük terimin özel olan küçük terimden selb edilmesinin gerekli olmamasından dolayıdır. Aksi durumda genel olma batıl olur.
- [186] Birincinin örneği bizim şu sözüdür: “Hiçbir insan at değildir.” “Bazı canlılar attır.” Bu, canlının insandan olumsuzlanmasını sonuç vermez.
- [187] İkincinin örneği bizim şu sözüdür: “Her insan düşünendir.” “Bazı canlılar düşünen değildir.” Bu, daha genel olanın özel olandan selb edilmesinin imkânsız olmasından dolayı canlının insandan olumsuzlanmasını sonuç vermez; aksi durumda genellik batıl olur.
- [188] Öyle ise bu şeklin sonuç veren modları dört tanedir. Çünkü iki öncülün nitelik bakımından ihtilaf etmesi şartı, on altı kısımdan sekizini düşürdü. Büyük öncülün tümel olması şartı dört modu daha düşürdü, buna göre bu şeklin sonuç veren modları zorunlu olarak dört olmaktadır.
- [189] Eğer küçük öncül tümel olursa, bu ister tümel olumlu olsun isterse de tümel olumsuz olsun büyük öncülü iki tümel olan ile birlikte tümel olumsuz sonuç verir.
- [190] Eğer <küçük öncül> tikel olursa bu ister tikel olumlu olsun isterse de tikel olumsuz olsun büyük öncülü iki tümel olan ile birlikte tikel olumsuz sonuç verir. Çünkü orta terim iki taraftan birini ve ikinci tarafın kalanını gerektirir, iki taraf arasında da bir çelişki vardır.

[Üçüncü Şekil]

- [191] Üçüncü şekle gelince; sadece tikel sonuç verir. Çünkü iki şey -ki bu ikisi küçük terim ve büyük terimdir- tek şeyde bir araya geldiklerinde -ki o orta terimdir- aralarında bir birleşme ortaya çıkar. Bu birleşme ve onun yokluğu şüphelidir; bundan dolayı neticenin tikel olmasında bir beis yoktur.
- [192] Üçüncü şeklin sonuç vermesinin şartı:

- (1) Onun öncüllerinden birinin tümel olmasıdır. Aksi durumda kendisinde küçük terimin bulunduğu bazılarının büyük terimin bulduklarından farklı olması muhtemel olur. Bu durumda orta terim birleşmez ve aralarında birleşme (mutabakat) ortaya çıkmaz. Mesela cins gibi, onun bir kısmına türlerinden birisi yüklendiğinde ve bir kısmına başka bir tür yüklendiğinde ya da başka bir kısmına ilk türün ayrımı (faslı) yüklediğinde ya da ondan olumsuzlandığında o ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermez.

Birincisinin örneği bizim şu sözüdür: “Bazı canlılar insandır” ve “Bazı canlılar düşünen değildir.” Bu olumsuz sonuç vermez. O da bizim şu sözüdür: “Bazı insanlar düşünen değildir.”

İkincisinin örneği bizim şu sözüdür: “Bazı canlılar insandır” ve “Bazı canlılar attır.” Bu olumlu sonuç vermez ki o bizim şu sözüdür: “Bazı insanlar attır.”

- (2) Büyük terimin, küçük terimin ve orta terimin cinsi ya da orta terimin faslı olması ihtimalinden dolayı küçük öncülün olumlu olması gerekir. İki türden birinin diğerinden olumsuzlanması ve cinsin diğer türe yüklenmesinden ya da onun ayrımının ona yüklenmesinden cinsin bu olumsuzlanmış türden selb edilmesini gerektirmez ya da ayrımın bu olumsuzlanmış türe yüklenmesini gerektirmez.

Birincinin örneği bizim şu sözüdür: “Hiçbir insan at değildir.” “Her insan canlıdır.” Bu olumsuz sonuç vermez ve o olumsuz bizim şu sözüdür: “Bazı atlar canlı değildir.”

İkincinin örneği bizim şu sözüdür: “Hiçbir at insan değildir.” “Her insan düşündür.” Bu olumlu sonuç vermez ve o olumlu bizim şu sözüdür: “Bazı atlar düşündür.” Bu kıyas eğer ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermediyse sonuç vermiyor demektir.

[193] İki öncülden birinin tümel olması şartı, on altı kısım moddan dört tanesini düşürür. Küçük öncülün olumlu olması şartı, altı modu daha düşürür. Bu durumda sonuç veren modlar altı tane kalır.

[194] Çünkü olumlu küçük öncül: (1) Eğer tümel olursa o olumlu iki büyük öncül ile beraber tikel olumlu sonuç verir ve olumsuz iki büyük öncül ile beraber tikel olumsuz sonuç verir. (2) Eğer tikel olumlu olursa tümel olumsuz büyük

öncül ile beraber tikel olumsuz sonuç verir ve tümel olumlu büyük öncül ile beraber tikel olumlu sonuç verir.

[Dördüncü Şekil]

- [195] Dördüncü şekle gelince; tümeli olumlu olarak sonuç vermez fakat tümeli olumsuz olarak sonuç verir. Çünkü dördüncü şekilde iki tümelin sonuç vermesinin yöntemi büyük terimi küllî bir şekilde küçük terimin altında yer alan orta terimin altına koymaktır.
- [196] Olumsuz ve olumlu olarak olmasına gelince; büyük terimin bütünü küçük terim olur ve hiçbir büyük terim küçük terim değildir; ancak olumluyu tümel olarak döndürmek gerekmediğinden dolayı sonucun tikel olmasında bir beis yoktur. Tümel olumsuzu tümel olarak döndürmek gerektiğinden dolayı sonuç tümel olur.
- [197] Dördüncü şeklin sonuç vermesinin şartı onda tikel olumsuzun kullanılmasıdır. Çünkü eğer biz onun öncüllerinden birini tikel olumsuz yaparsak diğer öncülün tümel olumlu olması gerekir. Çünkü iki tikel öncülün ve iki olumsuz öncülün kıyas olmaz. O zaman tikel olumsuzu ya küçük öncül yaparız ya da büyük öncül yaparız. Bunlardan birincisi <tikel olumsuzu küçük öncül yaptığımızda> orta terimin küçük terime ve büyük terime cins olma ihtimalinden dolayı sonuç vermez.
- [198] Eğer küçük terimi cinsin bir kısmından selb edersek ve cinsi birinci türün ayırımına yüklersek ya da cinsi bu cinsin altında yer alan başka bir türe yüklersek bu durumda o ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermez.
- [199] Birincinin örneği bizim şu sözümezdür: “Bazı canlılar insan değildir.” “Her düşünen canlıdır.” Bu kıyas olumsuz sonuç vermez. O bizim şu sözümezdür: “Bazı insanlar düşünen değildir.”
- [200] İkincinin örneği bizim şu sözümezdür: “Bazı canlılar insan değildir.” “Her at canlıdır.” Bu kıyas olumlu sonuç vermez. O bizim şu sözümezdür: “Bazı insanlar attır.” Bu kıyas ne olumsuz ne olumlu sonuç vermediyse aslında sonuç vermemiştir.
- [201] İkincisi de (tikel olumsuzu büyük öncül yapma durumu) aynı şekilde orta terimin küçük terimin ayrımı olma ihtimalinden ve büyük terimin ona (küçük

terime) cins olma ihtimalinden dolayı ya da küçük terim ile küllî bir mübayenet ile ayrılmamasından dolayı sonuç vermez. Eğer küçük terimi ayrımının tamamına yüklersek ve ayrımı cinsin bir kısmından selb edersek ya da ayrımı, küçük terimden küllî bir mübayenet, cüzî olumsuzluk ile ayrıldandan selb edersek; bu durumda o ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermez.

- [202] Birincisinin örneği bizim şu sözümdür: “Her düşünen insandır.” “Bazı canlılar düşünen değildir.” Bu kıyas olumsuz sonuç vermez. O bizim şu sözümdür: “Bazı insanlar canlı değildir.”
- [203] İkincisinin örneği bizim şu sözümdür: “Her düşünen insandır.” “Bazı atlar düşünen değildir.” Bu kıyas olumlu sonuç vermez. O bizim şu sözümdür: “Bazı insanlar attır.” Kıyas ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermiyorsa aslında sonuç vermiyordur.
- [204] Bu şeklin sonuç vermesinin ikinci şartı; küçük öncül tikel olumlu olduğunda orta terimin küçük terimin ve büyük terimin cinsi olması ihtimalinden dolayı büyük öncülün tümel olumlu olmamasıdır. Küçük terimi cinsin bir kısmına yüklediğimizde ve cinsi başka bir türe yüklediğimizde ya da küllî bir yükleme ile küçük terimin ayrımına yüklediğimizde o ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermez.
- [205] Birincinin örneği bizim şu sözümdür: “Bazı canlılar insandır.” “Her at canlıdır.” Bu kıyas olumlu sonuç vermez. O bizim şu sözümdür: “Bazı insanlar attır.”
- [206] İkincinin örneği bizim şu sözümdür: “Bazı canlılar insandır.” “Her canlı düşünenidir.” Bu kıyas olumsuz sonuç vermez. O bizim şu sözümdür: “Bazı insanlar düşünen değildir.” Kıyas ne olumsuz ne de olumlu sonuç vermiyorsa aslında sonuç vermiyordur.
- [207] Diyoruz ki birinci şart on altı kısım moddan yedi tanesini düşürdü. İkinci şartın koşulması başka bir modu daha düşürdü. İki tikel olmaması ve iki olumsuz olmaması ve küçük öncülün olumsuz büyük öncülün tikel olmaması şartı üç modu daha düşürdü. Buna göre sonuç veren modlar beş tane kaldı.
- [208] Çünkü olumlu küçük öncül eğer tümel olursa o iki olumlu büyük öncül ile beraber tikel olumlu sonuç verir ve tümel olumsuz büyük öncül ile beraber tikel olumsuz sonuç verir. Eğer küçük öncül tikel olumlu olursa o tümel olumsuz büyük öncül ile beraber tikel olumsuz sonuç verir. Eğer küçük ön-

cül tümel olumsuz olursa o, tümel olumlu büyük öncül ile beraber tümel olumsuz sonuç verir.

[Dokuzuncu Fasıl] Sonucun Kendisiyle Açık Olduğu Burhanlar Hakkında

- [209] Bunlar dört tanedir: Bunlardan biri insan tabiatına en yakın olana çevirmektedir. Bu da ya döndürme ile olur ya büyük öncülü küçük öncül yaparak ve küçük öncülü büyük öncül yaparak olur ya da bunların her ikisi ile olur ve sonucu (matlub) elde etmek için kıyasın sonucu döndürülür.
- [210] İkinci şeklin birinci şekle çevrilmesine gelince; büyük öncül döndürülerek olur. Üçüncü şeklin birinci şekle çevrilmesinde küçük öncül döndürülür. Dördüncü şeklin birinci şekle çevrilmesi ya küçük öncül büyük öncül yapılarak ve büyük öncül küçük öncül yapılarak ya da onun her iki öncülü döndürülerek olur.
- [211] Bunun ikinci şekilde benzeri bizim şu sözümdür: “Her insan canlıdır.” “Daima hiçbir cemad (hareketsiz) canlı değildir.” Bu şunu sonuç verir: “Daima hiçbir insan cemad değildir.” Bunun beyanı büyük öncülün döndürülmesiyledir. O da bizim şu sözümdür: “Daima hiçbir canlı cemad değildir.” Ta ki birinci şekle çevrilsin; bu durumda zikrettiğimiz şeyi sonuç verir.
- [212] Onun üçüncü şekilde benzeri bizim şu sözümdür: “Her insan canlıdır.” ve “Her insan düşünenidir.” “Bazı canlılar düşünenidir.” Bunun beyanı küçük öncülü döndürerek olur bu şekilde birinci şekle irca edilir, zikrettiğimiz şeyi sonuç verir.
- [213] Onun dördüncü şekilde benzeri bizim şu sözümdür: “Her insan canlıdır.” ve “Her düşünen insandır.” “Bazı canlılar düşünenidir.” Bunun beyanı büyük öncülü küçük öncül yaparak ve küçük öncülü büyük öncül yaparak olur; bu şekilde birinci şekle irca edilmiş olur. Bu durumda “Her düşünen canlıdır”ı sonuç verir. Sonra sonuç döndürülür ta ki istenilene döndürülmüş olsun. O da bizim şu sözümdür: “Bazı canlılar düşünenidir.”
- [214] İkincisi hulf yoluyla beyandır. Hulf yoluyla beyanın hâsılı; iki çelişik olan şeyden birinin lâzımının imkânsızlığını onun imkânsızlığına delil getirmektir ve bununla da diğer çelişğin doğru olduğuna delil getirmektir.

- [215] Bunun ikinci şekilde benzeri şöyledir: Eğer bizim “Daima hiçbir insan cemad değildir.” sözümüz yanlış olursa onun çelişği doğru olur. O da bizim şu sözümüzdür: “Bazı insanlar ıtlak-ı âmm ile cemaddir.” Küçük öncülü şu şekilde büyük öncüle ekleriz: “Bazı insanlar ıtlak-ı âmm ile cemaddir.” “Daima hiçbir cemad canlı değildir.” Bu birinci şekilden şunu sonuç verir: “Bazı insanlar daima canlı değildir.” Ancak “Her insan ıtlak-ı âmm ile canlıdır” idi. Bu çelişkidir.
- [216] Bunun üçüncü şekilde benzeri şöyledir: Eğer bizim “Bazı canlılar ıtlak-ı âmm ile düşünerdir.” sözümüz yanlış olursa onun çelişği doğru olur ki o da bizim şu sözümüzdür: “Hiçbir canlı daima düşüner değildir.” Büyük öncülü küçük öncüle şu şekilde ekleriz: “Her insan ıtlak-ı âmm ile canlıdır” “Daima hiçbir canlı düşüner değildir.” Birinci şekilden şunu sonuç verir: “Daima hiçbir insan düşüner değildir.” Ancak “Her insan ıtlak-ı âmm ile düşünerdir” idi. Bu çelişkidir.
- [217] Bunun dördüncü şekilde benzeri şöyledir: Eğer bizim “Bazı canlılar ıtlak-ı âmm ile düşünerdir.” sözümüz yanlış olursa onun çelişği doğru olur ki o da bizim şu sözümüzdür: “Hiçbir canlı daima düşüner değildir.” Büyük öncül küçük öncül ile şu şekilde birleştirilir: “Her insan canlıdır.” “Daima hiçbir canlı düşüner değildir.” Birinci şekilden şunu sonuç verir: “Daima hiçbir insan düşüner değildir.” Bu da “Daima hiçbir düşüner insan değildir” şeklinde döndürülür. Ancak “Her düşüner ıtlak-ı âmm ile insandır” idi. Bu çelişkidir.
- [218] Üçüncüsü limmî beyandır ki o bizim dört şeklin sonuç vermesinin şartlarını açıklarken zikrettiğimiz şeylerdir.
- [219] Dördüncüsü iftiraz yoluyla/varsayımsal beyandır. Bunun benzeri ikinci şekilde ve onun dördüncü modunda; bizim şu sözümüzdür: “Bazı canlılar insan değildir.” ve “Her düşüner insandır.” “Bazı canlılar düşüner değildir.” Bu kıyasın beyanını birinci şekle irca ederek yapmak mümkün değildir. Çünkü tümel olumlu tikel olarak döndürülür ve iki tikelden kıyas olmaz ve birinci şekilde küçük öncülü olumsuz olan ve büyük öncülü tikel olanlardan kıyas olmaz. Aksine iftiraz yoluyla olur. İnsan olmayan canlının at olduğu varsayılır. Şöyle söyleriz: “Bazı canlılar attır.” “Hiçbir at düşüner değildir.” “Bazı canlılar düşüner değildir.”

- [220] Bir başka yöntem şöyle söylememizdir: “Hiçbir at insan değildir.” ve “Her düşünen insandır.” “Hiçbir at düşünen değildir.” Sonra deriz ki: “Bazı canlılar attır.” “Hiçbir at düşünen değildir.” “Bazı canlılar düşünen değildir.”
- [221] Bunun benzeri üçüncü şekilde ve onun dördüncü modunda bizim şu sözü-müzdür: “Her insan canlıdır.” ve “Her insan âlim değildir.” “Bazı canlılar âlim değildir.”
- [222] Zikrettiğimiz gibi tümel olumlu ancak tikel olarak döndürüldüğünden ve iki tikelden kıyas olmayacağından bunun beyanını birinci şekle irca ederek yapmak mümkün değildir. Aksine iftiraz yoluyla olur; âlim olmayan bazı insanların çocuk olduğu varsayılır. Deriz ki: “Bazı canlılar çocuktur.” “Hiçbir çocuk âlim değildir.” “Bazı canlılar âlim değildir.”
- [223] Bir başka yöntem şöyle söylememizdir: “Her çocuk insandır.” ve “Her insan canlıdır.” “Her çocuk canlıdır.” Bu “Bazı canlılar çocuktur” şeklinde döndürülür. “Hiçbir çocuk âlim değildir.” “Bazı canlılar âlim değildir.”

[Onuncu Fasal] Modal Bileşimler Hakkında

Birinci Şeklin Modal Bileşimleri

- [224] Onun her bir modunun yüz atmış dokuz modal bileşimi vardır. Çünkü on üç önerme kendisiyle (on üç ile) çarpılır bu sayıya ulaşılır. Bunlar çok olmak ile beraber üç kısım olarak tertip edilmiştir.

[Birinci Kısım]

- [225] Birinci kısma gelince; mümküne-i âmme ve mümküne-i hâssa'nın dışında küçük terim ne zaman bilfiil orta terimin altına girerse ve bunlar on bir çeşit önermedir; büyük öncül, konunun vasfının devamına göre yüklem devamina itibar edilmeyen önermedir. Bu da iki meşrûtenin ve iki örfiyyenin dışındakilerde olur ve bunlar da dokuz çeşit önermedir. Bunların hepsinde sonuç büyük öncüle tabidir. Çünkü bunların hepsinde büyük öncülün manası, orta terimin kendisi için sabit olduğu her şey için nasıl olursa olsun büyük terim de sabit olur ya da eğer mutlaka ise cihet belirtilmeden ya da eğer kipli ise özel bir cihetinin beyan edilmesiyle beraber ondan olumsuzlanır. Küçük terim kendisi için orta terimin sabit olduğu şeylerdendir, onun hakkında bu

cihetin aynıyla büyük terim ile hükmedilir. Ancak küçük öncülü zorunlu olan ve büyük öncülü olumsuz dâime olan bunun dışındadır. Sonuç bunlarda küçük öncüle tabidir aksi durumda küçük öncülün yanlışlığı gerekir.

[İkinci Kısım]

- [226] İkinci kısım; on bir küçük öncülün iki meşrûte ve iki örfiye ile birleştirilmesidir. Onun yolu büyük öncülü meşrûte ve örfiye-i âmme olanın kendisinde asla zorunluluğun ve devamın olmasına itibar edilmeyen küçük öncül ile berber modal bileşimidir. Bunlar da mutlaka-i âmme ve vücudiyât (fili) olanlardır; mutlaka-i âmmeyi sonuç verir.
- [227] Bu üç modal bileşim büyük öncülü iki hâssa olan ile beraber la dâimeyi sonuç verir. Çünkü küçük terimin vasfının orta terimde devamlılığı küçük öncülde malum değildir; onun devamlılığı ancak büyük öncülü sonuç verir. Bu durumda bu hüküm hakkında orta terimin ittihadı (birliği) bulunmadığından bu hüküm ona geçmez. Eğer bu hüküm aradan çıkarsa iki âmme ile beraber sübutun ya da nefyin aslı kalır o da mutlaka-i âmmedir ve iki hâssa ile beraber sübutun ya da nefyin aslı kalır ki o devamlı olmama ile beraber la dâimedir.
- [228] Herhangi bir şekilde içinde zorunluluk ve devam olduğu kabul edilen küçük öncüllerin modal bileşimi, büyük öncülü meşrûte-i âmme olan ile beraber küçük öncül gibi sonuç verir. Çünkü eğer zorunluluk ikisi arasında ortak ise bir şey için devamlı olana devamlı olan bu şey için zorunlu olarak devamlıdır. Eğer zorunluluk ikisi arasında ortak değil ise onun için muhtemel olur. Ancak küçük öncülü iki hâssa olan bunun dışındadır. Sonuç o ikisinde âmme olur küçük öncül ile olmaz.
- [229] Küçük öncülü iki vaktiye olan ile beraber, sonuç o ikisinde zorunluluk ve devamı muhtemel olan vaktiyedir. Çünkü önbitişenin çelişğini seçmek önbitişenin çelişğini sonuç vermez.
- [230] Büyük öncülü örfiye-i âmme ile beraber; zikrettiğimiz gibi bir şey için devamlı olana devamlı olan bu şey için de devamlı olduğundan büyük öncül gibi sonuç verir.
- [231] önbitişenin çelişğini seçmek küçük öncülü iki vaktiye olanın dışında önbitişenin çelişğini sonuç vermez. Sonuç o ikisinde (iki vaktiyede) zorunlu ve

devamlı için muhtemel olan mutlak vaktiyedir. Çünkü bir şey için gerekli olana gerekli olan o şey için gereklidir.

- [232] Küçük öncülü zaruriye ve dâime olanda önbitişenin çelişğini seçmek önbitişenin çelişğini sonuç vermez. Sonuç o ikisinde küçük öncüle tabidir, aksi durumda küçük öncülü zaruriye olanın büyük öncülü olumlu örfiye-i âmme olan ile bileşimi hariç küçük öncülün yanlış olması gerekirdi. Onun ne birinci şekil ve ne ikinci şekil ile beyanı mümkün olmaz aksine onda netice dâimedir ve onun beyanı limmî yoluyladır.
- [233] Büyük öncülü iki hâssa olan ile beraber öncülleri doğru olan bir kıyas tanzim edilemez. Yine küçük öncülü zaruriye ve dâime olandan öncülleri doğru olan bir kıyas tanzim edilemez. Çünkü bu, büyük terimin devamını gerektiren şeylerdendir aksi durumda onun devamı orta terimin zatının devamına göre olur. Bu imkânsızdır.
- [234] O ikisi dışında olanlar ile beraber ise, sonuç iki meşrûtenin modal bileşiminde meşrûte-i hâssa olur ve onun dışındakilerde ise örfiye-i hâssa olur. Çünkü küçük öncülü iki vaktiye olan haricinde devamlı olmayarak bir şey için devamlı olanın devamlılığı bu şey için devamlı olmayarak devamlıdır; sonuç bu ikisinde <iki vaktiye> büyük öncülü meşrûte-i hâssa olan ile beraber küçük öncül gibidir ve örfiye-i hâssa ile beraber devamlı olmayan mutlak vaktiyedir. Çünkü devamlı olmayarak bir şey için gerekli olana gerekli olan o şey için devamlı olmayarak gereklidir.

[Üçüncü Kısım]

- [235] Üçüncü kısım; küçük öncülü iki mümkün olanın büyük öncülü on üç önermeden biri olan ile birleşmesidir. O:
- (1) Zorunlu için muhtemel olmayan büyük öncüllerle beraber mümkün-i hâssayı sonuç verir. Çünkü bir şeyin kendisine imkân ile gerekli olan -bu şey için sabit olan ihtimale binaen- bu şeyin sıfatının kendisi için de imkân ile gereklidir. Çünkü aklen gerçekleşmesi mümkün olan takdirlere göre orta terim için zorunlu olan büyük terimin imkânını ortadan kaldırmak imkânsızdır. Bu, küçük öncülün bil fiil doğru olması takdiridir.
 - (2) Zorunlu için muhtemel olan büyük öncülle beraber ise; mümkün-i âmme-yi sonuç verir. Çünkü büyük öncül eğer zorunlu olarak doğru olursa

sonuç da zorunlu olur. Eğer zorunlu olmayarak olursa sonuç mümkün-i hâssa olur ve ikisi arasında ortak olan imkân-ı âmm olur.

- (3) Zikrettiğimiz gibi, mümkün olan takdirlerde zorunluluğun ortadan kaldırılmasının imkânsız olmasından dolayı büyük öncülü zorunlu olan ile beraber zorunluyu <sonuç verir>,

İkinci Şeklin Modal Bileşimleri

[236] O da üç kısım olarak tertip edilmiştir:

[237] Birinci kısım: Kıyasın iki öncülünden birinin bu şekilde ne zaman zaruriye ya da dâime olursa diğeri de hangi önerme olursa olsun sonuç zaruriye ile beraber zaruriyedir ve dâime ile beraber dâimedir. Aksi durumda küçük öncülü iki mümkün olanın büyük öncülü olumsuz dâime olan ile beraber olduğu durum hariç küçük öncülün yanlış olması gerekir. Sonuç o ikisinde mümkün-i âmmedir. Bunun beyanı, birinci şekle çevirerek büyük öncülün döndürülmesiyle olur. Bir şey için daimî olan sıfatın ondan imkân ile selb edilmesinin ve bunun tersinin caiz olmasından dolayı, bununla beraber elbette bir şeyin kendisinden selb edilmesinin mümkün olmamasından dolayı iki mümkünedenden ve dâimedenden meydana gelen geriye kalan modal bileşimler akimdir (sonuç vermez).

[238] İkinci kısım; olumsuzları döndürmeyi kabul etmeyen yedi taneden birisinin on bir küçük öncül için büyük öncül olmasıdır ve bunlar zaruriye ve dâime haricinde olanlardır. Tek bir şeyin farklı durumlarda arazlarda ihtilaf etmesinin caiz olmasından ve bir şeyin kendisinden selb edilmesinin imkânsız olmasından dolayı bu kısımda kıyas akimdir (sonuç vermez).

[239] Üçüncü kısım; o, döndürülebilen dört tanesinden birisinin bu küçük öncüllerle büyük öncül olmasıdır. Bunlar iki mümkün haricindeki yedi küçük öncül ile beraber mutlaka-i âmmeyi sonuç verir. Ancak büyük öncülü olumsuz olan iki hassâ bunun dışındadır. Bu ikisinin beyanı olumsuzunun döndürülmesiyledir. Bu durumda sonuç onun aksi gibi olur. Aksi durumda küçük öncülün yanlış olması gerekir. İki âmmeye gelince bunlarda durum açıktır.

[240] İki hâssaya gelince; çünkü ne zaman sonucun çelişği o ikisinde doğru olursa ki o dâimedir, o ikisinin özel olması (husus) batıl olur; aksi durumda küçük öncülün iki dâime büyük öncülün iki hâssa olduğu durumda zikrettiğimiz

muhal gerekli olurdu. Eğer o ikisinin özel olması batıl olursa umum (genel) olmaları kalır, çünkü biz iki öncülün <özel olması> takdirine göre konuşuyoruz. Eğer umum kalırsa iki âmmede gerekli olduğu gibi, küçük öncülün yanlış olması gerekir. Ancak küçük öncülün iki vaktiye olması durumu bunun haricindedir. O ikisinde (vaktiye) sonuç birinci şekilde geçtiği üzere özel (hâssa) olanda küçük öncül gibidir; genel olanda (âmm) ise zorunlu ve devamlı için muhtemeldir. İki örfiye ile beraber ise mutlak vaktiyedir.

- [241] Küçük öncülü iki mümküne olana gelince; bu ikisinin bu dört tanesinin olumluları ile modal bileşimi, bunların olumlu dâime ile birlikte modal bileşimlerinde açıklaması geçtiği üzere kısırdır sonuç vermez. Bunların olumsuzları ile beraber ise birinci şekilde geçtiği üzere; iki âmm ile birlikte olursa mümküne-i âmmeyi sonuç verir; iki hâsse ile birlikte ise mümküne-i hâseyi sonuç verir. Eğer modal bileşim iki meşrûte ile ise dört tane ile birlikte meşrûte-i âmmeyi sonuç verir. Aksi durumda iki olumsuz hâsse hariç örfiye-i âmmeyi sonuç verir. Sonuç o ikisinde (iki hâsse) olumsuzun aksine tabidir.
- [242] Bütünün beyanı (kontrolü); eğer olumsuz ise büyük öncül döndürülerek olur, büyük öncül küçük öncül yapılarak olmaz. Eğer olumluysa küçük öncül büyük öncül yapılıp ve birinci şekle çevrilmesi için döndürülür. Sonra istenilen sonucun elde edilmesi için sonuç döndürülür. Yine <onun beyanı> eğer küçük öncül tikel olumsuz ise hulf yoluyla.

Üçüncü Şeklin Modal Bileşimleri Hakkında

- [243] Sonucun modalitesi burada kendisinde zorunluluk ve devam olduğu kabul edilen küçük öncüllülerin modal bileşimleri hariç birincideki gibidir ve bunlar iki vaktiye, iki dâime, iki örfiye ve iki meşrûtedir. Burada sonuç büyük öncülü iki âmm olan ile beraber mutlaka-i âmmedir ve büyük öncülü iki hâsse olan ile beraber vücudiye-i la dâimedir. Büyük öncülü olumsuz dâime olan ile beraber dâimedir. Çünkü olumlunun döndürülmesinde cihet korunmamaktadır.
- [244] Bütünün beyanı (kontrolü), eğer büyük öncül tümel ise küçük öncülün döndürülmesi ile, eğer tikel ise de hulf yoluyla.

Dördüncü Şeklin Modal Bileşimleri Hakkında

- [245] O, olumlu sonuç veren ilk iki modunda -modal bileşim ister basit olsun isterse de bileşik olsun eğer modal bileşim ondan ya da onun altına giren önermelerden ise- mutlaka-i âmmeyi sonuç verir.
- [246] Modal bileşim ister basit olsun isterse de bileşik olsun eğer modal bileşim iki mümkünedenden <meydana geliyor> ise mümküne-i âmmeyi sonuç verir. Ancak küçük öncülü zaruriye, büyük öncülün iki mümküne ile birlikte olan bunun dışındadır. Sonuç bu ikisinde mutlaka-i âmmedir.
- [247] Bütünün beyanı (kontrolü), büyük öncülü küçük öncül, küçük öncülü de büyük öncül yapmakla olur ve istenilen sonucun elde edilmesi için sonuç döndürülür.
- [248] Olumsuzu sonuç veren üç zorunluya gelince; eğer modal bileşim döndürülmeyen yedi olumsuzdan biri ise <bu> olumsuz ister küçük öncül olsun isterse de büyük öncül olsun onun döndürülmesi imkânsız olduğu için sonuç vermez.
- [249] Eğer modal bileşim döndürülen altı taneden biri ise olumsuz zaruriye ile beraber zaruriyeyi; olumsuz dâime ile beraber de dâimeyi sonuç verir. Ancak küçük öncülü iki mümküne, büyük öncülü olumsuz dâime olan bunun dışındadır. Bu ikisinde sonuç mümküne-i âmmedir ve bunun aksi ise akimdir (sonuç vermez).
- [250] Bütünün beyanı (kontrolü), eğer olumluysa küçük öncülün döndürülmesi ve onun büyük öncül yapılması ile ve eğer olumsuz ise büyük öncülün küçük öncül yapılması ile. Sonra istenilen sonucun elde edilmesi için sonuç döndürülür. Büyük öncül eğer mutlaka-i âmme ise geriye kalan dört tanesinden biri ile sonuç verir ancak küçük öncülün iki mümküne <olduğu durum> hariç. Onda sonuç mümküne-i âmmedir.
- [251] Şeklin beyanı (kontrolü), ikinci şekle çevrilmesi için küçük öncülü döndürmek ile. Ya da birinci şekle çevrilmesi için her iki öncülü döndürmek ile. Bu durumda istenileni sonuç verir.
- [252] Küçük öncülü meşrûte-i âmme olanın olumsuzları döndürülebilen altı olumlu ile birlikte büyük öncül gibi sonuç verir. Çünkü büyük öncülü iki hâsse olanda sonuç âmmedir, büyük öncüle tabidir.

- [253] Küçük öncülü örfiye-i âmme olanın olumsuzları döndürülebilen altı olumlu ile birlikte küçük öncül gibi sonuç verir. Ancak büyük öncülü iki dâime olan bunun dışındadır. Bu ikisinde sonuç büyük öncüle tabidir.
- [254] Küçük öncülü iki hâsse olanların kendileri ile ve kendilerinin âmmeleri ile modal bileşimleri küçük öncülün döndürülmesi ile sonuç verir. Eğer modal bileşim iki dâime ile birlikte oluşuyorsa bunlarda sonuç büyük öncüle tabidir.
- [255] Küçük öncülü iki hâsse olanların kendileri ile ve kendilerinin âmmeleri ile modal bileşimleri, eğer modal bileşim basit ise küçük öncülün döndürülmesi ile sonuç verir. Eğer modal bileşim bileşik ise örfiye-i âmmenin döndürülmesi ile sonuç verir. İki dâime ile birlikte ise birinci şekilde geçtiği üzere öncülleri doğru olan bir kıyas oluşturulamaz.
- [256] Bütünün beyanı (kontrolü), ikinci şekle çevrilmesi için küçük öncülün döndürülmesi ile ya da birinci şekle çevrilmesi için büyük öncülü küçük öncül küçük öncülü de büyük öncül yaparak olur. Sonra istenilen sonucun elde edilmesi için sonuç döndürülür.
- [257] Eğer bu dört tanesinden birinin modal bileşimi, olumsuzları döndürülemeyenlerin olumluları ile birlikte küçük öncül olursa -daha önce birinci şekilde geçtiği üzere bu modal bileşimlerin sonuçlarının döndürülmesinin imkânsız olmasından dolayı ve dördüncü şekilde sonuç olarak ortaya çıkmasının onların döndürmesine ihtiyaç duymasından dolayı- akimdir sonuç vermez. Başarı Allah'tandır.

[On Birinci] Fasil Şartlılar Hakkında

[Bitişmeli (İktirânî) Kıyas Hakkında]

- [258] İktirânî kıyasa gelince; bunun birçok çeşidi vardır ancak biz bunlardan insan fitratına en yakın olanları zikredeceğiz.
- [259] Birincisi; iki bitişik şartlı önermeden meydana gelenlerdir. Bunlardan sonuç verenler aralarındaki ortaklık tam bir cüzde olanlardır. Eğer ortak cüz küçük öncülde ardbitişen, büyük öncülde önbitişen olursa bu "birinci şekildir". Eğer ortak cüz her ikisinde <büyük ve küçük öncülde> ardbitişen olursa bu ikinci şekildir. Eğer ortak cüz her ikisinde <büyük ve küçük öncülde> önbitişen olursa bu üçüncü şekildir. Eğer ortak cüz küçük öncülde önbitişen, büyük

öncülde ardbitişen olursa bu “dördüncü şekildir”. Burada bunların <bitişik şartlı kıyasların> sonuç vermesinin şartları daha önce yüklemli önermelerde geçtiği gibidir.

[260] İkincisi; iki ayrıık şartlı önermeden meydana gelenlerdir. Bunlardan insan fıtratına en yakın olanı birinci şeklin metodunda olanlardır. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu sayı ya tekdir ya da çifttir.” “Her tek ya birdir ya da iki eşit olmayana bölünür.” Şunu sonuç verir: “Bu sayı çifttir ya birdir ya da iki eşit olmayana bölünendir.”

[261] Üçüncüsü; bitişik şartlı ve ayrıık şartlı önermelerden meydana gelenlerdir. Bunlardan insan fıtratına en yakın olan, küçük öncülü bitişik şartlı, büyük öncülü ise ayrıık şartlı önerme olan ve aralarındaki ortaklık tam olmayan cüzde olandır.

Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bu sayı iki eşite bölünüyorsa o çifttir.” “Her çift ya çifttir ya tektir ya çiftin çiftidir ya çiftin ve tekin çiftidir.” Şunu sonuç verir: “Eğer bu sayı iki eşite bölünüyorsa o ya tekin çiftidir ya çiftin çiftidir ya da çiftin ve tekin çiftidir.”

[262] Dördüncüsü; yüklemli önermelerden ve bitişik şartlı önermelerden oluşandır. Bunlar da iki kısma ayrılır:

Onlardan birisi; yüklemli önermenin küçük öncül olması ve bitişik şartlı önermenin büyük öncül olmasıdır. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu fiil adaletlidir. Her ne zaman fiil adaletli olursa o güzeldir. O halde “Bu fiil güzeldir.”

İkincisi; bitişik şartlı önermenin küçük öncül olması ve yüklemli önermenin büyük öncül olmasıdır. Bizim şu sözümüz gibi: “Eğer bu fiil zulüm ise o çirkindir.” “Her çirkin olan yerilmeyi (ayıplamayı) hak eder.” Şunu sonuç verir: “Eğer bu fiil zulüm ise yerilmeyi hak eder.”

[263] Beşincisi; yüklemli önermelerden ve ayrıık şartlı önermelerden meydana gelenlerdir. Bunlardan insan fıtratına en yakın olanı yüklemli önermesi küçük öncül olan ve ayrıık şartlı önermenin büyük öncül olandır. Bizim şu sözümüz gibi: “Bu şey sayıdır” ve “Her sayı ya çifttir ya da tektir.” Şunu sonuç verir: “Bu şey ya çifttir ya da tektir.”

[On İkinci Fasıl] İstisnâî (Seçmeli) Kıyas Hakkında

- [264] İstisnâî kıyasa gelince; o, sonucun ya da onun çelişğinin kendisinde bil fiil zikredildiği kıyastır. O iki öncülde oluşur. Bu öncüllerden birisi şartlı öncüdür diğeri de onun cüzlerinden birisini ya vaz' eder <aynen koyar> ya da onu ref' eder <yanlışlar> ta ki bu durumda <şartlı öncülün> diğeri cüz'ünün aynen konulması (vaz'ı) ya da yanlışlanması (ref'i) gerekli olur.
- [265] Sonra şunu bil ki; şartlı öncülü bitişik şartlı olan <seçmeli kıyas> larda önbitişenin aynını seçmek ardbitişenin aynını sonuç verir ve ardbitişenin çelişğini seçmek önbitişenin çelişğini sonuç verir. Aksi durumda aralarındaki lüzum ilişkisi yanlış olur. Bunun aksi durumu aralarındaki genellik ihtimali ortadan kalkacağından sonuç vermez.
- [266] İki cüz'e sahip ayrık şartlı öncülü "hakikiyye" olan <seçmeli kıyas> larda; onlardan <önbitişen ve ardbitişenden> her birinin aynını seçmek diğereğinin çelişğini sonuç verir. Onlardan <önbitişen ve ardbitişenden> her birinin çelişğini seçmek diğereğinin aynını sonuç verir. Aksi durumda hem sübutta hemde nefiyde inad yanlış olurdu.
- [267] Birçok cüz'e sahip olan <ayrık şartlı öncülü "hakikiyye" olan seçmeli kıyas> larda; cüz'lerden herhangi birini seçmek, diğeri cüzlerin çelişğini sonuç verir. Cüzlerden herhangi birinin çelişğini seçmek diğeri cüzlerden meydana gelen ayrık şartlı bir önermeyi sonuç verir. Bizim şu sözümüz gibi: "Bu sayı ya diğeri sayıdan fazladır ya ona eşittir ya da ondan eksiktir. "Fakat o fazla değildir. Şunu sonuç verir: <O halde> o diğeri sayıdan ya eksiktir ya da ona eşittir."
- [268] Ayrık şartlı öncülü mâniâtü'l-cem olan seçmeli kıyaslara gelince; taraflardan herhangi birinin aynını seçmek diğeri tarafın çelişğini sonuç verir. Aksi durumda sübuttaki inad yanlış olurdu. Taraflardan herhangi birinin çelişğini seçmek diğeri tarafın aynını sonuç vermez. Aksi durumda nefiydeki inad yanlış olurdu.
- [269] Ayrık şartlı öncülü mâniâtü'l-hulûv olan seçmeli kıyaslara gelince; taraflardan herhangi birinin çelişğini seçmek diğereğinin aynını sonuç olarak verir. Aksi durumda nefiyde aralarındaki inad yanlış olurdu. Onlardan birini seçmek diğereğinin çelişğini sonuç vermez. Aksi durumda sübutta aralarındaki inad yanlış olurdu. Allah doğrusunu daha iyi bilir.